

**TC
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)
ANABİLİM DALI**

ŞEHRİZOR'UN TARİHİ COĞRAFYASI

Doktora Tezi

Hasan KOÇ

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Eşref BUHARALI

ANKARA - 2014

**TC
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)
ANABİLİM DALI**

ŞEHRİZOR’UN TARİHİ COĞRAFYASI

Doktora Tezi

Hasan KOÇ

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Eşref BUHARALI

ANKARA - 2014

TC
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)
ANABİLİM DALI

ŞEHRİZOR’UN TARİHİ COĞRAFYASI

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Eşref BUHARALI

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

Prof. Dr. Eşref BUHARALI

.....

Prof. Dr. Saadettin Y. GÖMEÇ

.....

Prof. Dr. Hamza KELEŞ

.....

Prof. Dr. Üçler BULDUK

.....

Yrd. Doç. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU

.....

Tez Sınavı Tarihi: 31/12/2014

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (...../...../2014)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin
Adı ve Soyadı

Hasan KOÇ

İmzası

.....

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	I
KISALTMALAR	II
KAYNAK TANITIMI VE YÖNTEM.....	IV
Kaynak Analizi.....	IV
Amaç, Kapsam ve Yöntem	XIII
GİRİŞ	1
Bölgenin Tanımı, Coğrafi Konumu ve İdari Taksimat	1
1.BÖLÜM : OSMANLI YÖNETİMİ ÖNCESİ BÖLGENİN TARİHİ.....	16
1.1.Osmanlı Yönetimi Öncesi Irak.....	16
1.2.Osmanlı Yönetimi Öncesi Şehrîzor	22
1.2.1. Şehrîzor'un İslam Ordularınca fethi	25
1.2.2. Şehrîzor Bölgesinde Hariciler ve Halife Seçimi	26
1.2.3. Şehrîzor bölgesinde Emevî-Abbasi Mücadelesi.....	29
1.2.4. Abbasi Hakimiyetinde Şehrîzor	32
1.2.5. Selçuklular Dönemi ve Kıfçak Ülkesi Şehrîzor	36
1.2.6. Şehrezûrîler Asrı.....	41
1.2.7. Zengiler - Musul Atabeğliği Dönemi	43
1.2.8. Eyyubi Hakimiyeti ve Erbil Atabeyliği.....	46
1.2.9. Moğol-Türkmen Dönemi Şehrîzor	52
2. BÖLÜM: OSMANLI YÖNETİMİNDE ŞEHRİZOR VE İDARİ TAKSİMATI..	55
2.1. Siyasi Olaylar	55
2.1.1. İrakeyn ve Nahçıvan Seferleri ile Şehrîzor'un Fethi	55
2.1.2. Basra İsyanı ve Ulyanoğlu (Cezayir) Seferi.....	63
2.1.3. Bahreyn Mücadelesi	69
2.1.4. Basra'da Seyyid Mübârek'in İsyanı	70
2.1.5. Taviloğlu İsyanı.....	70
2.1.6. Basra İsyan ve Mücadeleleri	72
2.1.7. Baban Meselesi.....	74
2.2. İdârî Yapı	81
2.2.1. Şehrîzor Çevresi	81
2.2.2. Şehrîzor'un İmarı	83
2.2.3. Şehrîzor'un Fethinden Sonra İdari Yapı	87
2.2.4. Şehrîzor Sancağı'nın Tahriri	88
2.2.5. Bağdat ve Şehrîzor Çekişmesi.....	91
2.2.6. Kerkük'ün Merkez Olarak Benimsenmesi	93
2.2.7. İdari Hususlar	94

2.2.7. Şehrîzor'un Bağdat'a Katılması Meselesi ve Musul'a İlhakı	103
2.2.8. Şehrîzor'un Kerkük'e Dönüşmesi	107
2.2.9. İdârî Bölümlemeler.....	108
3. BÖLÜM: ARŞİV BELGELERİ İŞİĞİNDA OSMANLI – SAFEVİ MÜCADELELERİ VE ŞEHRİZOR.....	122
3.1. Safevilerle İlişkiler	122
3.2. 1578-1590 Süreci	125
3.3. İstanbul Muahedesi	131
3.4. İran Musalahanamesi (1612-1613)	133
3.5. Osmanlı - Safevi Savaşları (1615-1626).....	134
3.6. Hüsrev Paşa'nın İran Seferi ve Bağdat Muhasarası	136
3.7. IV. Murad'ın Irak-ı Arab'ı Yeniden Fethi	141
3.8. Kasr-ı Şirin Antlaşması Sonrası	147
3.9. Kerkük Muharebesi	149
3.10. İkinci Kerkük Muharebesi.....	153
3.11. Kerim Han zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri	154
3.12. Irak-ı Arap Olayları.....	160
3.13. Abdurrahman Paşa Olayı	161
4. BÖLÜM: ŞEHRİZOR'UN TARİHİ COĞRAFYASI	163
4.1. Şehrîzor Bölgesinin Fiziki Coğrafyası	165
4.2. Menziller ve Mesafeler	182
4.3. Şehrîzor'a Bağlı Diğer Yerleşim Yerleri	184
4.3.1. Kerkük	184
4.3.2. Erbil	192
4.3.3. Süleymaniye	203
5. BÖLÜM: OSMANLI YÖNETİMİNDE ŞEHRİZOR'DA SOSYO-KÜLTÜREL VE EKONOMİK HAYAT.....	211
5.1. Sosyal Yapı	211
5.1.1. Türkmenler ve Diğer Aşiretler ve Oymaklar.....	213
5.1.2. Davalar	233
5.1.3. Nüfus Durumu	234
5.1.4. Nüfus Sayımı	237
5.1.5. Kişi Adları	238
5.1.6. Vakıflar.....	240
5.2. Ekonomik Yapı	247
5.2.1. Ticaret.....	251
5.2.2. Tarım	253
5.2.3. Şehrîzor'dan Alınan Vergiler	256
5.2.4. Mâdenler.....	273
5.3. Kültürel Yapı.....	274
5.3.1. Nikah ve Düğün Adetleri.....	274
5.3.2. Mimari Eserler.....	275
SONUÇ	282
ÖZET.....	285
SUMMARY	286
KAYNAKÇA.....	287
EKLER.....	301

ÖNSÖZ

Irak'ın kuzeyi söz konusu olduğunda pek çok akademisyenin söyleyeceği pek çok husus olmuştur ve halen de vardır. Bu, kültürel-ekonomik ilişkiler boyutuyla ilgili olduğu kadar tarihsel boyutuyla ilgili de böyledir. Nitekim yapılan pek çok araştırmada bölgenin çeşitli dönemleri ele alınmıştır. Bu bağlamda özellikle Musul'a büyük önem verilmiştir. Ancak Musul'un yanında stratejik boyutuyla da büyük önem arz eden Şehrizer veya bazı belgelerde yer aldığı şekliyle Şehrizer bir eyalet boyutuyla neredeyse unutulmuş gibidir. Günümüzdeki Kerkük, Erbil ve Süleymaniye'yi içerisine alan bu bölgenin Osmanlı döneminde bir eyalet olarak ele alınmış olması gerek bölge gerekse dünya tarihi çalışanlar için yeni bir bakış açısı sağlayacaktır.

Araştırmalarım sırasında desteklerini esirgemeyen Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, İlahiyat Fakültesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi kütüphaneleri personeli, Türk Tarih Kurumu personeli, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi personeli, Tapu-Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi personeli, İSAM çalışanları, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'ne bağlı Osmanlı Arşivi, Cumhuriyet Arşivi ve Dokümantasyon Merkezi çalışanlarına, Farsça metinlerin çevirisinde desteklerini esirgemeyen Sonay ÜNAL'a, Erbil ziyaretimiz ve araştırmalarımız esnasında sürekli destek olan Zevend DOĞRAMACI'ya, hassaten Nihat AYDOĞAN'a, Mustafa TATLISU'ya, Gökhan KOÇ'a ve değerli hocalarım Yrd. Doç. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU'na, Prof. Dr. Üçler BULDUK'a, Prof. Dr. Hamza KELEŞ'e ve özellikle danışman hocam Prof. Dr. Eşref BUHARALI'ya teşekkürü bir borç bilirim.

KISALTMALAR

A.g.e.	adı geçen eser
A.g.m.	adı geçen makale
A.g.s.	adı geçen sözlük
BOA.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
c.	Cilt
Çev.	Çeviren
DAGM	Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü
E.	Eyâlet
h.	Hicrî yıl (tarih)
Haz.	Hazırlayan
HAT.	Hattı Hümayun
k.	Karye (Köy)
ka.	Kaza
m.	Mîlâdî yıl (tarih)
MEB. İA.	Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
Mez.	Mezraa
M.Ö.	Milattan önce
M.S.	Milattan sonra
n.	Nahiye
s.	Sayfa
Ö.	Ölüm tarihi
TDV. İA.	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TKGM	Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü

TT.d.	Tapu Tahrir Defteri
TTK	Türk Tarih Kurumu
vb.	Ve benzeri
vs.	Ve sâire
vd.	Ve devâmı
yy.	Yüzyıl

KAYNAK TANITIMI VE YÖNTEM

Kaynak Analizi

Arşiv Belgeleri

Osmanlı Devleti idaresinde bulunması nedeniyle Şehrizor ile alakalı pek çok belge bugün T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü bünyesinde bulunan Osmanlı Arşivi'nde yer almaktadır. Bu belgeler, Osmanlı Dönemi'nde bölgenin idaresi konusunda bizlere ayrıntılı bilgiler sunan birincil kaynaklardır. Bu nedenle konu bütünlüğü içerisinde bu belgelerden özellikle faydalanılmıştır. Osmanlı, devlet işleyişi içerisinde ve sürecinde oluşan ve İrade, Hattı Hümayun gibi çok sayıdaki fonlar (belge grupları) arasında yer alan bu belgeler dışında bugün Başbakanlık Osmanlı Arşivi ile Çevre ve Şehircilik Bakanlığı'na bağlı Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü arşivinde yer alan defterler ayrı bir önemi hâizdir.

II. Murad ve II. Mehmet dönemleri ile müesseseseleşen Divan Teşkilatı XVII. yy. ortalarından itibaren devlet bürokrasisinin fazlaşması ile etkisi azalmaya başlayan bir yapı halini almıştır. Bir nevi bugünkü Bakanlar Kurulu'nun yerini tutan Divan Teşkilatının çalışmalarını gösteren en önemli kaynak **Mühimme Defterleri**'dir.

Her divan toplantısında müzakere edilen iç ve dış meselelere ait hükümlerin; içtimâî, mâlî ve örfî kararların kaydedildiği defterlere “Mühimme Defterleri” adı verilir. Divan'da görüşülerek alınan bütün kararlar, divan katipleri tarafından kaydedilmiştir. Alınan bu kararlar gereğince hemen sonrasında Reisülküttab tarafından gözden geçirilerek yazılan hüküm veya ferman tuğra çekilerek ilgili yere

gönderilmiştir.¹ Bu anlamda Şehrizor’a da çok sayıda hüküm gönderilmiş ve Mühimme Defterleri’ne kaydedilmiştir. **Mühimme Defterleri**’nde yer alan ve Şehrizor Beylerbeyi’ne gönderilen yüzlerce hüküm özellikle 16. asır ikinci yarısı ile 17. asır ikinci yarısı arasında geçen yaklaşık bir asırlık bir dönem için oldukça önemli kaynaklar arasında yer almaktadır. Memleketin imarı, eyalette yer alan askerlerle ilgili meseleler, idari değişiklikler, İran ile münasebetler, tımar ile ilgili hususlar bu belgelerde yer alan ana konulardır.

Tapu Tahrir Defterleri; Osmanlılar, bir yeri fethettiklerinde o bölgeye yetkili bir emin gönderip nüfus ve gelir kaynaklarını ayrıntılarıyla araştırıp deftere geçirmişler, böylece her sancak için ayrı bir nüfus ve gelir defteri meydana getirmişlerdir. O bölgede vergi kaynakları çeşitli etkenlerle değiştiği zaman, her 10, 20 veya 30 yılda bu tahrir işlemi yenilenmiştir. Bu anlamda tahrir defterleri Osmanlı İmparatorluğu’nun sosyal, demografik ve ekonomik tarihine ait benzeri başka hiçbir yerde bulunmayan mufassal istatistiki bilgileri içeren önemli kaynaklardır.²

Bu defterlerin bir kısmı Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü, diğer bir kısmı ise Osmanlı Arşivi’nde bulunmaktadır. Tezimizde Tapu-Kadastro Kuyud-ı Kadime Arşivi’nde bulunan **351 numaralı Şehrizor Tapu Tahrir Defteri (icmal ve mufassal)** ile Osmanlı Arşivi Defter Fonları içerisinde yer alan **1002 numaralı Tapu Tahrir Defteri** özel olarak değerlendirilmiştir.

Hattı Hümayunlar, Osmanlı Arşiv belgeleri arasında yer alan önemli belge gruplarından. Genellikle padişahların el yazılarına verilen isim olan Hattı

¹ Mertol Tulum, **Mühimme Defteri**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1993

² **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2010, s. 99

Hümayunlar 1640-1855 yılları arası dönemle ilgili bilgileri ihtiva eder. Belgelerin çoğunluğu III. Selim ve II. Mahmut dönemlerine aittir.

15. yüzyıldan itibaren Osmanlı kayıtlarını içeren **Maliyeden Müdevver Defterler** ve **Evkaf** defterleri ve belgeleri, Osmanlı Devleti'nde imtiyazlı olarak görülen bölgelere yazılan **Name-i Hümayunlar** istifade ettiğimiz diğer önemli belge grupları arasında yer almıştır.

Basılı Arşiv Kaynakları

111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri, tahrir defterlerinin okunması ve yorumlaması hususunda tarafımıza önemli bir örnek teşkil ederken içerisinde yer alan Şehrizer ile ilgili bilgilerle de ayrı bir başvuru merciimiz olmuştur. Ayrıca Şehrizer tahrir defteri ile de kıyaslamalarla eyalete bağlı iki birimin mukayesesi imkanı sağlamıştır. Eser 2003 yılında yayınlanmıştır.

Musul-Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919), yedi yüz sayfanın üzerindeki hacmiyle Osmanlı döneminde bölgenin idaresi ile ilgili resmi belgelerden örnekleri sunması açısından önem arz eder. 96 başlıkta sunulan belgeler daha çok Osmanlı son dönemine ait olmakla birlikte ilk bölümlerde daha eski tarihlere ait kanunnamelere de yer verilmiştir.

Kitaplar ve Araştırma Eserleri

İslam Tarih ve Coğrafya Eserleri

Şehrizer'un Osmanlı öncesi bilgileri ele alınırken genellikle İslam tarihi ve coğrafyasına ait kaynaklardan istifade edilmiştir. Bunlardan **İbnü'l-Esir'in El-Kamil fi't-Tarih** isimli eseri özellikle Şehrizer bölgesinde yapılan mücadele ve muharebeler hakkında ayrıntılı bilgileri içermektedir. Eserin Bahar yayınevi tarafından basılan ve Abdullah Köse, Dr. Abdükerim Özaydın, Dr. Ahmet Ağrakça,

M. Beşir Eryarsoy ve Yunus Apaydın tarafından yapılan çevirisi dikkate alınmıştır. Çoğu bilgi İbnü'l-Esir'de aynen yer almakla birlikte yer yer **Taberî'nin Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk** isimli eserinin de bütün ciltleri taranmış ve ilgili bölümlerden istifade edilmiştir. **Yâkut el-Hamevî'nin** 13. Yüzyılın başlarında tamamladığı **Mu'cemü'l-Buldân** isimli eserinden Şehrîzor'un ismi, yeri ve kısa tarihçesi konularında faydalanılmıştır. Ebu'l-Kâsım Ubeydullah bin Abdullah **ibn Hurdazbeh'in el-Mesâlik ve'l-Memâlik** isimli eseri Şehrîzor'un diğer şehirlerle olan mesafesi ve yolları hakkında bilgiler vermektedir.

Ebû İshak İstahrî'nin Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik isimli eseri X. Yüzyılda Şehrîzor hakkında bizlere özet bilgiler sunmaktadır. IX. yy. sonlarında vefat eden³ **Belâzurî'nin Fütûhu'l Buldân'ı** Şehrîzor bölgesinin Müslümanlar tarafından fethi hakkında bilgiler vermektedir. **Halîfe b. Hayyât'ın Târîh'i** Haricilerin Şehrîzor'daki faaliyetlerine değinmesi bakımından önem arz etmektedir.

Hicri 5. Miladi 11. Asır coğrafyacı, edip ve tarihçilerinden Endülüslü Ebû Ubeyd **el-Bekrî'nin** (m. 1014-1094) **Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik** isimli eseri, iki meşhur eserinden biridir. Diğerisi ise Mu'cem mâ-İsta'cem'dir. Şehrîzor ile ilgili birinci eserinden istifade edilmiştir.

Ebû Şâme (h.599-665 / m.1202-1267) olarak bilinen Şihâbeddin Abdurrahman bin İsmail bin İbrahim el-Makdisî ed-Dımeşkî'nin **Kitâbu'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye** isimli eserinde Zengîler döneminde Şehrîzor hakkında ayrıntılı bilgiler verilmektedir. Çoğunluğu İbnü'l-Esir'den alınmakla birlikte eserde farklı bilgilere de ulaşılmıştır. **el-Kâtip el-**

³ ö. 279 (892-893)

İsfehânî (1125-1201), **Zübdetü'n-Nusra** ve **Nühbetü'ül-Usra** isimli eserinde Selçuklu ve Zengîler döneminde Şehrizor'a yer vermiştir.

Osmanlı Tarihi Eserleri

17. yüzyıldan başlayarak kaleme alınmış Osmanlı Tarihi ile ilgili pek çok kronik vardır. Bunlardan **Tarih-i Nâimâ** olarak bilinen **Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsati Ahbâri'l-Hafikayn** isimli eser Mehmet İpşirli tarafından günümüz harflerine aktarılmış ve Türk Tarih Kurumu tarafından 6 cilt halinde yayınlanmıştır.

Selânikî Mustafa Efendi tarafından yazılan ve iki cilt halinde Mehmet İpşirli tarafından transkribesi yapılan **Târih-i Selânikî**, 971-1008 (m. 1563-1600) yılları arasında Osmanlı Devleti'nde meydana gelen gelişmeleri kronolojik olarak ele alır. Eserden ilgili tarihlerdeki Şehrizor Beylerbeyilerinin tayinleri ve görevden alınmaları ile ilgili hususlarda istifade edilmiştir.

Şehrizor'un 16 ve 17. yüzyılı (özellikle 1520-1640 arası) hakkında bilgileri edindiğimiz **Peçevî Tarihi** de on yedinci asırda kaleme alınmış önemli eserlerdendir. 2 cilt olarak günümüz harflerine aktarılmış ve Bekir Sıtkı Baykal tarafından neşredilmiştir.

On yedinci yüzyıl tarihçilerinden **Solakzâde Mehmet Hemdemi Çelebi'nin Solakzâde Tarihi** Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 1657 yılına kadar olan olayları ele alır. Eserin 1880 tarihli baskısı incelenmiştir.

Feridun Bey tarafından hazırlanarak 1575 yılı ocak ayınca Ramazan bayramını müteakip Sultan Murad'a takdim edilen **Münşeât**⁴, Şehrizor'un Osmanlı hakimiyetine geçişi ve yazıldığı tarihe kadar olan dönemi hakkında ayrıntılı bilgiler

⁴ Mustafa Cezar, **Mufasssal Osmanlı Tarihi Resimli-Haritalı**, TTK, Ankara, 2011, c. 3, s.

içermektedir. Eser 1265 h. ve 1274 h. yıllarında iki defa basılmıştır. Eserin 1265 h. yılı baskısından istifade edilmiştir.

Aynî Ali Efendi'nin, Osmanlı İmparatorluğunda Eyâlet Taksimatı, Toprak Dağıtımı ve Bunların Mali Güçleri ismiyle yayınlanan raporu Osmanlı Devleti'nin diğer eyaletleri hakkında olduğu gibi Şehrizer eyaletinin de idari ve iktisadi yapısı hakkında bilgiler sunar.

Katip Çelebi, Şehrizer ile ilgili kısımda bize 1 Şaban 1039 / 16 Mart 1630 tarihini verir. Eseri olan **Cihannümâ**'da bu tarihlerdeki Şehrizer, Erbil, Kerkük gibi yerler hakkında ayrıntılı diyebileceğimiz bilgiler sunar. Bu nedenle Cihannümâ, 17. yüzyılın Şehrizer'unu anlayabilmek için kullandığımız ana kaynaklar arasında yer almıştır.

Hatıralar, tarihi kaynak açısından da, subjektif olsa bile, değerli bilgiler içerirler. Şehrizer üzerine yazılmış eserleri ele aldığımızda bu türe ait değerli bir eser vardır. Osmanlı Devleti'nin bölgeyi fethinden önce Şehrizer'un son beylerinden olan Bige Bey'in oğlu Memun Bey'e ait olan bu eser İsmet Parmaksızoğlu tarafından **“Kuzey Irak'ta Osmanlı Hakimiyeti'nin Kuruluşu ve Memun Bey'in Hatıraları”** ismiyle yayınlanmıştır. Şehrizer'un Fethi, fethin öncesi ve sonrası hakkında önemli bilgiler ihtiva etmesi nedeniyle eser ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Hammer'in Devlet-i Osmâniye Tarihi, muhtelif ciltlerde Şehrizer hakkında bilgiler içermektedir. İncelemede Osmanlıca metin esas alınmıştır. Eser, Osmanlı Devleti'nin 1774'e kadar olan dönemini ele alır.

1294(m.1877) yılında basılan **Muâhedât Mecmuası**, Osmanlı dönemindeki ahidnameleri bir araya toplamış 5 ciltlik bir eserdir. Eser, Türk Tarih Kurumu

tarafından 1998 yılında tıpkı basım olarak tekrar yayınlanmıştır. Şehrizer ile ilgili konularda eserin ilk üç cildinden istifade edilmiştir.

Osmanlı son yüzyıllarına ait bilgiler konusunda **Ahmet Cevdet Paşa' nın Tarih-i Cevdet**'i önemli eserlerden olarak taranmıştır. 12 ciltten oluşan eseri Hammer'in tarihinin bir devamı niteliğindedir ve Osmanlı Devleti'nin 1774'ten itibaren olan dönemini ele alır. Tamamı 1884'te yayınlanmıştır.

1895-1896'da kaleme alınan ve Şehrizer hakkında bilgi veren önemli bir eser **Kâmûsu'l Âlâm**'dır. Eser'in dördüncü cildinde "Şehrizer" maddesine yer verildiği gibi eserde Şehrizer'a bağlı yerleşim yerlerine de maddeler halinde rastlamak mümkündür. 1898-1899'da **Ali Cevad** tarafından kaleme alınan **Memâlik-i Osmâniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügatı** da bu konuda faydalandığımız eserler arasındadır.

Guy Le Strange, ilki 1905'te basılan eseri **The Lands of the Eastern Caliphate** burada faydalandığımız kaynaklar arasında olmakla birlikte Şehrizer konusunda çoğunlukla başka kaynaklardan atıflarla bilgi vermiştir. Bu nedenle öncelikle onun da atıf olarak göstermiş olduğu kaynaklara inilmeye çalışılmıştır. **Buldânu'l-Hilâfetu's-Şarkiyye** ismi verilen Arapça çevirisi de değerlendirilmiştir.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın **Osmanlı Tarihi** işlenen konular bağlamında 6 cilt olarak taranmış ve verilen bilgilerden yoğunlukla yararlanılmıştır.

Tekâlif Kavâidi (Osmanlı Vergi Sistemi) isimli eser **Abdurrahman Vefik Sayın** tarafından 1914 yılında 2 cilt olarak hazırlanmıştır. Kitabın birinci cildinde Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan Tanzimat'ın ilan edildiği tarihe kadar vergiler incelenmiştir. İkinci cildinde ise tanzimat sonrası vergi sistemi ele alınmıştır. Eser

1999 yılında yeni harflerle Maliye Bakanlığı tarafından basılmıştır. Özellikle ekonomik yapı da önemli katkı sağlamıştır.

Seyahatnameler

17. yüzyılın en meşhur seyyahı **Evliya Çelebi**, bizlere Şehrizer hakkında ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Meşhur eseri Seyahatnamenin hemen her cildinde Şehrizer ile ilgili muhtelif bilgilere rastlayabilmekteyiz. Şehrizer’u ayrıca ele alabildiği gibi Şehrizer’a bağlı nâhiyeler ve kalelere de ayrı ayrı yer verebilmiştir. Bu anlamda **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi** 17. yy ve öncesi Şehrizer hakkında istifade ettiğimiz önemli kaynaklar arasındadır.

1794-1796 yılları arasında Olivier’in Irak’a yaptığı seyahatname “**Rihletü Olivia ile’l-Irak**” ismiyle Dr. Yusuf Hubey(?) tarafından Arapça’ya aktarılmıştır. Gezileri sırasında Şehrizer’dan bahseden Olivier’in Şehrizer’un idari yapısı hakkında verdiği bilgiler tezimiz açısından da aydınlatıcı olmuştur.

1848-1852 yılları arasında **Mehmet Hurşîd Paşa** ve heyetinin bölgeye yapmış oldukları ziyaret ve tutmuş oldukları rapor, bölge hakkında ayrıntılı bilgi veren önemli bir seyahatnamedir. Mehmet Hurşîd Paşa’nın hazırlamış olduğu **Seyahatname-i Hudut**, Irak’ın diğer şehirlerini ele aldığı gibi özellikle Süleymaniye ve çevresi hakkında da önemli bilgi kaynağımız niteliğindedir.

Salnameler

Osmanlı **Devlet Salnameleri** ve son dönemde bağlı bulunduğu vilâyet olan **Musul**’a ait **Vilayet Salnameleri**, Şehrizer’un yani Kerkük, Süleymaniye ve Erbil’in tarihi, coğrafyası, nüfus yapısı, mimari özellikleri ve idari yapısı hakkında bizlere ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bu nedenle Osmanlı’nın Resmi yıllıkları diyebileceğimiz salnameler ana başvuru kaynaklarımız arasında yer almıştır.

Güncel Eserler

Türkiye Cumhuriyeti döneminde kaleme alınan eserler yine incelediğimiz kaynaklar arasında yer almaktadır. Ortaçağ araştırmacıları için siyasi tarih ve medeniyet tarihi çalışmaları açısından vazgeçilmez bir kaynak haline gelen **Osman Turan**'ın **Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, Selçuklular döneminde Şehrizor hakkında bizlere kısa da olsa bilgiler sunmuştur.

Türk tarihinin en önemli eserlerinden biri olarak kabul gören **Faruk Sümer**'in **Oğuzlar** isimli eserinden, bölgedeki etnik yapı hakkında bilgiler edinilebilmiştir.

Abbas el-Azzâvî'nin Arapça olarak hazırlamış olduğu **Târîhu'l-İrâk Beyne'l-İhtilâleyn** isimli eseri Osmanlı dönemi Irak'ı hakkında oldukça geniş bilgiler veren ansiklopedik genişlikte bir eserdir. 8 ciltten oluşan eserin özellikle 6, 7 ve 8. ciltlerinde Şehrizor hakkında da ayrıntılı bilgilere yer vermektedir.

Bekir Kütükoğlu tarafından hazırlanan **Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)**, mühimme defterlerini ayrıntılı olarak taramanın yanında diğer eserlere de eğilerek hazırlanması açısından önemli bir çalışmadır. İran ile olan çalkantılı dönemlerdeki siyasi münasebetlerde Şehrizor'un konumuna da sık sık yer vermesi açısından bölge tarihinin yazılmasında bizim de vazgeçilmez bir başvuru kaynağımız olmuştur.

Cevdet Türkay'ın Osmanlı Arşivi'nde çalıştığı esnada hazırlamış olduğu **Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak Aşiret ve Cemaatlar**, isimli eseri Şehrizor'da bulunan unsurlar arasında büyük çoğunluğu oluşturan Türkmen aşiret ve cematlerinin isimlerinin tespiti konusunda büyük fayda sağlamıştır.

Mehmet Emin Zeki'nin **Tarih es-Süleymaniye** isimli eseri bölgenin İslam öncesi tarihi ile verdiği bilgilerden özellikle istifade edilmiştir. **Abbas Azzâvî**, Şehrizer ile alâkalı ayrı bir eser kaleme almıştır. **Şehrizer es-Süleymaniye (el-Livâ' ve'l-Medîne)** ismini taşıyan bu eser, yazmasından aktarılarak ölümünden sonra basılabilmektedir. Şehrizer'u dar anlamıyla yani bir liva olarak ele almakta ve Erbil ve Kerkük gibi kısımları dışarıda bırakmaktadır. Ancak Süleymaniye bölümü hakkında geniş bilgiler vermesi hasebiyle önemlidir.

Amaç, Kapsam ve Yöntem

Amaç

Günümüzde Kerkük, Erbil ve Süleymaniye olarak üç ayrı şehir ile anılan ve bu nedenle de fazlaca bilinmeyen Şehrizer'un öncelikle Osmanlı yönetimindeki sınırlarını belirlemek, belirlenen bu sınırlar doğrultusunda bölgenin Osmanlı dönemindeki siyasi, sosyal ve ekonomik yapısını ortaya koymak tezimizin ana hedefini oluşturmaktadır.

Kapsam

Şehrizer'un Osmanlı yönetimine girdiği XVI. yüzyılın ortalarından itibaren geçirdiği tarihsel süreç, idari taksimatı ile bu taksimatın zaman içerisindeki değişimi, coğrafyası, bölgenin ekonomik ve sosyal yapısı ile birlikte ele alınmıştır. Bunun yanı sıra, bir serhat şehri olması nedeniyle Osmanlı-İran ilişkileri bağlamında üstlendiği rol ayrı bir bölüm olarak incelenmiştir. Şehrizer'un Osmanlı Devleti son dönemindeki konumu Sinan Maruf tarafından "Osmanlı döneminde Musul ve

Şehrizer (Kuzey Irak) vilayetlerinin sosyal ve iktisadi durumu (1831-1914)” başlığı ile 1997’de yapılan bir doktora tezi ile incelenmiştir. Söz konusu tezin, bir iktisat tarihçisi gözüyle ele alındığına ancak bu alanda yapılan önemli çalışmalardan birisi olduğuna şüphe yoktur. Bu nedenle tezimizin sınırları Osmanlı Dönemi olarak belirlenmiş ve söz konusu doktora tezinde incelenmiş olması nedeniyle Osmanlı son dönemine ana hatlarıyla yer verilmiştir.

Yöntem

Öncelikle konu hakkındaki az sayıdaki makale okunmuş ve değerlendirilmiştir. Sonrasında Sinan Maruf’un tezi incelenmiş ve kitap/belge taramasına geçilmiştir. Kitaplardan Osmanlı müerrihlerinin kaleme almış olduğu tarihler, belgelerden ise tahrir ve mühimme defterleri temel olarak alınmıştır. Gerek konu ile ilgili olabilecek kitaplar gerekse arşiv katalogları taranırken Şehrizer ile ilgili olabilecek tüm kavramların taranmasına özen gösterilmiştir. Bu anlamda Şehrizer isminin farklı yazımlarının da taranması hususu önem arz etmiştir. Şehr-i zor, Şehrizer, Şehri zor, Şehrizûr, Şehrezûr, Şehrizer, Şehr-i zûl, Şehrizûl ve Şehrezûl gibi farklı yazımlar da araştırmada dikkate alınan hususlar olmuştur. Tez içerisinde genel kabul gördüğü şekliyle “Şehrizer” şeklindeki kullanımı tercih edilmiştir. İkinci olarak Kerkük/Kirkük, Erbil ve Süleymaniye kavramları da ayrıca taranmıştır.

Muhtelif eser ve belgelerde eski alfabeye uygun olarak kullanılan “kal’a” gibi bazı kelimelerin günümüzdeki yaygın kullanımı, örneğin “kale” şekli, tercih edilmiştir.

Tez hazırlanırken genellikle tematik ve kronolojik yöntemler baz alınmış ve tez bu usullerle düzenlenmiştir. İran ile ilişkiler bölümü ayrıca kendi içerisinde kronolojik bir düzenle ele alınmıştır. Güncel kaynaklarda yer alan belgelerin orijinallerine ulaşılmaya çalışılmış, örneğin İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın vermiş olduğu Mühimme defteri kayıtları ayrı ayrı tespit edilmiş ancak bu tespitlerde belgeler ifade edilirken, Uzunçarşılı'nın vermiş olduğu sayfa numaraları eserin bütününde uyguladığımız şekilde hüküm numaraları ile değiştirilmiştir.

Ayrıntılı incelemesini yaptığımız tahrir defteri hususunda ise öncelikle defterin bütünüün günümüz Türkçesine aktarılması yöntemi takip edilmiştir. Sonrasında defterin başında yer alan icmal kaydı yer isimleri ile defterin ikinci kısmında yer alan mufassal kaydı yer isimleri karşılaştırılmıştır. Nihâî olarak bölgede yaşayan kimselerden yardım alınarak bu isimler yeniden gözden geçirilmiş ve en uygun okuma şekliyle burada verilmiştir. İhtilaflı okuma şekilleri dipnotlarla belirtilmiştir. İcmal kaydı ile verilen köylere ait vergi miktarları ile mufassal kaydında yer alan köylere ait vergi yekûn miktarları da bire bir eşleştirilmiştir. Hinta, Şaîr, Humus şeklinde tek tek verilen vergiler de toplanarak köylerin yekûn miktarları ile uygun olup olmadıkları karşılaştırılmıştır.

Bölgede fazla gelir getiren vergi kalemleri köylere göre ayrı ayrı tablolaştırılmışken az gelir getiren hatta kimi nahiyelerde hiç gelir getirmeyen vergi kalemleri nahiyelere göre hesaplanarak verilmiştir. Bağ gelirleri kimi yerlerde, “bağ-ı kethüda...” gibi, ayrı ayrı bağlara ayrılmışken kimi yerlerde mahsul-i bâğât şeklinde toplu olarak verilmiştir. Bazen bu da alt başlıklara ayrılarak bâğât-ı reaya ve/veya bâğât-ı sûk(savk) şeklinde yer almaktadır. Bazen de bağ vergileri ayrıca daha alt kalemlere ayrılmaktadır. Ancak bu alt kalemler bazen, sumak, şire, ceviz gibi

isimlerle bağ/bâğât tabirleri hiç kullanılmaksızın ayrı ayrı verilmişken bazen mahsul-i bâğât üst başlığı altında, “ceviz ve gayrihi” şeklinde olduğu gibi, bir arada verilmiştir. Defterde verilen şekliyle sağlıklı bir ayrımın mümkün olmaması nedeniyle bağ vergileri, tamamı birlikte hesaplanarak nahiyelere göre değerlendirilmiştir. Hangi nahiyede hangi alt kalemin bulunduğu izah edilmiştir.

Ölçü birimlerinde merhale kavramı bir günlük yoldur. Fersah ise 5.7 km olarak hesaplanmıştır.

Belge transkripsiyonlarında belgenin yıpranmış olması nedeniyle silik bulunan bölümler ile okunamayan kelimeler (...) şeklinde gösterilmiş, okunuşundan emin olunamayan kelimelerin yanına ise (?) konuşmuştur.

İnternet üzerinden Irak Arşiv kayıtlarını bünyesinde bulunduran **Dâru’l-Kütüb ve’l-Vesâiku’l-Vataniyye (Iraqi National Library and Archives)** katalogları taranmış Şehrizer ile ilgili en erken tarihli belgenin 1919 yılına ait olduğu görülmüştür. Osmanlı Arşivi’nde bölgeye yazılan çok sayıda hüküm bulunmasına rağmen Irak Arşivi’nde Şehrizer ile ilgili belgelerin yer almaması tuhaf karşılanmış ve gerek Arapça gerekse Türkçe siteler üzerinde konu ile ilgili yapmış olduğumuz taramalarda Irak Turizm ve Tarihi Eserler Bakanlığı resmi sözcüsü Abdüzzehra et-Talikani’nin yaptığı açıklamalara sıkça yer verildiği görülmüştür. Bu açıklamalarda Yahudi tarihine ait eserlerin ABD’nin katkısıyla İsrail’e, Irak Arşivi’nin de 2003 yılı temmuz ayında ABD’ye nakledildiği ifade edilmiştir. Söz konusu siteler kaynakçada verilmiştir.

Irak’ın kuzeyinde Erbil’in en büyük kütüphanesi olan ve Zaytun Kütüphanesi olarak da ifade edilen Erbil Halk Kütüphanesinde taramalar yapılarak, tez ile alakalı

olan kitaplar fotoğraflanmış ve Türkiye'ye dönüşte değerlendirilmiştir. Ayrıca kale eteğinde yer alan kitapçılar çarşısı gezilerek ilgili kitaplara ulaşılmıştır.

GİRİŞ

Bölgenin Tanımı, Coğrafi Konumu ve İdari Taksimat

Tarihte Mezopotamya olarak meşhur olan bölge, bereketli topraklarıyla pek çok milletin ilgi alanında yer almıştır. İpek Yolu ve Baharat Yolu olarak adlandırılan ticaret yolları güzergahında yer alması ile ticari olarak büyük öneme sahip olmuş olan bölge petrol/yatakları ile de büyük ilgi çekmiştir. Türkiye'nin güney sınırlarında tarihi önemini farklı boyutları ile birlikte koruyan bölgede Irak Devleti hüküm sürmektedir.

1.1. Irak ve Kuzeyi

Araştırmacılar ve Ortaçağ İslam Coğrafyacılarının eserlerinde *Irak* isminin menşei ve kapsadığı coğrafi alan hakkında dönemlere göre farklı bilgiler verilmiş ve genellikle Irak kelimesinin Arapça mı, Farsça mı yoksa Sümer dilinden mi olduğu konusu üzerinde durulmuştur. Bazısı, bölgenin Fırat ile Dicle arasında yer alan alçak, ziraata elverişli ve ormanı bol bir araziye sahip olması sebebiyle Arapça “şâtî” (شاطى) yani “kıyı”, “denize yakın olan bölgeler” anlamına -şüphesiz bu Dicle ve Fırat kenarlarıdır- veya “aşağı memleket” anlamına gelen bu ismi taşıdığını söylerken diğer bir kısmı ismin aynı anlamdaki îrâh / îrâf / îrâk kelimesinden Arapçalaştırıldığını ileri sürmüştür. Bir diğer kesim ise Irak kelimesinin aslen eski bir dile dayandığını söylemektedirler. Sümerce olabilir veya Sümerce dışında sâmi

asıllı olmayan başka bir kavmin diline dayanabilir. Bu görüşü savunanlar kelimenin urük (اوروک) veya unük (اونوك)’tan türetildiğini söylerler ve müstavtın (مستوطن) yani “yerleşmiş kişi” anlamını verirler. Sasaniler döneminde Irak’ı da içine alacak şekilde İran’ın tamamına İranşehr adı veriliyor, dil-i İranşehr (İran’ın kalbi) tabiriyle de Irak’a işaret ediliyordu. Bölgenin Farsça ilk adının Suristan olduğu, sonraları İranlılar’ın buraya Irakistan da dedikleri bilinmektedir. Irak isminin ilk defa Babil beldeleri için kullanıldığı tahmin edilmektedir. Bununla birlikte Irak teriminin yaygın olarak kullanımının miladi beşinci ve altıncı asır arasında başladığı açıktır. Ortaçağ İslâm coğrafyacıları yalnız orta ve güney bölgelerine yani Aşağı Mezopotamya’ya Irak, kuzey kısmına yani Yukarı Mezopotamya’ya ise el-Cezire diyorlardı. İslami literatürde fetihten itibaren Irak’ın müradifi yani eş anlamlısı olarak Aşağı Mezopotamya için Sevad (kara) adı da kabul görmüştür. Ayrıca kullanımda onu Bilad-ı Babil veya Arz-ı Babil olarak da isimlendirmişlerdir.⁵

1.2. Şehrezûr (شهرزور)

Bölge, Osmanlı yönetimi öncesinde Şehrizûr veya Şehrezûr olarak bilinmektedir. Yakut, kelimenin harekelerini fetha, sükun, fetha, ze ile birlikte uzatma vav’ı ve cezmlî re olarak verir. Bu durumda okunuşu Şehrezûr olmaktadır.⁶

⁵ Mustafa S. Küçükbaşcı, **TDV. İA.** “Irak (Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarına Göre Irak)” maddesi, İstanbul, 1999, c. 19, s. 85, 86; Takî ed-Debbâğ, **Hadâratü’l-İrâk**, el-Bîetü’t-Tabîa ve’l-İnsân, c. 1, s. 13-15, Erken dönem İslam tarihçilerinin Irak ismi ve anlamları konusunda verdiği bilgilere örnek olarak ayrıca bkz. Hatîp el-Bağdâdî, el-İmâm el-Hâfız Ebî Bekr Ahmed bin Ali bin Sâbit, **Târîhu Medîneti’s-Selâm**, Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, Beyrut, 2001, c. 1 s. 320-321

⁶ Yâkut el-Hamevî, **Mu‘cemu’l-Buldân**, Dâru Sâdır ve Dâru Beyrut, Beyrut, 1957, c. 3, s. 375

Şehir Osmanlı dönemi belgelerinde Şehrizol⁷ veya Şehrizer olarak yazılmıştır. Ancak genel kabul gördüğü şekliyle Şehrizer olarak okunan bu kelimeyi belgelerden Şehrezûr olarak okumak da mümkündür. Kelimenin Şehr-i zûl olarak telaffuzu da mevcuttur. Osmanlı kayıtlarına bu şekilde geçmiş ise de Şehrizer daha doğru olanıdır.⁸ Yakut'un tarifine göre Şehrizer, Erbil ve Hemedan arasındaki Cibal bölgesinde geniş bir kasabadır. Kurucusu Dahhâk el-Mârî'nin oğlu Zûr'dur. Şehr ise Farsça'da il (şehir) anlamına gelmektedir. Aslında Şehr-i Zûr'dur. Galat-ı meşhuru Şehrezûl'dur.⁹ Buradan hareketle Şehrizûr isminin anlamını "Zûr'un Şehri" olarak verebiliriz.

Bir diğer düşünceye göre ise Sasani ailesinden ve şehrin kurucusu Fîrûz buraya "Şehr-i Fîrûz" adını vermiş sonra bu isim "Şehr-i Zûr"a dönüşmüştür.¹⁰ Osmanlı döneminde ise tekrar bir dönüşümle "Şehr-i Zor" olarak ifade olunmuştur.

İsim konusunda üçüncü bir görüş de Şehrizûr'un sonundaki "zur"un veya Şehre(i)zul'un sonundaki "zul"un güç ve şiddet anlamına geldiği bu nedenle ismin

⁷ Örneğin TKGM, TT.d, No: 351, V. 1a

⁸ Ahmet Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri**, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1994, c. 7, s. 95. Erbil ziyaretimizde bölge halkının bu kelimeyi "Şarazor" olarak telaffuz ettiği görülmüştür.

⁹ Yakut, **a.g.e.**, c. 3, s. 375, Eyliyâ Çelebi, **Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi**, Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, YKY, İstanbul, 2001, c. 4, s. 304

¹⁰ Hammer, **Devlet-i Osmâniye Tarihi**, Mütercimi Muhammed Ata, İstanbul, 1335, c. 9, s.

güç(lü) ve zor şehir anlamında kullanıldığıdır. Buradaki hükümdarlık daha güçlü olduğundan buraya Şehri-zor (Güçlü kent) denilmiştir.¹¹

Evliyâ Çelebi, diğer bilgilerden farklı olarak Hamâ şehrini de Şehrizar olarak niteler. Bu Hamâ şehrine lisân-ı Arab'da Hamâ derlerken lisân-ı Dürüzî'de “Şhrezûl” dediklerini ifade eder. Aynı bölümde kendisi de şehri Şhrezûl-i Hamâ olarak nitelendirir.¹²

Şehrizar'un namı bir aralık mensub olduğu sancağa ta'mim olmuş idiysede müstakilen idare olunan Zor Sancağı ile Şehrizar sancağı bazı yanlışlıklara sebep olmakla zikr olunan sancağın nâmı son olarak Süleymaniye'ye dönüştürülmüştür.¹³

Ortaçağ coğrafyacılarının ifade ettikleri sınırlar ve Osmanlı döneminde ifade olunan sınırlar farklılık arz etmekle birlikte Şhrezûr veya diğer bir ifade ile Şehrizar hem geniş bir bölgeyi hem de aynı bölge içerisinde aynı adla ifade edilen küçük bir yerleşim yerini ifade etmektedir.¹⁴

1.3. Coğrafi Konum

Irak

Irak olarak bilinen bölge önceleri Bâbilistan diye isimlendirilen kısma verilen isim iken daha sonraları İran'ın önemli bir kısmına da bu isim verilmiştir. İki bölgeyi birbirinden ayırmak için birincisi Irâk-ı Arabî, ikincisi ise Irâk-ı Acemî şeklinde isimlendirilmiştir.

¹¹ Şerafeddin Han, **Şerefname**, Çev. Celâl Kabadayı, Yaba Yayınları, İstanbul, 2009, c. 1, s. 121, 123

¹² Eyliyâ Çelebi, **a.g.e.**, YKY, İstanbul, 2006, c. 3, S. 39

¹³ Ali Cevad, **Memâlik-i Osmâniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügatı**, c. 2, s. 487, 488

¹⁴ Tülay Yürekli, Zengiler Döneminde Musul ve Çevresi, Doktora Tezi, A.Ü. Sos. Bil. Ens. Tarih (Genel Türk Tarihi) ABD., Ankara, 2009, s. 132-133

Bunlardan **Irâk-ı Acemî veya Irâku'l-Acem** denilen bölge, İran'ın ortasında geniş bir alandır. Asıl Irak'tan yani Irâk-ı Arabî'den Hûzistan ve Lûristan bölgeleriyle ayrılmıştır. Istılahta “Cibâl” ismiyle bilinir. Irâk-ı Acemî ismi ise sonradan verilmiştir. Irâk-ı Acemî yedi sancağa ayrılmıştır. Bunlar: Tahran, Kazvin, Hemedan, Kam, Kâşân, İsfahan ve Yezd'dir.¹⁵ Diğer bir tanımlamaya göre Irâk-ı Acem Dicle nehrinin sağ tarafından başlar ve İran'ın dağlık kesimlerine kadar uzanır.¹⁶

Irâk-ı Arabî veya Irâku'l Arab ise genel hatlarıyla bugünkü Irak sınırlarını ifade eder. Ayrıca Basra şehri ve eyaletinin kuzeyinde bulunan sularla çevrili alan Arap Coğrafyacıları ve Osmanlılar tarafından Şattü'l-Arap veya **Cezâyir-i Irâk-ı Arab** olarak adlandırılmaktaydı. Cezâyir-i Irâk-ı Arab, Fırat ve Dicle nehirlerinin birleştiği yer olan Sadrü'd-dâr'dan itibaren nehrin yataklarının çevrelediği ve küçük nehir kollarının birbirinden ayırdığı büyük-küçük üç yüz altmış adacıktan meydana gelmekte idi.¹⁷ Irâk-ı Arap toprakları Uzakdoğu'dan gelen ticaret yollarının geçiş noktasıydı ve Baharat yolu üzerinde de önemli bir konuma sahipti. Bu anlamda Anadolu'ya ve Suriye üzerinden Akdeniz'e açılan bir kavşak noktasıydı.¹⁸

Irâkeyn, İslam fetihlerinden sonra kurulan Basra ve Kûfe şehirlerinin başlangıçta anıldığı isimdir. Bunlar, Sâsânilerin başşehri Medâin'in yerine bölgenin

¹⁵ Şemseddin Sami, **Kâmûsu'l-A'lâm**, Mihran Matbaası, İstanbul, 1311, c. 4, s. 3137

¹⁶ Suphi Saatçi, **Tarihten Günümüze Irak Türkmenleri**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2007, s. 17

¹⁷ Abdurrahman Sağırlı, **Cezâyir-i Irâk-ı Arab ve Şattü'l-Arab'ın Osmanlılar Tarafından Fethi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Dergisi, XLI, 2005, s. 43-44

¹⁸ Özer Küpeli, **Irak-ı Arap'ta Osmanlı – Safevi Mücadelesi (XVI – XVII. Yüzyıllar)**, History Studies Ortadoğu Özel Sayısı / Middle East Special Issue 2010, s. 229

merkezi haline gelmiştir. Daha sonraki dönemlerde Irâkeyn tabiri Irâk ve Cibâl'i de içine alarak İran'ın batı yaylasına kadar uzanmıştır. Irâk'ta Selçuklu hakimiyetiyle birlikte Cibâl bölgesi Irâk-ı Acem, Irâk olarak bilinen Aşağı Mezopotamya da (Sevâd) Irâk-ı Arap tabirleriyle anılmaya başlanmıştır.¹⁹ Matrakçı Nasuh'ta bu ayrım daha net olarak görülebilmektedir. Buna göre Zengân, Ebher, Secâs, Dergüzîn, Aramend, Dînever, Taht-ı Kisrâ-yı ser-nümûn der zeyl-i kûh-ı Bîsütûn, Kûh-ı Hamrîn, Kasr-ı Şirin, Hicaz(?), Sultâniye, Cürûr, Hemedân, Sadava, Kale-i Dilâver, Razver, Kaplâniye, Kale-i Şâhin bölgeleri **Irâk-ı Acem**'i, Hanekin, Kızıl Ribât, Şehrebân, Ba'kûba, Medâyin, Kerbelâ, Munsalif, Hannâne, Bahr-i Necef, Rımâhiyye, Fellûce, Kale-i Tikrit, Tâvuk, Erbil, Şeklâve, Şehrîzor, Kale-i Hufyan, Dûdân, Hezârmerd, Hûrîn, Şehribazâr, Musul, Vulke, Bâne, Bitlis, Şâvî (Suy)?, Zerkî (Zirko), Kandil, Haruniyye, Bayat, Mendeli, Elvendiye, Bağdat, Hille, Kûfe, Sehle, Enhâriye, Suveyre, Hît, Kerkük, Altunköprü, Harîr, Cizrîl, Mesken-i Şâh-ı Mârân, Sâzân, Şimrân, Serçe, Serucik, Neva (Neyneva), Zâlim, Kale-i Gülgün, Sârim, Kefender, Emvâ (Amûr), Hîzû, Ezrîn bölgeleri ise **Irâk'ı Arap'ı** oluşturmaktadır.²⁰

Mezopotamya kelimesi, Hellençe “mesos” : orta ve “potamos” : ırmak kelimelerinden türetilmiştir. Anlam olarak, “iki ırmak arasındaki bir bölgeyi” ifade eden coğrafi bir terimdir.²¹ Tarih boyunca Fırat ve Dicle nehirleri arasında yer alan bölge için kullanılmıştır. Osmanlı döneminde bu bölge Cezîre olarak da ifade edilmiştir.

¹⁹ Mustafa S. Küçükaşcı, **a.g.m.**, c. 19, s. 86

²⁰ Nasûh es-Silâhî (Matrakçı), **Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn-i Sultan Süleymân Hân**, Haz. Hüseyin G. Yurdaydın, TTK, Ankara, 1976, s. 39 / Orijinal metin v. 4a-5b

²¹ Bülent İplikçioğlu, **Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları**, İstanbul, 1994, s. 45

Irak bugün, kuzeyinde Türkiye, doğusunda İran, güneyinde Kuveyt ve Basra körfezi, güneyinde ve güney batısında Suudi Arabistan, batısında Ürdün ve kuzey batısında Suriye ile çevrili olan bir Ortadoğu ülkesidir. Basra körfezindeki dar bir kıyı şeridi ile dünya denizlerine açılır. Kara sınırlarının toplam uzunluğu 3631 km'dir. Bu sınırların 331 km'si Türkiye iledir. Irak'a canlılık kazandıran temelde Mezopotamya yani Fırat ve Dicle havzasıdır. Bugün ülke toprakları, yüzey şekilleri ve iklim bakımından birbirinden hayli farklı özellikler gösteren şu dört bölgeye ayrılır. Kuzey ve kuzeydoğudaki dağlık alan, dağların eteklerinde uzanan tepelik el-cezîre bölgesi, batıda Fırat vadisinden Suudi Arabistan ve Ürdün sınırına kadar uzanan çöller, Fırat ve Dicle arasında kalan yerlerle bu iki nehrin birleşmesinden meydana gelen Şattülarap'ın oluşturduğu delta ve bataklıkları içeren alüvyonlarla kaplı alan.²² Irak'ın bugünkü sınırları şu şekildedir.²³ (EK 2) [Irak haritası].

Bugün ülke nüfusunun % 61.5'i Şii, % 34'ü Sünnî'dir. Hristiyanların oranı ise % 3.7 kadardır. Irak'ın kuzeyinde ve kuzeydoğusunda yer alan Musul, Erbil, Kerkük ve Süleymaniye bölgesinde dağ iklimi şartları yaşanır(?).²⁴ Irak'ın toplam nüfusu bugün 33 Milyon civarı olarak ifade olunurken, Erbil'in şehir ve kırsal nüfus toplamı 1.612.692, Süleymaniye'nin 1.878.764 tür.²⁵ Irak İstatistik Kurumu'nun 2007 yılı verilerine göre Irak'ın toplam nüfusu 30 milyon olarak verilirken aynı verilerde Süleymaniye 1 Milyon 574 bin, Erbil 1 Milyon 409 bin, Kerkük ise 1

²² Mesut Özcan, **Sorunlu Miras Irak**, Küre Yayınları, 3. Bsk., İstanbul, 2003, s. 7, Erdoğan Akkan, **TDV. İA.**, "Irak" maddesi, İstanbul, 1999, c. 19, s. 83

²³ http://www.customs.mof.gov.iq/sites/default/files/IraqMap070420111340_01.gif

²⁴ Erdoğan Akkan, **a.g.m.**, s. 84

²⁵ Hüseyin Akdoğan, Hikmet Deniz, **Kuzey Irak Çalışma Ziyareti Raporu**, Karacadağ Yatırım Destek Ofisi, Diyarbakır, 2013, s. 4,6

Milyon 129 bin nüfusa sahip olduğu müşahade edilmektedir.²⁶ Irak Merkezi İstatistik Kurumu internet sitesinde yer alan rakamlara göre 2011 yılı Irak'ın tahmini toplam nüfusu 16.985.354'ü erkek, 16.353.403'ü kadın olmak üzere 33.338.757 kişi olarak verilmiştir.²⁷

Şehrizer

Şehrizer bölgesi Abbâsî Halîfeliği zamanında da meşhur olup Bağdat ve Şam medreselerinde birçok Şehrizerlular bulunarak içlerinden meşhur fakihler ve âlimler yetişmiştir. Şehrizer isminde bir şehir dahi bulunmuş olduğu isminin bütün bölgeye verilmiş olması ve genellenmesiyle şehir harap olduktan sonra bu ismin bölgeye kaldığı rivayet ve zann edilirse de harabeleri bulunamamıştır.²⁸

Yakut, Süleyman oğlu Mis'ar'ın "Şehrizûr, içerisinde köylerin ve büyük kentlerin yer aldığı şehirlerdir, günümüzde ise onun bir kasabasıdır. Nîm ez-rây (نیم ازرای) diye bilinir ve halkı sultana karşı âsîdirler"²⁹ dediğini aktarır. Yedi bölgedeki Yunan felsefe kitaplarının bulunduğu iklimleri sayan el-Bekrî Şehrizer'u 4. Bölgede

²⁶ **Iraq National Report on The Status of Human Develoepment**, Irak, 2008, s. 201, <http://cosit.gov.iq/images/publications/human%20development%202008.pdf>

²⁷ Diğer veriler için bkz. Irak Merkezi İstatistik Kurumu internet sitesi: <http://cosit.gov.iq/ar/2013-01-31-08-43-38>

²⁸ Şemseddin Sâmî, **a.g.e.**, c. 4, s. 2889

²⁹ Metinde Nîm ez-rây şeklinde verilen isim aslında Nîm ez-râh olarak meşhurdur. Son harfin yanlışlıkla "y" olarak yazılmış olma ihtimali göz önünde bulundurulmalıdır. Yakut, **a.g.e.**, c. 3, s. 375

Fergana, Buhara, Semerkand, Nihavend, Isbehan ve Dinever gibi şehirlerle birlikte verir.³⁰

Diğer bir rivayette Şehrizar sahrası eskiden önemli bir şehri bünyesinde barındırmıştır. Medâyin'den Ateşhane-i Azerbaycan yolunun yarısında bulunmakta olup Fîrûz'un oğlu Kubâd Sâsânî şehri kurmuştur. Bu nedenle ona Şehr-i Fîruz ya da Fîruz'un kenti demişlerdir.³¹ Şehrizar beldelerine geçmişte Nîm Râh derlerdi. Yani Medâyinden Ateşhâne-i Azerbaycan yolunun yarısıdır. Şir Fîruz derlerdi. Zoru fazla olan hükûmet anlamında Şehrizar dediler. Irak-ı Acem'de cebeldendir. Küçük bir şehirdir. Merâğa beldelerine komşudur. Araları altı merhaledir (günlük yoldur). Halkı kabadır ve Bağdat'tan sekiz merhaledir (günlük yoldur). Şehrizar yakınlarında bir harabe kümbet vardır. İskender kabri olduğu ve içinin boş olduğu düşünülmektedir. Zira validesi tabutla Makedonya'ya götürmüştür. Bu şehir Halvan'dan on iki fersahdır (68.4 km) ve Musul'dan beş merhaledir (günlük yoldur).³²

Şehrizar Dinever'in kuzeybatısında bulunan bir kasabaydı ve aynı ismi taşıyan bir bölge içerisinde yer alıyordu.³³ M. X. Yüzyılda İstahrî Dinever'den

³⁰ Ebû Ubeydullah el-Bekrî, **Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik**, ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Kitâb ve el-Müessesetü'l-Vataniyye ve't-Terceme ve't-Tahkîk ve'd-Dirâsât Beytü'l-Hikme, Tunus, 1992, c. 1, s. 253

³¹ Kâtip Çelebi, **Cihannümâ**, Matbaa-i Amire, TTK Tıpkı Basım, s. 445, Mehmet Hurşîd Paşa, **Seyahatname-i Hudut**, Çev. Alâattin Eser, Simurg Yayınevi, İstanbul, 1997, s. 179, Şerafeddin Han, **a.g.e.**, c. 1, s. 123

³² Kâtip Çelebi, **a.g.e.**, s. 446

³³ Guy Le Strange, **The Lands of the Eastern Caliphate**, s. 190, Arapça Çev. Buldânu'l-Hilâfeti'ş-Şarkıyye, s. 225

Şehrizer'a kadar olan yolu 4 günlük mesafe(merhale) olarak vermektedir. Halvan'dan Şehrizer'a da yine aynı süre içerisinde ulaşılmaktadır.³⁴ Allah Kasr-ı Şirin'in iki sedir ağacını Hulvan'ın iki hurması için fidye kılmıştır. Kasr-ı Şirin'den Dizgüran'a iki fersah (11.4 km), Dizgüran'dan Şehrizer'a on sekiz fersah (102.6 km) vardır. Onun şehri Nîm ez-râh'tır. Yani Medâin'den Beyt nâr eş-şîz'e giden yolun yarısıdır.³⁵ Şehrizer, Samğan ve Dârâbaz'ın görevi elli bir bin yediyüz dirhemdir.³⁶ Hulvan'dan Şehrizer'a altı (günlük) yol vardır.³⁷ İbn Havkal h. 4. Yüzyılda Şehrizer'dan surlarla çevrili, müstahkem bir kasaba olarak bahseder. Onlar, oldukça verimli olan tüm çevreyi işgal etmişlerdir. Seyyah İbn Mühelhel (Yakut'a atıfla) h. 4. Yüzyılda bu bölgenin pekçok şehrini ve köyünü tanımlar. Ana kasabanın İranlılar tarafından Nîm-Râh olarak bilindiğini söyler. Çünkü O, Sâsânîler döneminin iki büyük ateş tapınağı olan Medâin ve Şîz'in ortasında bulunmaktadır. Komşu dağlar Şaran ve Zalam olarak isimlendirilir. Kazvînî'ye göre bu iki dağda güçlü afrodisyak sayılan tahıl türleri yetiştirilir.³⁸

Istahrî Şehrizer'u Cibâl (Dağ Yöreleri) başlığı altında verir. Şehrizer küçük bir şehirdir. Dağlarla çevrili bölgeye gelince burası Şehrizer'dan başlar ve Halvan, Saymira(?), Sirvan, Lor ve Isbehan'a ve İran sınırına dönerek Kâşan'a ve Hemedan'a uzanır ve Kazvin, Suhrurd'a ve Azerbaycan sınırlarında sona erer ve Şehrizer'a geri

³⁴ Ebû İshak Istahrî, **Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik**, s. 197

³⁵ İbn Hurdazbeh, **el-Mesâlik ve'l-Memâlik**, Beril Matbaası, el-Mesâhiyye, 1889, s. 19

³⁶ Eskiden kullanılan bir ağırlık ölçüsüdür. Şimdiki üç gram ağırlık. Okka denen eski ağırlık ölçüsünün 1/400 kadarıdır. Şer'an orta büyüklükte yetmiş tane arpa ağırlığa denir. Eskiden kullanılan ve beş kuruş değerindeki gümüş para. Akçe.

³⁷ İbn Hurdazbeh, **a.g.e.**, s. 41

³⁸ Guy Le Strange, **a.g.e.**, s. 190-191

döner. Hepsi dağlardan oluşur ve orada neredeyse dağlık olmayan bir büyük şehir bulunmaz.³⁹

Yakut'un verdiği bilgiye göre şehir sahradadır ve surları 8 zira' kalınlığındadır⁴⁰. Şehrizer güzel ve verimli bir ova olup Avraman sıradağları'nın doğusundadır. Güney-doğu'da Avramân-i Luhn yöresine dayanır. Güney'inde Sirvan suyu, Güney batı'sında Derbend-i Hân geçidi yer alır. Batı'da Süleymaniye'ye bağlı Arbel ile sınırdır.⁴¹ Batısında yer alan Musul Eyaleti'ni de burada belirtmek gerekir.

Bütün dönemlerinde Şehrizer'un bir başkenti yoktu. Ancak Osmanlı harplerinde livanın emirleri ile birlikte Osmanlı döneminde Zülüm kalesi (قلعة زلم) vardı ki Türkler Zâlim Kale (ظالم قلعة) olarak isimlendirirler. Savaşlarında muhasarada onu kullanırlar ancak liva isimlerinde o yer almaz. Bazen Zulm (ظلم) şeklinde yazılır. Bu isim Cebelü Zülüm (جبل زلم) şeklinde meşhur dağa itlak olunan eski bir isimdir. Şehir de onun ismiyle bilinir. Günümüzde orada bu isimle anılan bir şehir yoktur. Buraya yakın olarak Ahmed Ava ve Hurmal yer alır.⁴²

Evliyâ Çelebi Şehrizer'u ikiye ayırır. Birincisi Kerkük'tür. Diğerini ise Şehrezûr-ı Kadîm olarak ifade eder. Acem ülkesi sınırında Merâğa şehrine yakındır. Ona göre Timur Han'dan beri harabe ve garip kalmıştır.⁴³

Gülenber Kalesi ise Şehrizer'un merkezidir. Şehrizer sahrasında bulunur. Bu ova geniştir. Doğu sınırı güneyden kuzeye uzanan dağlar olup dağ dibinde bir alçak

³⁹ Ebû İshak İstahrî, **a.g.e.**, s. 200, 202

⁴⁰ Yakut, **a.g.e.**, c. 3, s. 375

⁴¹ V.Minorsky, "Şehrizûr" maddesi, **MEB. İA.** İstanbul, 1979, c. 11, s. 396

⁴² Abbas el-Azzâvî, Şehrizer es-Süleymaniye (el-Livâ' ve'l-Medîne), Bağdat, 1420 (m. 2000). S. 162

⁴³ Eyliyâ Çelebi, **a.g.e.**, c. 4, s. 304

tepe vardır. Bunun eteklerinden pınarlar çıkar ve dağda bir dereden büyük nehir akar. Tepe üzerinden bu nehrin kenarına varınca⁴⁴ merhum Sultan Süleyman Han bir kale yaptırmıştır. İçkale zikredilen tepe üzerindedir. Dışarı hisar nehir kenarından çevrilir. Önceleri Şehrizar paşaları orada otururlarmış. Şah Abbas istila edip yıkmıştır. Asker kol kol dizilip sene h.1039'da(m. 1630) Şaban ayının ilk günlerinde yapılmaya başlanmıştır. Söz konusu derenin nihayeti dağ içinde Ezrakcâz ve meskeni ve Halt-ı Kelâm⁴⁵ (Karışık sesler) mağarası diye bilnen boğaz vardı ki kapısı önünde bir su üzere yüce bir dağ arasında bir bülend kaya üzerinde yapılmış bir kale vardı. Buraya Zâlim Âlî kalesi derlerdi. Zâlim kalesi ile Gülanber ortasında dere içinde bir yalçın yüce dağ kemerinde doğal bir mağara vardır. Aşağıdan taşı oyub ve kesip merdiven etmişlerdir. Ve yer yer pencereler komuşlardır ki ışık görünemez. Zirvesi göklerde kaybolan sivri bir dağdır. Ve bu mağara karşısında bir dağ daha vardır ki orada yıkık Yezdicerd kalesi bulunur. Bu iki dağın tepesinden bir su gelip Şehrizar'un çevresini dolaşarak çekilip gider. Şehrizar nehri bu derenin ağzında yer alır.⁴⁶

Mehmet Hurşîd Paşa heyetinin bölgeyi seyahat ettiği yıllarda⁴⁷ Şehrizar Eyâleti; İran, Bağdat, Hakkari, Dicle nehri ve Musul arasında yer alan Kerkük

⁴⁴ Kâtip Çelebi, **a.g.e.**, s. 445

⁴⁵ Bu mağaranın ismini Hammer, "Ezrak Cadu Mağarası" (Mavi Cadının evi) olarak vermektedir. Hammer, **a.g.e.**, c. 9, s.11, Şerafeddin Han, **a.g.e.**, c. 1, s. 123-124

⁴⁶ Kâtip Çelebi, **a.g.e.**, s. 446, Naîmâ'nın burada Kâtip Çelebi'den faydalandığı anlaşılıyor. Zaten metnin devamında Katip Çelebi'den isim vererek yaptığı alıntılar, metnin neredeyse birebir aynılığı bu fikrimizi kuvvetlendirmektedir. Naîmâ Mustafa Efendi, **Târih-i Na'imâ (Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsati Ahbârî'l-Hâfikayn)**, Çev. Mehmet İPŞİRLİ, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2007, c. 2, s. 655

⁴⁷ 1848-1852

şehridir. Kerkük ve Erbil kazaları ile Köysancak, Süleymaniye, Revandız ve Harir sancaklarından oluşmakta olup Bağdat Valilerinin nezaretinde olmakla birlikte ayrı bir eyalettir.⁴⁸ Şehrizer olarak bilinen ve eyalete adını veren yer ise Gülanber ve Ilıca kazalarının bulundukları yerdir.⁴⁹

Şehrizer bölgesinin sınırları Zuhab sancağında bulunan Bemo sıradağları üzerindeki Kerkemil isimli gedikten çıkıp Şimdan isimli dağın güneyinden geçerek öncelikle Nâvdâr ve Kulp çaylarıyla birleşip daha sonra Kerrav çayına dökülen Arhandol isimli çayın kaynağından başlayarak Zemkân nehrine, daha sonra da Zemkân nehri ile Sirvân nehrine ulaşip oradan Sirvân nehri yoluyla yukarı Şaho dağının Sirvan nehrine kadar uzanan ucuna oradan Şaho dağının o ucuna mukabil Evraman dağının yine Sirvan nehrine dek inmiş koluna tırmanıp oradan Evraman dağının zirveleriyle Çağan gediğine doğru iner. Diğer taraftan Kerkemil gediğinden Bemo dağı kollarından sayılan dağın zirveleriyle, Sirvan kenarlarında bulunan Derbendhane isimli boğazda sona erer.⁵⁰

Şehrizer'un konumu Şerefname çevirisinde enlem ve boylam olarak verilmiştir. Burada verilen enlem ve boylamlar, boylam: 82 derece 20 dakika, enlem 34 derece 30 dakikadır. Ancak bu verilen koordinatlar günümüz enlem ve boylam hesaplarına göre Çin sınırları içerisinde yer almaktadır. Yine Şerefname çevirisinde Kalplerin Sefası ya da neşesi isimli kitaba atfen verilen koordinatlar ise 71 derece 20 dakika doğu boylamı, 36 derece 30 dakika kuzey enlemidir.⁵¹ Ancak verilen bu koordinatlar ise Afganistan'ın Bedahşan Eyaleti sınırları içerisinde yer almaktadır.

⁴⁸ Mehmet Hurşîd Paşa, **a.g.e.**, s.168

⁴⁹ Mehmet Hurşîd Paşa, **a.g.e.**, s. 178

⁵⁰ Mehmet Hurşîd Paşa, **a.g.e.**, s. 179

⁵¹ Şerafeddin Han, **a.g.e.**, c. 1, s. 86

Yukarıda verilen bilgiler değerlendirildiğinde bu verilen iki koordinatın da Şehrizar'u ifade etmesi mümkün görünmemektedir.

Verilen tüm bilgiler ışığında yaptığımız hesaplamalara göre Şehrizar, 35 derece kuzey enlemi ile 44-46 derece doğu boylamları arasında kalan bölgeyi ifade etmektedir. Şehrizar Eyalet sınırları içerisinde yer alan bölgelere ait Osmanlı Arşivi'nde yer alan haritalar için bakınız **EK 3**.

Fethi esnasında Vezir Mehmet Paşa'nın "Diyarbakır'e tabi Kürdistan hakimleri" ve Kerkük Bey'i ile birlikte hareket etmesi, Şehrizar'un Osmanlı döneminde Kürdistan olarak nitelendirilen bölge ve Kerkük ile komşu olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır.⁵² Ancak zamanla genişleyerek Kerkük'ü de içerisine almış ve hatta Kerkük merkez olarak kabul görmüştür.

Abbas el-Azzâvî, bir liva olarak nitelendirdiği Şehrizar'un sınırlarını dar bir kapsam olarak şu şekilde belirler: Havraman, Mihriban, Sakız ve Harhara dağları ve ve Bane ve Serdeşt gibi bazı tartışmalı memleketler ile doğudan İran; kuzeyde Erbil livası; batıda Kerkük livası ve Altunköprü; güneyde Diyala livası. Bu sınırlar geneldir ve kesin olmayıp çok değişir.⁵³

Görüldüğü gibi Şehrizar hem geniş bir bölgeyi hem de aynı bölge içerisinde aynı adla bilinen küçük bir yerleşim birimini ifade eder. Araştırmacılar Şehrizar merkezinin Halebce olduğunu dile getirseler de⁵⁴ Osmanlı döneminde de uzun

⁵² İsmet Parmaksızoglu, **Kuzey Irak'ta Osmanlı Hakimiyetinin Kuruluşu ve Memun Bey'in Hatıraları**, Belleten, c.37. S. 197, Ankara, 1973, s. 214

⁵³ Abbas el-Azzâvî, **a.g.e.**, 2000, s. 52-53

⁵⁴ Tülay Yürekli, Zengiler Döneminde Musul ve Çevresi, Doktora Tezi, A.Ü. Sos. Bil. Ens. Tarih (Genel Türk Tarihi) ABD., Ankara, 2009, s. 132-133

dönem eyalet beğlerbeğlerine merkezlik yapan Zalim ve Gülanber kalelerinin bulunduğu mekanın Şehrizor'a karşılık geldiği kanaatindeyiz.

1.BÖLÜM : OSMANLI YÖNETİMİ ÖNCESİ BÖLGENİN TARİHİ

Genel hatları ile Ortadoğu bölgesini en eski yerleşim birimlerinin merkezi olarak adlandırabiliriz. Anadolu'dan Mısır'a kadar pek çok bölge milattan önceki medeniyetlere ev sahipliği yapar. Bunlar arasında, uygun iklim şartları sebebiyle, Mezopotamya'nın ayrı bir yeri de vardır. Sümer, Babil, Asur ve Akad gibi medeniyetler bu bölgede doğup büyümüştür. Tarihte Mezopotamya olarak adlandırılan bölge bugün Irak toprakları içerisinde yer alır. Bu nedenle Irak'ın tarihi bölgenin tarihini de özetleyebilecek niteliktedir.

1.1.Osmanlı Yönetimi Öncesi Irak

Irak, eski çağlardan beri pek çok kültür ve medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bunlar arasında ilk sırayı Sümer uygarlığı alır. Daha sonra burası başlıcalarını Akkad, Bâbil, Asur, Med-Pers, Grek, Roma-Bizans ve Sâsânilerin temsil ettiği diğer büyük medeniyetlere sahne olmuştur. Asur Devleti burada yaklaşık 1300 sene varlığını sürdürmüştür. Kerkük şehrini de Asur hükümdarı Sarnabal'ın Kerhsuluh adı ile kurduğu rivayet edilmektedir. Bölge, İslâm öncesi dönemde de Güney Arabistan'dan gelerek Hîre'de devlet kuran Lahmîler ve diğer bazı kabileler vasıtasıyla Câhiliye Arapları ile tanışmıştır.⁵⁵

İslâmî dönemde Hz. Ebû Bekir, hilafeti sırasında Hâlid bin Velid ve onun ayrılmasından sonra da Bekr kabilesinden Hârîse oğlu Müsennâ komutanlıklarında Irak'a (Babilonya'ya) seferler düzenlendi. Hz. Ömer'in halifeliği sırasında Hîre

⁵⁵ İmâdüddin Halil et-Tâlib, **TDV.İA.**“Irak (Tarih)” maddesi, İstanbul, 1999, c. 19, s. 87-88,

Musul-Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri(1525-1919), DAGM, Ankara, 1993, s. 15

yakınındaki Kus en-Natif de Ebû Ubeyde komutasında İranlılarla yapılan mücadele kaybedildi. 635 yılındaki İranlıların karşı saldırısını ise Müsenna komutasındaki ordu kazandı. İran tahtına yeni oturan Yezdcerd'in tecrübesizliğinin de etkisiyle 636 yılında Sa'd bin Ebû Vakkas komutanlığındaki büyük bir ordu ile Kâdisiye'de ve 637 yılında Celûla'da Sâsâni orduları ağır yenilgiye uğratılarak Irak (Babilonya) ele geçirildi. İran'ın tekrar savaş hazırlıkları üzerine Müslümanlar Mukarrin oğlu Numan komutasında ilerlediler. Numan şehit düştü fakat sonrasında Huzeyfe komutasında 642 yılında Nihâvend'de kesin zafer elde edilmiş ve Irak tamamen Müslümanların kontrolüne geçmiştir.⁵⁶

Cemel, Sıffin ve Tahkîm olaylarının Irak toprakları üzerinde meydana gelmesi İslam tarihi açısından bölgeye ayrı bir önem kazandırmıştır. Sonrasında gelen Emevîlerle birlikte bölge dini fırkaların kurulma ve gelişme merkezlerinden biri olmuştur. Cemel, Sıffin ve Tahkîm hadiselerinin doğurduğu Hariciler grubuna ek olarak Irak'taki önemli olaylardan ikisi de hicri birinci asrın ortalarında Kûfe ve Basralıların daveti üzerine Kûfe'ye gelmek üzere yola çıkan Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da şehit edilmesi(680)⁵⁷ ve Şia'nın da bariz bir şekilde bu topraklarda varlığı ve etkinliğidir.

Bugün ülkenin kuzeybatısından güneydoğusu istikametinde uzanan bir bölgede yaşayan Türkmenlerin Irak'a gelişi 673-674 yılları (h. 54 yılı) olarak kabul

⁵⁶ Neşet Çağatay, **İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi**, TTK, Ankara, 1992, s. 42-47, Muhammed Ferec, **el-Fethü'l-Arabî li'l-Îrâk ve Fâris**, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire, 1966, s. 229-241

⁵⁷ Olayın detayları ve gönderilen mektuplar için bkz. Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed bin Cerîr (224-310), Tahkik: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, **Târîhu't-Taberî Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk**, Dârulmaârif, 4. Baskı, Kahire, c. 5, s. 351 vd.

edilmektedir.⁵⁸ Türkmenlerin Irak'a ilk girişlerini 652-653 yılları (h. 32 yılı) olarak ele alanlar da vardır. Ancak bu ilk gelen Türkmenlerin yalnızca birkaç kişiden ibaret olması ve Irak'ta görülmemeleri nedeniyle bu yıl kabul görmemektedir. Bu nedenle Türklerin yoğun bir şekilde Irak'a girişleri Ebu Süfyan'ın oğlu Muaviye'nin Basra valisi Ziyad oğlu Ubeydullah zamanı ve özellikle 673-674 yılları (h. 54 yılı) olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde Buhara'dan 2 bin kişi getirilerek Basra'ya yerleştirilmiştir. Bunların iyi okçu olmaları nedeniyle Ubeydullah bunların bulunduğu yerde bir saray yaptırmıştır. Abdülmelik'in valisi olan Haccac bu Türkleri kurmuş olduğu Vasıt şehrine getirmiştir.⁵⁹

745-747 yıllarında Irak'ta hakimiyetin Hariciler⁶⁰ın eline geçtiği görülür. Aynı zamanda Emevîlerin yıkılması ve Abbasilerin kurulmasında Irak'ın bir merkez

⁵⁸ Erşat Hürmüzlü, Ortadoğu Türkmenleri, **Kardaslık**, Yıl 15, Sayı 60, Ekim-Aralık 2013, s. 4

⁵⁹ Fazıl Mehdi Bayat, **Türkmen Tarihinden Yapraklar**, Bağdat, 1975, s. 17-20

⁶⁰ Hariciler, İslam'daki dini ve siyasi alanda ortaya çıkan ilk fırkalardandır. Yaygın olan görüşe göre araştırmacılar, İslam aleminde siyasi ve dini sahada Haricilerin ortaya çıkış noktasını Sıffin (Sıffin, Şam'ın doğusunda bugünkü Irak'ta Fırat nehri yakınlarında bulunan büyük bir köydür) olarak kabul ederler. Osman bin Affan (h. 24-35), Ebî Süfyan'ın oğlu Muâviye'yi Şam'a vali olarak atamıştı. Osman bin Affan'ın öldürülmesinden sonra Muâviye bin Ebî Süfyan sonraki halife Ali bin Ebî Talip'ten Osman bin Affan'ın katillerinin bulunmasını ister. Sonrasında h. 36 yılı sonlarında Ali bin Ebî Talip ve Muâviye bin Ebî Süfyan arasında meydana gelen savaşın tahkimine (hakemlere havale edilmesine) karar verildi. Hakem olarak seçilen Amr bin As ve Ebû Mûsâ el-Eş'ari ikisinin de azlini kararlaştırdılar. Ebû Mûsâ el-Eş'ari, Ali bin Ebî Talib'i azlederken Amr bin As bir hile ile Muâviye bin Ebî Süfyan'ı Halife ilan etti. Hariciler olarak isimlendirilen bir grup, Muaviye bin Ebî Süfyan ile savaşın tekrar başlatılmasını istedi. Lakin Ali bin Ebî Talip tarafından reddedilmesi üzerine ondan ayrıldılar ve Harûra diye isimlendirilen köye indiler. Bu şekilde Ali bin Ebî Talip taraftarlarından koparak ayrılan ve Harûriyye diye de isimlendirilen gruba Hariciler denildi. Tarihçiler Haricilerin

üssü görevinde olduğu da açıkça görülür. II. Mervan'ın Zap suyu⁶¹ savaşında (750) yenilmesiyle bölgede Emevî hakimiyeti sona ermiştir. Emevîler dönemi siyasi teşkilatta Irak beş büyük eyaletten birini teşkil ediyor ve merkezi Kûfe olan bu eyalet Basra, Uman, Bahreyn, Kirman, Sicistan, Horasan ve Mâverâünnehir'i kapsıyordu.⁶²

Abbasiler dönemini ise Türklerin yerleşmesi için bir gelişme aşaması olarak niteleyebiliriz. Bu dönemde Türkler istedikleri vakit Irak'a girip yerleşebilmişler hatta Abbasi ordusunda da görev almışlardır. Ancak tarih kitaplarında bu kişilerin milliyetlerine göre değil de yalnızca Müslüman olarak kaydedilmesi sayılarını tespiti zorlaştırmaktadır. Ancak Abbasilerin kuruluşunun ilk günlerinde Türklerin kitleler halinde Irak'a girdikleri bilinmektedir.⁶³

Abbasiler döneminde Kûfe ile başlayan ve Enbar ve Haşimiye ile devam eden başkent arayışı Bağdat'ın kuruluşu ile sona erdi. Halife Mansur 762-763 yıllarında (145 yılında) şehrin inşasına başladı. Şam'a, Cebel'e, Kûfe'ye, Vâsıt'a ve Basra'ya emirnâmeler yazarak sanatkâr ve işçiler istedi. Şehrin planı çizildi, temelleri atıldı, kerpiçler döküldü, tuğlalar pişirildi. Şehri dört bölüme ayırıp her bölümün başına bir başkan görevlendirdi.⁶⁴ Bu değişikliklerle idarenin ağırlık merkezi Akdeniz

karıştığı Emeviler ve Abbasiler dönemlerindeki diğer olayları ve savaşları da artarak zikrederler. (Muhammed Ebû Sa'de, **El-Havâric fî Mîzânî'l-Fikri'l-İslâmî**, Kahire, 1998, s. 19, 21-27)

⁶¹ Menbai İran'dan ve Hakkâri'den olup Zibar ve İmâdiye kazaları ortasından geçerek Musul'dan on saat aşağıda bulunan emlâki seniyye köylerinden olan Cayf köyü sınırında Dicle nehriyle birleşir. (**Musul Vilayetine Mahsus Salname** 1310, s. 256)

⁶² İmâdüddin Halil et-Tâlib, **a.g.m.**, s. 88

⁶³ Fazıl Mehdi Bayat, **a.g.e.**, s. 20-21

⁶⁴ İbnü'l-Esîr, **El Kâmil fi't-Tarih**, Bahar Yayınları c. 5, s. 451-453, ilgili sayfalara ek olarak hicri 146 (m. 763-764) yılı olaylarında İbnül Esir Bağdat'ın kuruluşunu ayrıntılı olarak anlatmaktadır.

havzasında yer alan Suriye'den, ticaret yollarının kavşağında yer alan tarıma elverişli geniş arazilere sahip Irak'a kaydı. İlk dönemlerde devletin toprak bütünlüğünü koruyan Abbâsîler Bağdat'tan sonra da Samerra'yı başşehir seçmekle Irak'ı yalnız siyasi alanda değil, dînî, içtimai, askeri ve iktisadi alanlarda da geliştirerek ön plana çıkardılar. Harun Reşid ve Memun'dan sonra iktidara gelen Mutasım Billah 836'da Sâmerâ şehri kurarak hilafet merkezini muhalefetin arttığı Bağdat'tan buraya nakletti. Mutasım dönemi Abbâsî Devleti'nde ve özellikle Irak'ta Türk hakimiyetinin öne çıktığı yıllardır. Onun oğlu Vâsık Billah iktidara geldiğinde Türk kumandanları devlet işlerini tamamıyla ele aldılar.⁶⁵

Annesi Türk olan Mutasım döneminde Türkler Bağdat'ta iyice çoğalmıştı. Diğerlerine güvenmemesi nedeniyle orduyu neredeyse tamamen Türklerden oluşturmuştu. Bağdat'ta bunalımın artması sonucu başkenti Samerra'ya taşıyan Mutasım burayı bir Türk şehri haline getirmişti. Hatta Halife, Samerra'nın semtlerine, yollarına ve ırmaklarına Türk adları vermişti.⁶⁶

892'de halife Mutemid Alellah devlet merkezini yeniden Bağdat'a taşıdı. Bu sırada küçülen Abbasi Devleti'nin elinde yalnızca Irak toprakları kalmış, İslam dünyasında irili ufaklı pekçok devlet ortaya çıkmıştı. 906'da Karmetîlerin Batı Irak'ı işgale başlaması üzerine Abbasi halifesi Büveyhîleri davet etti ve bu yıllardan itibaren Irak Büveyhîlerin hakimiyeti altına girdi. Şii Büveyhîler, siyasi sebeplerle esasen sembolik olan Abbâsî halifeliğinin devam etmesine ses çıkarmadılar. Halife tarafından Bağdat'a çağrılan Büyük Selçuklu Hükümdarı Tuğrul Bey'in gelmesiyle (1055) hakimiyet Büveyhîler'den Selçuklular'a geçti.

⁶⁵ İmâdüddin Halil et-Tâlib, **a.g.m.**, s. 89

⁶⁶ Fazıl Mehdi Bayat, **a.g.e.**, s. 27-28

Selçuklu sultanları Irak'ı tayin ettikleri şahneler ve amîdlerle yönettiler. Sultan Muhammed Tapar'ın ölümünden sonra kardeşi Sencer Büyük Selçuklu tahtına çıkarken (1118) yeğeni Muhammed Tapar'ın oğlu Mahmut da Irak Selçuklu sultanı oldu. Hârizmşah Alâeddin Tekiş'in II. Tuğrul'u mağlup edip Irak Selçuklu Devleti'ni ortadan kaldırarak İran ve Irâk-ı Acem'de hakimiyeti ele geçirmesinden (1194) sonra bir kısım toprakları kendi eline almak için onunla savaştı; ancak bunda başarılı olamadı. Ardından Irak, başta Bağdat olmak üzere Moğollar'ın şiddetli saldırılarına maruz kaldı. Doğudan batıya doğru ilerleyen Moğollar Bağdat'ı ele geçirip büyük tahribat yaptılar ve Halife Müstasım Billah'ı katlederek Irak'taki Abbâsî hakimiyetine son verdiler (1258).

Moğol kabilelerinden Celâyirliler 1340 yılında Bağdat'ı merkez edinerek yeni bir devlet kurdular. Bu devletin bölünmesiyle birlikte(1382) Azerbaycan ile Irak, Sultan Ahmed Celâyir'e, Irâk-ı Acem ise kardeşi Bayezid'e düştü. Kardeşini ortadan kaldıran Sultan Ahmed, Timur 1393 yılında Bağdat'ı ele geçirince Mısır'a kaçtı. Timur'un Semerkant'a dönmesi üzerine de Memlük Hükümdarı Berkuk'un yardımıyla şehri geri aldı. Timur 1401 yılında Bağdat'ı ikinci defa işgal etti ve bu işgalde pek çok kişi öldürüldü. Mahalle ve binaların çoğu tahrip edildi. Bu defa da Osmanlılar'a sığınan Sultan Ahmed Celâyir, bu hareketiyle vukuuna yardımcı olduğu Ankara Savaşı'nın (1402) arkasından Bağdat'ı tekrar ele geçirdiyse de daha sonra Karakoyunlu Kara Yusuf'a bırakmak zorunda kaldı. Fakat Timur'un 1405'te ölümünden sonra yine geri aldı. Sultan Ahmed'in Karakoyunlularla yaptığı mücadeleyi kaybedip öldürülmesi üzerine(1410) Bağdat'taki Celâyirli hakimiyeti sonra erdi ve 1410 – 1467 yılları arasında Karakoyunluların hakimiyetinde kaldı. 1467 yılında Irak, Akkoyunluların hakimiyeti altına girdi ve Şii-Sünni rekabetinden

kaynaklanan şiddetli çatışmalara sahne oldu. 1490'dan itibaren gücünü kaybetmeye başlayan Akkoyunlu Devleti'nin yerini Safevîler aldı (1508). Sadece yirmi altı yıl hüküm süren bu hanedanın Irak hakimiyeti de 1534'te Kanuni Sultan Süleyman'ın Irâkeyn Seferi ile son buldu.⁶⁷

Sonuçta, Osmanlı yönetimi öncesi Irak'ın milattan önceki asırlarda da büyük medeniyetlere ev sahipliği yaptığını, İslami dönemden itibaren ise Türklerin bölgeye yerleşmeye başladığını ve burada en etkin unsurlardan biri haline geldiğini görüyoruz. Emevilerin yıkılışına, Abbasilerin kuruluşuna, başkent Bağdat'ın oluşturulmasına, Selçukluların bölge hakimiyetine ev sahipliği yapan Irak'ta, Moğol istilası, Timur istilası gibi olaylar da bir yıkımı beraberinde getirmişti. Neticede Irak topraklarının Osmanlı yönetimi öncesinde tarihin her döneminde önemli olayların merkezinde yer aldığını söyleyebiliriz.

1.2.Osmanlı Yönetimi Öncesi Şehrizer

Şehrizer, gerek üst bir yönetim birimi olarak gerekse, her ne kadar kalıntılarına bugün ulaşılmasa da, şehir merkezi olarak tarihi kentlerden biridir. Şehrizer bölgesi ile ilgili ilk bilgilerimiz milattan önceki bin yıllara aittir.

Sürdaş ve Hezarmerd'de (Süleymaniye yakınları) 1928 yılında yapılan incelemelerde birinci ve ikinci taş devirlerine ait olduğuna inanılan bazı beşeri eserlere rastlanmıştır ki bu iki dönem 30 bin yıl öncesine uzanır. Asurluların M.Ö.

⁶⁷

İmâdüddin Halil et-Tâlib, **a.g.m.**, s. 89-90

2000 sonrasında buradaki hakimiyetleri bilinmektedir. Bölgede Asurluların Zağros halkı ile mücadeleleri vardır.⁶⁸

Nitekim günümüzde Erbil Medeniyet Müzesi'nde, M.Ö. 3 binli yıllara kadar uzanan Sümer ve Asurlulara ait kalıntılar; Erbil çevresinde bulunmuş ve M.Ö. 3500'lere uzanan küpler, Dukan/Süleymaniye'de bulunmuş ve M.Ö. 1300'lere uzanan heykeller yer almaktadır.

Asur-Nazırpal, döneminde(M.Ö. 884-860) Şehrizer'a yönelmiş ve buradaki pek çok şehri fethetmiştir. Fetihler sırasında Asur ordusu terk etmek zorunda kaldığı bir yolu bırakarak diğer bir yoldan Şehrizer'a döner.⁶⁹

Karadağ'ın güneyinde Gâvurkürede resim yazılarına sahip taş bulunmuştur. Tarihi Lüllü meliklerinden birinin dönemine uzanır. Küçük Zab yakınlarındaki Derbend dağlarında sona eren yerde resim yazıları bulunan bir diğer taşdan da bahsedilir. Çavarta ve Sürücek'te de çok eski dönemlere uzanan bazı harabeler bulunmuştur. Tasluca'nın doğu yönünde Süleymaniye-Kerkük yolunun sağ ve sol yakalarında kum tepeleri vardır ki altlarında bazı eski şehir harabelerinin olması kuvvetle muhtemeldir. Derbend-Bâbeyt ve Bazyan şehirlerinin doğu kısmında (mevcut Şehrizer'un yeri olduğuna inanılır) eski bazı resimler ve harabeler bulunmuştur ki Sasani dönemine uzanır. Eski tarih bize Halepçe'nin yerinde (Hahar-Karşavukin) diye isimlendirilen ve önemli bir merkez olan bir beldeyi haber verir.⁷⁰

⁶⁸ Mehmet Emin Zeki, Tarih es-Süleymaniye, Çev. El-Molla Cemil el-Molla Ahmed er-Rûzbeyânî, Bağdat, 1370 h. / 1951 m., s. 12, 15, 16

⁶⁹ Mehmet Emin Zeki, **a.g.e.**, s. 17

⁷⁰ Mehmet Emin Zeki, **a.g.e.**, s. 24-25

Mehmet Emin Zeki'nin aktardığı bilgiye göre; İbni Mühelhel Talut ve Davud (aleyhisselam) arasındaki olayların Şehrizar'da meydana geldiğini rivayet eder.⁷¹

Evliyâ Çelebi Hz. Yûnus'un Musul, Nusaybin ve Şehrizar taraflarına gönderildiğini rivâyet eder. Bunun dışında Firavun'un Amâlika kavminden olduğu, bu kavmin ise Diyarbakır, Şehrizar, Musul ve Nisîbin'de ortaya çıktığını belirtmektedir.⁷² Bunlar haricinde İskender'in de Şehrizar olarak isimlendirilen Sevad bölgesinde öldüğü rivayet edilmektedir.⁷³

Nîm ezrâ-Nîmrâh-Nısfu't-tarîk diye isimlendirilen bölge Sasaniler döneminde Şehrizar için büyük bir merkez idi. İki müsteşrik Haritsfild ve Cerikof, Nîmrâh şehrinin mevcut Gülanber olduğunu söylerler.⁷⁴

628 miladi şubatında Rum kayseri Heraklius İran üzerine üçüncü müdahalesine başladığında Şehrizar'a girmiş ve ayın 24'üne kadar burada kalmıştır. Bizans tarihçileri Şehrizar'un Siazur olduğunu ve Kayser Heraklius'un bu ismi Sina'ya gönderdiği bir raporunda kullandığını iddia ederler.⁷⁵

Gazneli Mahmud'a sunduğu eseri Şehname'sinde Firdevsî bazı bölümlerde Şehrizar'dan bahseder. Şehname kitabında Talihli Erdeşir'in⁷⁶ Şehrizarlı olduğu rivayet edilir: "Fars tarafından Şehrizar'a şöhret aramaya geldi, sıkıntılardan ve dedikodulardan rahata kavuştu. Bir şehri bahçe ve köşkle donattı, içerisini çeşmeler kırlar ve çimenlikle süsledi. Öyle ki şimdi yaşlı Dihkan o şehri Erdeşir'in ışığı olarak

⁷¹ Mehmet Emin Zeki, **a.g.e.**, s. 25

⁷² Eyliyâ Çelebi, **a.g.e.**, c. 8, s. 40, c. 9, s. 212

⁷³ Ebû Ubeydullah el-Bekrî, **a.g.e.**, c. 1, s. 469

⁷⁴ Mehmet Emin Zeki, **a.g.e.**, s. 26

⁷⁵ Mehmet Emin Zeki, **a.g.e.**, s. 28

⁷⁶ Sasani Devleti'nin kurucusudur ve 242 yılında vefat etmiştir.

isimlendirdi. Uçsuz bucaksız kötü bir akarsu vardı. O kötü akarsuyu ateşkedeye dönüştürdü. Onunla Mihrigan ve sede bayramını tazledi. Onun içerisine bağlar meydanlar ve köşkler yaptı, ferah bir yere dönüştü.”⁷⁷

1.2.1. Şehrizer’ın İslam Ordularınca fethi

İslam Devleti’nin kuruluşundan itibaren görülen hızlı genişleme Ömer bin Hattap döneminde de devam etmiştir. Kadisiye (636), Ecnadeyn (636) ve Nihavend(642) gibi savaşların galibiyetle sonuçlanması ile İran dahil bölge İslam Devleti’nin hakimiyeti altına girmişti. İslam Devleti’nin bu hızlı genişlemesi kısa sürede Şehrizer’u da etkisi altına almıştı. Bu savaşların hemen arkasından Şehrizer da İslam Devleti’nin yönetimine katılmıştı.

Belâzurî, Şehrizer’un İslam orduları tarafından fethini (643) şu şekilde anlatır. “İshak bin Süleyman eş-Şehrezûrî bana haber verdi ve dedi ki: Babam, Muhammed bin Mervan ve el-Kelbî ve Uzre el-Beclî ailesinden birkaç kişiden bana haber verdi. Şüphesiz ki Uzre bin Kays, Ömer’in halifeliği sırasında Şehrizer’un fethi için uğraştı. O, Ali’nin Halvan valisi idi. Fakat onu almaya güç yetiremedi. Utbe bin Ferkad ona hücum etti ve Halvan barışı üzerine meydana gelen savaştan sonra onu fethetti. Ebû Racâ’ el-Halvânî ve bazı Şehrizer ileri gelenlerinden bana bildirdi. Dediler ki Şehrizer ve Samğan ve Derâbaz, Utbe bin Ferkad es-Sülemî’nin fetihlerindendir. Dediler ki Şehrizer ve bölgesi, Reşit⁷⁸’in halifeliğinin sonlarında

⁷⁷ Mehmet Muîn ve Seyyid Cafer Şehîdî, **Lügatname**, Şehrizer maddesi, Müessesetü Lügatname-i Dehuda, 1345, c. 10, s. 14609

⁷⁸ Harun Reşit’in, doğum yılı 763, ölüm yılı 809’dur.

ayrılincaya kadar da Musul'a bağlı olarak devam etti. Şehrizar, Samğan ve Derâbaz tek adamdı. Musul bölgelerinden her bir bölgenin çalışanı 200 dirhem veriyordu, bu bölgeler için ise 600 dirhem yazıldı.”⁷⁹

643 yılında (H. 21 (veya 22)) bu belde İslam ordularınca fethedildi. Şehrizar'a girilmesi Sasani hükümeti dönemindeydi ve şiddetli bir istila ve savaştan sonra mümkün olabildi. Hulvan valisi Kays el-Beclî oğlu Uzre, fethi için çalıştı ancak Musul valisi olan Utbe tarafından gerçekleştirildi.⁸⁰ Hemen arkasından gelen yıllarda Ali radiyallahu anh (656-661) günlerinde Hâricîler, Muâviye'ye karşı Şehrizar'a çekilmişlerdi.⁸¹ Hilâfet merkezinden uzaklığı nedeniyle bu bölge sakinleri ayaklanıyordu ve Haricilerin devrimleri gibi ızdıraplar yaşandı.⁸²

Yoğun fetih hareketleri ile birlikte bölgede İslami dönem başlamış oldu. Ancak bölge yüzyıllar boyunca Müslümanların hakimiyetinde kalacak olmasına rağmen bu defa Müslümanlar arasındaki fırkaların mücadelesine sahne oldu ve Haricilerin ana karargahlarından birini teşkil etti.

1.2.2. Şehrizar Bölgesinde Hariciler ve Halife Seçimi

Osman bin Affan'ın öldürülmesi, Sıffin, Hakem ve Cemel gibi olayların yaşanması İslami dönemde fırkaların ortaya çıkmasına neden oldu. Bu fırkaların mücadele alanlarını oluşturan şehirler önemli ölçüde Irak topraklarında yer alıyordu.

⁷⁹ Ahmed bin Yahya bin Cabir el-Bağdâdî Belâzurî, **Fütûhu'l-Buldân**, 1. Baskı, Kahire, 1319/1901, s. 341, 342

⁸⁰ Mehmet Emin Zeki, **a.g.e.**, s. 29-30, Abbas el-Azzâvî, **a.g.e.**, 2000, s. 111-112

⁸¹ Et-Taberî, **a.g.e.**, c. 5, s. 165

⁸² Mehmet Emin Zeki, **a.g.e.**, s. 31

Bu fırkalardan Hariciler için bir merkez konumunu ifade eden Şehrizer’da da olaylar birbirini izlemişti.

661-662 yıllarında (H. 41) Haricilerin Muâviye’ye karşı isyanlarında, Haricilerden Ferva bin Neyfel el-Eşcâî beş yüz kişilik bir grupla Şehrizer’a gitmişti. Şehrizer’a çekilen bu beş yüz kişilik grup dediler ki “Muâviye’ye karşı yürüyün ve cihat edin.” Ferva önderliğindeki grup Kûfe’ye kadar girdi. Ancak Muâviye’nin etkisi ile Haricilere destek veren Kûfe halkı bu kez Haricilerden oluşan gruba saldırdılar.⁸³ Muâviye’nin Kûfe’den ayrılmasından sonra Ferva, Muğîre bin Şube’ye karşı isyan etmiş, Muğîre de Şebes’i diğer bir rivayette ise Kays’ın oğlu Makû’yü bir süvari grubuyla üzerine göndermiş, bunlar onu Şehrizer’da yakalayıp öldürmüşlerdi. Başka bir rivayette ise onun sınır illerinden birinde öldürüldüğü kaydedilmektedir.⁸⁴

695-696 yıllarında (H. 76 yılında), Haricilerden Şebîb bin Yezid eş-Şeybânî, Dakûk ve Şehrizer yöresine çıkmıştır.⁸⁵

743-744 yıllarında (h. 126 yılında) en-Nemir bin Kâsit kabilesinden Saîd bin Bahdel, Şaban ayında el-Cezîre’de isyan başlattı. Karada ve Musul’dan sonra Şehrizer’a geldi ve orada Şeyban bin Abdülaziz el-Yeşkurî ile buluştu. Burada bazı insanlar Şeyban’ın etrafına toplanmışlar ve onu Müminlerin emiri olarak adlandırmışlardı. Burada her ikisinin de ayaklanma tarihlerine bakıldı ve Saîd’in ondan daha önce isyan çıkardığı anlaşıldı. Bunun üzerine Şeyban, yetkiyi ona

⁸³ Et-Taberî, **a.g.e.**, c. 5, s. 166, İbnü’l-Esîr, **a.g.e.**, c. 3, s. 417

⁸⁴ İbnü’l-Esîr, **a.g.e.**, c. 3, s. 419

⁸⁵ Et-Taberî, **a.g.e.**, c. 6, s. 250

devrederek onunla birlikte hareket etti. Şeyban, daha önce bir orduyla birlikte Nusayr adında bir adamla karşılaşmış ve onu öldürmüş, adamları da kaçmışlardı.⁸⁶

Saîd, Şehrizer’da ölümü yaklaşınca, kumandanları yanında toplandılar ve O, onlara bir halife seçmek istedi. Onlar da bu işi ona bıraktılar. O, bize (Ravi) şunu söyledi: “Aranızdan on kişiyi seçin!” Bunun üzerine, seçilen on kişiyi çıkardı. Sonra bu sayıyı dörde düşürdü ve bu dört kişiye “adaminızı seçin” dedi. Onlar da ed-Dahhâk bin Kays el-Mahlemî ve Şeyban bin Abdulaziz el-Yeşkurî’yi seçtiler. O, bu iki kişiye şöyle dedi: “Müslümanlara ve kendinize halifenizi seçin!”. Dahhâk ise, “ben kendime ve Müslümanlara Şeyban’ı halife seçiyorum” dedi. Fakat Şeyban, Dahhâk’ın halife seçilmesini ısrarla savundu ve her ikisinin arkadaşları da aynı şahıs üzerinde durdular. Sonunda, Dahhâk’a biat ettiler ve O da Şehrizer’da ikamet etti. Biat olayı burada, Saîd’in ölümüyle gerçekleşmiştir.⁸⁷

744 yılında (h. 126 yılının son haftasında) Velid’in oğlu Yezid öldürüldüğünde İrminiye’de Muhammed oğlu Mervan vali idi. Dahhâk’ın Musul’u ele geçirdiğini öğrenen Mervan bu tarafa yöneldi. Mervan ile Dahhâk arasında yapılan savaş sonucu Dahhâk öldürüldü. Şeyban ise Mervan ile yaptığı savaşlardan sonra hendekleri bırakarak Şehrizer’a gitti. Oradan da Mâh’a geçti. Sonra, orayı da bırakarak es-Saymere’ye, Kirman’a, Berkavan adasına ve Uman’a geldi. Fakat, buranın halkı onunla savaştılar ve burada öldürüldü (H. 129 (m. 746/747)).⁸⁸ Öldürülmesinden önce İbn Hübeyre Gatafan kabilesine bağlı Mürre kolundan Zübâre(veya Dubâre)’nin oğlu Amir’i, Şeyban bin Abdülaziz el-Yeşkurî’nin üzerine

⁸⁶ Halîfe bin Hayyât, **Târîhu Halîfe bin Hayyât**, Çev. Abdülhâlik Bakır, Ankara, 2001, s. 445-446

⁸⁷ Halîfe bin Hayyât, **a.g.e.**, s. 451, Et-Taberî, **a.g.e.**, c. 7, s. 318

⁸⁸ Halîfe bin Hayyât, **a.g.e.**, s. 454-457

gönderdi. Bu olay, Şeyban'ın Mervan'dan kaçmasından sonra gerçekleşmiştir. Şeyban'da Cevn Şeybani'yi ona karşı gönderdi. İki ordu, Sind'de karşı karşıya geldi ve savaş esnasında, Cevn ve arkadaşları öldürüldü. Hayat sıkıntısı içerisinde olan Şeyban, Şehrizar'a doğru yöneldi. Mervan, İbn Zübâre(Dubâre)'ye bir mektup yazarak şöyle dedi: "Onunla savaşma, bir yerden diğerine geçtiği zaman onu takip ettir!". O da arkadaşlarını onu takip etmeleri maksadıyla arkasından gönderdi. Sonunda o, Mâh'a geldi. Sonra Şeyban, Saymere'ye oradan da Ebrekâvan adasına geldi. Sonra, oradan Uman'a geçti ve orada öldürüldü.⁸⁹

İslami dönemin başlaması ile de bölge paylaşılamayan bir konumu üstlenmişti. İslami devirdeki mücadelelerin merkezinde yer aldı. Haricilerle olan mücadeleler bu bölge üzerinde yoğunlaştı. Emevi Devleti'nin sonunda, Abbasilerin kuruluşuna fırsat tanıyan olaylar da burada gerçekleşecektir.

1.2.3. Şehrizar bölgesinde Emevî-Abbasi Mücadelesi

Şehrizar bölgesi, Abbasi Halifeliğinin kuruluşunda önemli rol oynamıştır. Özellikle Mervan'ın Zâb muharebelerinde yenilmesi Emevî Halîfeliğinin sonunu getirmiştir. Emevî Devleti'nin yıkılışı ve Abbâsî Devleti'nin kuruluşu sürecinde Şehrizar'da yaşanan gelişmeleri kronolojik bir düzenle aşağıdaki şekliyle ifade edebiliriz.

Ebu'l Abbas Seffah⁹⁰, Abbasi Devleti'nin kuruluşu ile birlikte amcası Abdullah bin Ali'yi Şehrizar'daki Ebû Avn bin Yezid'e gönderdi.⁹¹ Ebû Avn'ın ise

⁸⁹ Halîfe bin Hayyât, **a.g.e.**, s. 465; Et-Taberî, **a.g.e.**, c. 7, s. 353

⁹⁰ Abbasi halifeliğinin kuruluşu ile birlikte ilk Abbasi halifesi olmuş ve 754 yılında ölmüştür.

burada Ali oğlu Abdullah'ın emrine girdiğini görüyoruz. Ebû Avn, Süfyan oğlu Osman'ı öldürmüş ve Musul dolaylarına varmıştı. 120 yılında (m. 737-738) Mervan bin Muhammed Harran'dan onun üzerine yürümüş, Zâb'a varınca bir hendek kazdırmıştı.⁹²

Taberî'nin Şehrizor Vakası ve onun fethi ve bu senede Şehrizor'da Ebû Avn Vakası başlığı ile verdiği olayda 749 yılında (H. 131) Abbâsî komutanlarından Kahtâbe'nin⁹³, Ebû Avn, Yezid oğlu Abdülmelik ve Tarâfe oğlu Mâlik'i dört bin kişiyle Şehrizor üzerine gönderdiğini ifade eder. Sonra orada Mervan oğlu Abdullah'ın temsilcisi olarak Süfyan oğlu Osman bulunuyordu. Şehrizor'a iki fersah mesafede indiler. Bir gün bir gece orada ikamet ettiler. 10 Ağustos 749'da (131 yılı Zilhicce ayının yirmisinde) Osman'la savaştılar. Osman yenildi ve öldürüldü. Ebû Avn müjdeyi Mütevekkil oğlu İsmâil ile gönderdi ve Musul bölgesine yerleşti. Başka bir rivayete göre, Osman öldürülmemiş, Mervan oğlu Abdullah'ın yanına kaçmıştır. Ebû Avn, büyük bir savaş sonrasında onun mallarını ganimet olarak aldı ve adamlarının çoğunu öldürdü. Kahtâbe, Ebû Avn'ı Ebû Müslim'in emriyle 30 bin kişi ile Şehrizor'a yönlendirdi. Ebû Avn'ın haberi Mervân bin Muhammed'e Harrân'da ulaştı. Mervân oradan yanındaki Şâmlı, Arabistanlı ve Musullularla birlikte yola çıktı. Bütün Ümeyye oğulları (Emeviler) yanında toplandı ve Ebû Avn'ın bulunduğu yere doğru ilerlemeye başlayarak Büyük Zâb'a kadar gitti. Ebû Avn 749 ağustos –

⁹¹ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, c. 5, s. 339

⁹² İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, c. 5, s. 340

⁹³ Burada Kahtabe'nin ordusunun büyük kısmının Türklerden oluştuğu tezini de vurgulamak gerekir. Fazıl Mehdi Bayat, **a.g.e.**, s. 21

eylül aylarında Şehrizor'da (Zilhicce ayının son günleri ve 132 yılı Muharrem ayı boyunca) kaldı. Beş bin adamını orada bıraktı.⁹⁴

16 Ocak 750 tarihinde (132 Cemaziyelahirinin ikinci gecesi Abdullah bin Ali), Zâb nehrinin sığ olan geçit yerini öğrenerek Uyeyne bin Musa'yı elli bin kişiyle nehrin karşı tarafına geçirdi. Mervan'ın karargahına kadar ilerlediler, akşama kadar savaşıp Ali oğlu Abdullah'ın yanına döndüler.⁹⁵ Bu şekilde savaş süreci devam etti.

Mervan'ın aldığı her tedbir tersine tepiyor ve bir aksaklık meydana geliyordu. Yanındaki malları ortaya çıkarttı ve askerlere: "Sabredip savaşa devam ederseniz bu mallar sizindir." diye ilan ettirdi. Askerler malları kapışma sevdasına düştüler. Malları alıp kaçmaları tehlikesi olduğu söylenince oğlu Abdullah'a haber gönderip adamlarıyla birlikte ordunun arka tarafına geçerek mal yağmalamakla meşgul olan askerlere engel olmasını emretti. Abdullah bu emri yerine getirmek için adamlarıyla beraber geri dönünce yenilgiden dolayı geri döndüğü zannedildi ve Mervan'ın ordusu paniğe kapılıp yenildiler. Köprüler yıkıldı. O gün boğulanların sayısı savaşta ölenlerin sayısından fazlaydı.⁹⁶

Abdullah zafer haberini o gün mektupla Seffah'a bildirdi. Mervan'ın karargahında bulduğu pek çok silah ve mala el koydu. Seffah mektubu alınca iki rekat namaz kıldı ve bu savaşa katılanlara beş yüzer dinar verilmesini, erzak bedellerinin de seksene çıkarılmasını emretti. Mervân'ın Zâb'da yenilmesi 25 Ocak 750 tarihinde gerçekleşti.⁹⁷

⁹⁴ Et-Taberî, **a.g.e.**, c. 7, s. 409, İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, c. 5, s. 329

⁹⁵ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, c. 5, s. 340

⁹⁶ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, c. 5, s. 340

⁹⁷ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, c. 5, s. 342-343

Sonuçta Şehrizor bölgesinde meydana gelen savaşlarla Emevi Devleti yıkılmış yerine Abbasi Devleti kurulmuştur. Ancak yeni devlette de Harici ayaklanmaları sona ermedi ve bölgede yaşanan karışıklıklar benzer yoğunluklarla devam etti.

1.2.4. Abbasi Hakimiyetinde Şehrizor

750 yılında Emevi Devleti yıkılmış ve Abbasi Devleti kurulmuştu. Bu dönemde de Şehrizor bölgesi yeni İslam Devleti'nin sınırları içerisinde yer aldı. Abbasi Devleti, varlığını 1258 yılına kadar devam ettirmekle birlikte kuruluşlarından itibaren Selçuklular ve Zengiler gibi devletlerin bölgede egemenlikleri görülür. Abbasilerin ilk dönemlerinde Şehrizor yine Haricilerin etkisi altındadır.

Haricilerden Şeyban oğlu Curâşe 795-796 yıllarında (H. 179 yılında) isyan çıkardı. Hulvan ve Mâh'ta vali olarak bulunan Mâlik bin Ali el-Huzâî'yi yenilgiye uğrattı. Mâlik'in arkadaşlarından yüz elli kişi öldürüldü. Sonra Curâşe, Şehrizor'a geldi. Tacirler bir araya gelerek kendilerine hendek kazdılar. Curâşe, onları on sekiz gün kuşattı. Yahya bin en-Nadr kendi malından vererek iki kişinin köye girip, orada hüküm vermeleri, sonra da oradan çıkmaları şartıyla, ona sulh yapmayı teklif ettiler. O da bunu kabul etti. Sonra o, buradan ayrılarak Sindabâza geldi ve oradan haraç toplamaları için Nihavend ve Hemedân'a adamlar gönderdi. Bu esnada, Yahya oğlu Fadl, Ciril oğlu İbrahim'i iki bin kişilik bir orduyla ona karşı gönderdi. O, bu kumandanı Ramazan bayramında görevlendirdi. İbrahim yoluna devam ederek Mâh'a geldi. Sonra O, Curâşe'yi aramak için yola çıktı. Curâşe yüz seksen kişilik bir orduyla onun karşısına çıktı. Yanında da İrminiyye halkından Ebû Sevr

bulunmaktaydı. İki ordu mensupları şiddetli bir şekilde savaştılar. Soğd'dan bir kişi, Curâşe'ye saldırarak onu yaraladı ve kendisini atının boynu üzerine attı. Sonra, her taraftan mızraklar onu çepeçevre sardı. Bu esnada, bir adam onu oklayarak atının yüzünü yaraladı ve atı şaha kalktı. Böylece o, tekrar atının eyeri üzerine oturdu ve atı onu taşıdı, arkasından da arkadaşları onu takip ettiler. Bu savaşta, Haricilerden yüz elli kişi öldürüldü. Ebû Sevr de bu esnada katledildi. Sonra İbrahim, onları takip etti. Curâşe ise onunla karşılaştığı yerden sekiz fersah uzaklıkta yer alan Kasru'l Lus'us'a daha önce gitmişti. Sonra o, Karmasin'e oradan da Murûcu Emirül Mü'minin'e yöneldi. Orada binek olarak Şehrizer yolunu takip etti. Curâşe'nin arkadaşlarından Ebu Behcet'te Mâh'a gitti. Curâşe altmış kişiyle birlikte Şehrizer'a geldi. O, buraya, doksan fersahlık mesafeyi üç günde katederek gelebildi. Nadr oğlu Yahya, yanında bir gece kaldıktan sonra Dicle nehrini geçti. İbrahim Şehrizer'a geldi ve burada dört gün kaldı. Bu esnada hayvanları telef oldu. Sonra o, Curâşe'yi takip etmeye başladı. Curâşe Enbar'a gelerek burada on sekiz gün kaldı. Sonra el-Kadisiyye'ye geçti. Curâşe, Aynabad'da bulunurken, Bekkar oğlu Müslim tarafından on üç arkadaşı ile birlikte öldürüldü.⁹⁸

800-801 yıllarında (H. 184 yılında) Ebû Amr eş-Şârî'in ortaya çıkışı üzerine Züheyr el-Kassâb ona yöneldi ve onu Şehrizer'da öldürdü.⁹⁹

876 yılında (h. 263), Hariciler Müsâvir'in ölümünün ardından sıkıntılı zamanlar yaşıyordu. Müsâvir'in ölümünden sonra Şehrezor'da ikâmet etmekte olan Muhammed bin Hurzâd kendisine teklif edilen reisliği kabul etmedi. Sonrasında gerçekleşen kendisinin liderlik talebi de Hayyân oğlu Eyyûb'e biat edilmesi

⁹⁸ Halîfe bin Hayyât, **a.g.e.**, s. 542-544

⁹⁹ Et-Taberî, **a.g.e.**, c. 8, s. 272

nedeniyle reddedildi. Eyyûb ve sonrasında gelen Muhammed bin Abdullah'tan sonra Harun eş-Şârî, Haricilerin liderliğini ele geçirdi ve Musul'un haracını toplamaya başladı. 880 (h. 267) yılında Hurzâd oğlu Muhammed ve Harun eş-Şârî arasında meydana gelen savaşı Hurzâd oğlu Muhammed kazandı ancak Harun eş-Şârî'nin sonraki süreçte Hurzâd oğlu Muhammed'in adamlarını kendi yanına çekmesi ve Hurzâd oğlu Muhammed'in vefatı nedeniyle Harun eş-Şârî, Haricilerin tek lideri haline geldi ve Mu'tazîd'in halifeliği dönemine kadar bölgeye hakim oldu.¹⁰⁰

903 yılı Nisan ayında (H. 290 yılının Cemâziyelevvel ayında) daha evvel halifeden emân dileyip ona sığınmış olan komutan Ebû Said el-Harezmi Bağdat'tan kaçarak Musul taraflarına doğru gitmiş ve Tikrit'ten Gulâm Nûn diye bilinen Abdullah'a bir mektup yazıp onunla birleşmeyi teklif etmişti. O Tikrit'e, Samerra sınırına bitişik olan bölgelere ve ona muhalif konumda olan Musul'a yardımı üstleniyordu. Abdullah'ın onun yamağı olduğunu söylediler. Bu bölgenin valiliğini yürütmekte olan Gulam Nûn Abdullah, el-Harezmi ile tartışmış, bir araya gelmişler, ancak Ebû Said ona bir tuzak kurup Gulam Nûn'u öldürmüş ve Şehrizor taraflarına yönelip orada Ebi'r-Rabî'nin oğlu ile birleşerek halifeye karşı isyan etmişti.¹⁰¹

919-920 yıllarında (h. 307 yılında) Nefis oğlu Buneyye, Şehrizor'a gönderilmişse de şehre girememiş, şehir halkı onu içeriye sokmamıştı. Bunun üzerine Muktedir'den yardım istemiş, gönderilen yardımcı kuvvetlerle birlikte

¹⁰⁰ Saim Yılmaz, **Mu'tazîd ve Müktefi Döneminde (279-295/892-908) Abbâsîler**, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2006, s.151-152 (Kitap ismindeki tarihlerde uyumsuzluk vardır. Tarih olarak 829 sehven yazılmış olmalıdır. Mutazîd'in halifeliği olan 279'un karşılığı olan yıl 892'dir.)

¹⁰¹ İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, c. 7, s. 440, Et-Taberî, **a.g.e.**, c. 10, s. 98

Şehrizer'ı kuşatmışsa da içeriye giremeyince Musul ve çevresi savaş işlerine tayin edilmişti.¹⁰²

954 yılı Kasım ayında (h. 343 yılı Recep) Büveyhî emiri olan Muîzüddevle, hacibi olan Sebüktekin'i bir ordu ile birlikte Şehrizer'a göndermiş ve şehri fethetmek üzere de yanına mancınık ve kuşatma aletleri vermişti. Sebüktekin Şehrizer'a gelip etrafında 344 yılı başlangıcına (m. 955) kadar ikamet etmiş, ancak fethedememişti. Horasan askerlerinin Rey'e geldiğini haber alan Sebüktekin derhal Şehrizer'dan ayrılıp Bağdat'a geri dönmüş ve ertesi yıl Muharrem (955 Nisan – Mayıs) ayında Bağdat'a ulaşmıştı.¹⁰³

Büveyhi hükümdarı Adududdevle, 980 yılı Ocak-Şubat aylarında (H. 369 yılı Recep ayında) Şeybanoğulları üzerine bir ordu sevk etmişti. Şeybanoğulları çevre şehirlere sürekli akınlar yapıp etrafı fitne ve fesada boğmuşlar, yöneticiler onları takibata uğratarak cezalandırma konusunda da acze düşmüşlerdi. Bunun için Adududdevle önce Şehrizer çevresini kontrol altına almış, Şeybanoğullarının bu müstahkem şehre gelip kapanma tamahını kursaklarında bırakmıştı. Böylelikle Adududdevle'nin adamları Şehrizer'ı ele geçirip buraya hakim olunca Şeybanoğulları kaçıp gitmişlerdi. Adududdevle'nin askerleri bunları takip etmiş, onlara hücum ederek aralarında şiddetli bir savaş meydana gelmiş ve bu savaşta Şeybanoğullarından çok kimse öldürülmüş, malları yağmalanmış, namuslarına el atılmış ve aralarından sekiz yüz kişi esir alınarak Bağdat'a götürülmüştü.¹⁰⁴

¹⁰² İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, c. 8, s. 104

¹⁰³ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, c. 8, s. 440

¹⁰⁴ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, c. 8, s. 607

Abbasiler döneminde **idari olarak** ise Şehrizar, fetih tarihi olan 643 (H. 22) yılından halife Harun Reşit zamanına (m. 786-809) kadar Musul'a bağlı sayılıyordu. Harun Reşit'in halifelığının sonlarında ondan ayrıldı. Şehrizar, Samğan ve Darabaz tek bir vilayet sayıldı.¹⁰⁵ 850 yılında (h. 235) Halife Mütevekkil'in üç oğluna vermiş olduğu topraklar arasından Darabaz, Samgan ve Isbehan gibi diğer bölgelerle birlikte Şehrizar'u ve Musul'u da oğlu Muhammed el-Muntasır'a vermişti.¹⁰⁶

Abbasiler döneminde Şehrizar yine mücadele alanı olmaya devam etmiştir. Bölgede Haricilerin etkinliği devam ederken Büveyhilerin de bölgede zaman zaman etkisi olmuştur. Bu anlamda Abbasilerin atamış olduğu valiler tarafından yönetilmekle birlikte Abbasiler Dönemi'nde Şehrizar'un devlete sürekli ve sadakatle bağlı olduğunu söylemek güçtür.

1.2.5. Selçuklular Dönemi ve Kıfçak Ülkesi Şehrizar

1037-1157 yılları arasında İran, Anadolu gibi geniş toprakları hakimiyeti altına alan Büyük Selçuklu Devleti Irak topraklarında da egemen olmuştur. Irak topraklarındaki hakimiyeti devletin ilk yıllarına rastlar.

Selçukluların Şehrizar hakimiyeti Tuğrul Bey dönemi (1038 – 1063) ile başlar. Tuğrul Bey, Rey'e döndükten sonra İran'ın orta, doğu ve güney bölgelerini fetih amacıyla İbrahim Yinal, diğer amcazadesi Kutalmış ve Çağrı Bey'in oğlu Kavurt beyler kumandasındaki kuvvetleri gönderdi. İbrahim Yinal'ın birkaç yıl içinde fethettiği yerler arasında Şehrizar da vardı. İbrahim Yinal burayı Deylemli

¹⁰⁵ Abbas el-Azzâvî, **a.g.e.**, 2000, s. 112

¹⁰⁶ Et-Taberî, **a.g.e.**, c. 9, s. 176

(Büveyhî) emir ve meliklerin elinden almıştı.¹⁰⁷ Fetih sonrası Tuğrul Beğ Şehrizor'u Muhelhil'e ikta etti.¹⁰⁸ Annazoğullarından Muhelhil'in kardeşi Ebu's-Şevk, Şehrizor emîri Tahir'i öldürdü ve Şehrizor'u ele geçirdi. Kardeşi Muhelhil'e verdi ve uzun müddet onun emirliğinde karar kıldı. Sonra Muhelhil ve kardeşi Ebu's-Şevk arasında 434 senesi kavgası oldu. Bu tarihte Şehrizorda büyük tahribat meydana geldi. H. 442 (m. 1050) yılında Muhelhil, Tuğrul Beğ'e gitti ve onun iktası üzerine karar kıldı.¹⁰⁹

Ebu's-Şevk¹¹⁰ 1042-1043 yıllarında (h. 434 yılında) Şehrizor üzerine yürüdü ve burayı kuşattı. Şehri yağmaladı ve ateşe verdi, köy ve kasabalarını tahrip etti. Tîranşâh Kalesini kuşattı, fakat Ebu'l-Kasım bin İyad onu oradan uzaklaştırdı ve oğlu Ebu'l-Feth'i kardeşi Muhelhil'in elinden kurtarmaya ve aralarını düzeltmeye söz verdi. Muhelhil kardeşi Ebu's-Şevk'in Şehrizor üzerine yürüdüğünü duyunca oradan ayrılmış ve Ebu's-Şevk'in hakimiyetindeki Sinde ve diğer vilâyetlere gitmiş, oraları yağmalayıp yakıp yıkmış, bu yüzden her iki taraf da kayıplar vermişti. Daha sonra Ebu's-Şevk, Ebu'l-Kasım bin İyad'a haber gönderip oğlunu kurtaracağına dair verdiği sözü ve aralarında kararlaştırdıkları şartları yerine getirmesini istedi. Ebu'l-Kasım, Muhelhil'in bu teklifleri kabul etmediğini söyledi. Bu sırada Ebu's-Şevk Hulvan'dan Samğan'a giderek hem orayı, hem de Muhelhil'e ait bütün vilayetleri

¹⁰⁷ Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, Turan Neşriyat, II. Baskı, İstanbul, 1969, s. 71-72

¹⁰⁸ Osman Turan, **a.g.e.**, s. 87

¹⁰⁹ Abbas el-Azzâvî, **a.g.e.**, 2000, s. 55

¹¹⁰ Ebu'l-Macit takma adını almıştır. H. 443 (m. 1050)'de Tuğrul Bey'in hizmetine girmiştir. Şerafeddin Han, **a.g.e.**, c. 3, s. 41

yağmaladı. Mühelhil onun önünden kaçtı. Aralarında elçiler gidip geldi, sonunda her konuda anlaşıldı, Ebu’ş-Şevk de geri döndü.¹¹¹

Şehrizor’da Türkmenler, Selçuklu devrinde artık bölgenin itibarlı gücü olarak kendini göstermiş, 1072’de bölgenin birçok yerini kendi egemenlikleri altına almışlardı. Berkayaruk ise 1099’da buradaki Türkmenlerden büyük sayıda asker toplamıştı.¹¹²

Sultan Melikşah’ın oğlu Berkayaruk (ö. 498/1104), Hûzistan ve Vasıt yoluyla Bağdat’a gitti. Orada kendisine katılanlar oldu. 1099-1100 yıllarında (h. 493) Bağdat’tan Şehrizor’a gitti ve orada üç gün kaldı. Burada Türkmenler ve diğer kavimlerden pek çok kişi kendisine katıldı. Sultan Berkayaruk buradan savaşmak için kardeşi Muhammed’e doğru hareket etti. Aralarında meydana gelen beş muharebenin beşincisinde Berkayaruk kaybetti. Gürşenbe denilen yerde muharebe ettiler ve yenildi. Sonunda 25 Mayıs 1100 tarihinde Cuma günü Bağdat’ta Sultan Muhammed adına hutbe okundu.¹¹³ 1101 – 1102 yıllarında (h. 495 yılında) Türkmenler Dakuk ve Şehrizor hariç Sürhab’ın bütün şehirlerini istila ettiler.¹¹⁴

¹¹¹ İbnü’l-Esîr, **a.g.e.**, c. 9, s. 391

¹¹² Fazıl Bayat, Moğol İstilasına Kadar Irak Türkleri, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, c. 4, s. 797

¹¹³ El-Kâtip el-Isfehânî, **Zübdetü’n-Nusra ve Nühbetü’ül-Usra**, (Çev. Kivâmeddin Burslan, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi), İstanbul, 1943, s. 235-236; İbnü’l-Esîr, **a.g.e.**, c. 9, s. 243-244, Târîhu’l-İrâk fi’l-Asri’s-Selçûkî, Hüseyin Emin, Dr, **Dâru’ş-şuûni’s-Sekâfiyye**, Bağdat, 2006, c.1, s. 90 (Kitabın basım yeri ve yılına kitapta yer verilmemekle birlikte, kitap sonunda yer alan bilgilerden tahmini tespit edilmiştir.)

¹¹⁴ İbnü’l-Esîr, **a.g.e.**, c. 10, s. 283

Selçuk ailesi Şehrizor'a naipler atadılar ve emirleri için onu ikta ettiler. Emir Kıfçak o emirlerdendi. Bu bölgeleri yönetti. Büyük bir kuvvet sahibiydi ve komşuları ondan çekinirdi.¹¹⁵

Şehrizor, Hulvan, Kirmanşah, Dinever yörelerinde eskiden beri kalabalık Türkmen toplulukları yaşıyordu. Hulvan ve yöresi Melikşah devrinde ünlü Türkmen kumandanı Artuk Bey'in dirliği idi. Burada 1101 (495) yılında Salurlar'dan Kara-Beli¹¹⁶ adlı bir beyin Annâz oğullarından Sührab bin Bedr bin Muhelhil'i¹¹⁷ mağlup etmesi sonucunda Şehrizor ve Dakuk müstesna olmak üzere, Türkmenler bölgenin her yöresini ellerine geçirmişlerdi. Kara-Beli hakkında daha fazla bilgiye sahip değiliz. Yalnız, Bağdat'tan Merağa'ya giden ana yolda Dinever ve Merağa arasındaki bir geçit Moğol devrine kadar onun adıyla anılmıştır. Şehrizor şehri de bir müddet sonra Türkmenler'in hakimiyetine geçti. Bu şehir ve bölgesi 1130 (525) yılında Türkmen beylerinden Arslan – Taş oğlu Emîr Kıfçak'ın (Kıpçak) elinde bulunuyordu. Emîr Kıfçak'ın uzak yakın bütün Türkmenler üzerinde büyük bir nüfuzu vardı. Her taraftan koşup gelen Türkmenler onun etrafında toplanıyorlardı. 1130 yılında Irak Selçukluları sultanı Mahmud'un ölümü üzerine, 1131'de

¹¹⁵ Abbas el-Azzâvî, **a.g.e.**, 2000, s. 125

¹¹⁶ Bu Salur beğinden bir daha bahsedilmediği gibi, oğullarına dair her hangi bir haber de yoktu. Ancak Kara-Beli hanedanının Beytü'l-Karabeliyye mezkur asrın sonlarına kadar varlığını muhafaza ettiği anlaşıyor. Kara-Beli hanedanının elinde bulunan yer de Kara-Beli ülkesi olarak vasıflandığı gibi, Bağdat'tan Merağa'ya giden ana yolda, Dinever ile Merağa arasındaki bir geçit de yine XII. Yüzyılın sonlarına kadar Kara-Beli'nin adı ile anılmıştır. Faruk Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları**, AÜ, DTCF Yayınları, İkinci Baskı, Ankara, 1972, s. 337

¹¹⁷ Ebu'l Fevaris takma adını almıştı ve genel olarak İbni Ebu's-Şevk adıyla bilinirdi. 1102 yılında Koftizegan kalesinin başına geçti. Hicri 500 (m. 1107) yılı şevval ayında vefat etmiştir. Şerafeddin Han, **a.g.e.**, c. 3, s. 42

kardeşlerinden Mesut saltanatı ele geçirmek maksadıyla asker toplamak için Emîr Kıfçak'ın yanına gelmişti. Burada 10.000 atlı toplayan Mesut, Bağdat üzerine yürüdü. Daha önceleri, 1123 yılında Abbasi halifesi el-Müsterşid, Hille Arab emiri Dubeys bin Sadaka'nın saldırılarını önlemek için, etraftaki emirlerden yardım istemiş ve bunlardan Bitlis emiri Toğan-Arslan, Saltukuğulları, Bukaoğulları ve Kıfçak ile kardeşleri Bağdat'a gelmişlerdi. Musul hakimi Ak Sungur oğlu İmaduddin Zengi, komşu emirleri itaat altına almadan Haçlılar'a karşı başarı ile mücadele edilemeyeceğini anlamıştı. Bu sebeble 1139-1140 yıllarında (h. 534 yılında) Zengi, Kıfçak'ın elinden Şehrizer'u almış ve Kıfçak'ı kendine tabi kılmıştı. Bununla beraber Şehrizer bölgesinde önemli bir yöre Kıfçak'ın elinde kalmış ve bu yöre uzun bir zaman onun adıyla (Vilayetu'l-Kıfçakiyye) anılmıştı. Kıfçak'ın iki oğlunu tanıyoruz. Mesut ve Yakub. Mesut'un Ziyaeddin ve Yakub'un İzzeddin Hasan adlarında oğulları vardı. Musul'un kuzeyindeki Malatya kasabasının hakimi olan Ziyaeddin 1173 (h.569) yılında Suriye hükümdarı Nureddin Mahmud'un hizmetine gelmişti. Selahaddin-i Eyyubi 1189 (h. 585) yılında büyük emirlerinden Farisuddin Küş-Toğdı (Güç Doğdu)'yı Şehrizer ve bölgesine tayin etti. Küş-Toğdı, Kıfçak'ın torunu İzzeddin Hasan'ın kız kardeşi ile evli idi. Sultan da Küş-Toğdı'yı bilhassa bu akrabalık dolayısı ile Şehrizer valiliğine göndermişti.¹¹⁸

¹¹⁸ Faruk Sümer, **a.g.e.**, s. 127-128, Ebû Şâme, Erbil'i Zâb-ı Kebîr'in kestiği alan olarak tanımlarken Şehrizer'u Kıfçakların yurdu ve Karabeli'nin yurdu şeklinde tanımlar. (Ebû Şâme, Şihâbuddin Abdurrahman bin İsmail bin İbrahim el-Makdisi ed-Dimeşkî (h.599-665), **Kitâbu'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye**, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1997, c. 3, s.222)

İbnül Esîr'in bir kaydından Türkmen Kıfçakoğulları'nın XIII. yüzyılın ilk yıllarına kadar Şehrizer bölgesinde varlıklarını devam ettirdikleri anlaşılıyor.¹¹⁹

1.2.6. Şehrezûrîler Asrı

1050 yılı sonraları (hicri beşinci asrın ortaları) İslam medreseleri için büyük bir dönüşüm dönemi olarak kabul edilir. Nizamülmülk ile birlikte doğu İslam dünyası bölgelerinde Nizamiye medreseleri kurulur ve en meşhuru da Bağdat Nizamiye Medresesi'dir. Burası İslam beldelerinden gelenlerden oluşan büyük bir üniversite oldu ve büyük alimler çıkardı. Buradan çeşitli bilimlerde yetişen aileler ortaya çıktı ve yayıldılar. İşte Şehrezûrîler olarak ifade edilen aile de burada kadılıkta ön plana çıktılar. Şehrezûrîler olarak bilinen ailenin dedeleri Erbil ve Sincar hakimi olan Ebû Ahmed Kâsım bin Muzaffer bin Ali bin Kâsım eş-Şeybânî'dir. O, bu yolda ilim talebi için Şehrizer'dan ayrıldı, Bağdat ve diğer şehirlere gitti. Bu ilimleri öğrendikten sonra Erbil ve Sincar'da kadı oldu. İlimde kadılıkta ve siyasette meşhur olan dört evlat bıraktı ve 1096 (h. 489) yılında vefat etti. Aile Irak, Şam ve el-Cezîre bölgesinde büyük bir hizmetle kadılık görevinde bulunmuştur. Bu alanda yetişmeyi evlatlarına aşılamalarıyla kadılığı çocuklarına miras bırakıyorlardı.¹²⁰ Oğulları: Kâdî el-Hâfikîn lakablı Ebûbekir Muhammed (453-538/1061-1143-1144), Ebû Ahmed Kâsım bin Muzaffer Abdullah Murtezâ (465-511/1073-1074-1117), Ebû Ahmed el-

¹¹⁹ Faruk Sümer, **a.g.e.**, s. 128

¹²⁰ Sâdık Cevdet, **el-Kudâtu's-Şehrezûriyyûn**, Dâru'l-Beşir, Dâru Ammâr, Amman, 1986, s. 5-7

Med'û Ebû Mansur Muzaffer bin Kâsım (457-536/1064-1141-1142), Ebû Ahmed Med'û Ebu'l-Hasen Bahâeddîn Ali bin Kâsım (ö. 532/1137-1138)dir.¹²¹

Ebû Muhammed Abdullah Mürtezâ'nın Ebu'l-Fadl Kemâleddin Muhammed (h.492-572), Kâsım bin Abdullah (ö.530), Sa'd (Saîd) bin Abdullah (506-576), Ebû Tahir Tâceddin Yahyâ isimli oğulları vardır. Ebu'l Fadl Kemâleddin bin Muhammed'in Ebû Hâmid Muhyiddin (ö. 586), Cemâleddin Abdurrahman (ö. 566), İmâdeddin Ahmed (h.527-573) isimli oğulları vardır. Ebû Tahir Tâceddin bin Yahya'nın ise Ebu'l-Fedâyil Ziyâeddin Kâsım bin Ebî Tahir(ö. 599) isimli oğlu vardır.

Ebu'l Hasen Bahâüddeve'nin Ebû Ali Hasan (Necmeddin) (ö. 557), onun da Abdülkâhir (537-571), onun da Ebû Mansur Muzaffer Huccetüddin (ö. 623 Receb) isimli oğlu vardır.¹²²

İslam Devletlerinde kadılık rütbesi rütbelere üstüdür. Bu anlamda Şehrezûrîler yalnızca ilimde değil siyasette de belli bir yer edinmişlerdi. Çoğunlukla yönetimle iç içedirler. Örneğin kadılık, fıkıh, ilim ve edebiyatta Şehrezûrî ailesinin büyüklerinden olan Ebu'l-Fadl Kemaleddin Şehrezûrî amcası Bahâeddin'in ölümünden sonra İmâdeddin Zengi ile birlikte yer aldı ve siyasi işlerle meşgul oldu.¹²³

Ulûmü'l-Hadis isimli yazma eserine rastladığımız İbnü's-Salâh Osman bin Abdurrahman Şehrezûrî (577-643/1181-1243) de, bölgenin yetiştirdiği alimler arasındadır.¹²⁴

¹²¹ Sâdık Cevdet, **a.g.e.**, s. 8, 9, 11,12

¹²² Sâdık Cevdet, **a.g.e.**, s. 38

¹²³ Sâdık Cevdet, **a.g.e.**, s. 16, 24

¹²⁴ Yazma Eser için bkz. http://yazmalar.mkutup.gov.tr/detay_goster.php?k=44531

Ebu'l-Kerem Mübârek bin Hasen bin Ahmed Şehrezûrî Bağdâdî (ö. 550/1156) Şehrizorlu olup kıraat alanında şöhret bulmuş alimlerdenidir.¹²⁵

Şemseddin Muhammed bin Mahmûd Şehrezûrî(ö.687/1288'den sonra), işrâkî felsefe ekolünün filozof ve yorumcusu, felsefe tarihçisi olarak ön plana çıktı. Çok sayıda âlimin yetiştiği Şehrizor'da dünyaya gelen alimler arasında yer almıştır.¹²⁶

11. asır ortalarından başlayarak on ikinci asır ortalarına kadar geçen dönemi etkinlikleri nedeniyle Şehrezûrî şeklinde isimlendirilen alimlerin dönemi olarak adlandırmamız mümkün olmuştur. Bunlar yönetimle de içiçe bulunarak, bulundukları devlet yönetimini de etkilemiştir. Bu dönemden sonra da yaklaşık bir asırlık dönemde yine Şehrezûrî olarak isimlendirilen alimler yetişmeye devam etmiştir.

1.2.7. Zengiler - Musul Atabeğliği Dönemi

Şehrizor 1139 yılı civarında Türkmenlerden Kıpçak bin Arslantaş'ın elindeydi. Kıpçak yakın ve uzaklardaki bütün Türkmenler üzerinde sözü geçen nüfuzlu bir kimseydi. Onun sözüne karşı gelinmezdi. Türkmenler ona itaati farz görürlerdi. Hükümdarlar ona saldırmaktan korkar ve bu sebeple onun ülkesine saldırmazlardı. Ayrıca onun vilayeti çok sağlam ve çok dar geçitlerden geçilerek varılabilen bir yerdeydi. Bu yüzden Kıpçak'ın adı sanı yayıldı, taraftarları, adamları çoğaldı. Türkmenler uzak yolları katederek onun yanına gelirlerdi. 1139-1140

¹²⁵ Tayyar Altıkulaç, **TDV.İA.**, “Şehrezûrî, Mübarek b. Hasan” maddesi, İstanbul, 2010, c. 38, s. 466

¹²⁶ Burhan Köroğlu, **TDV.İA.**, “Şehrezûrî, Muhammed b. Mahmûd” maddesi, İstanbul, 2010, c. 38, s. 462

yıllarında (h. 534 yılında), Atabeğ Zengî onun üzerine asker sevk etti. Kıpçak adamlarını toplayıp onların karşısına çıktı. Savaş nizamına girip çarpışmağa başladılar. Kıpçak mağlup oldu ve askerlerinin kanı mübah sayıldı. Atabeğ'in askerleri onları takip edip kale ve hisarları kuşattılar. Sonra da hepsini ele geçirdiler ve Kıpçak'a eman verdiler. O da onlara ve askerlerin arasına katıldı. Şehrizor'u ele geçirdikten sonra askerini Şam üzerine sürdü. Kıpçak ve torunları 1204 yılından biraz sonrasına kadar Atabeğ Zengî'nin hanedanına samimiyetle hizmet ettiler ve bu tarihten sonra ayrıldılar.¹²⁷

1144/1145 yıllarında (h.539'da) Zengî'nin en büyük oğlu Gazi Seyfeddin Şehrizor'da bulunuyordu.¹²⁸ Orası ona babası tarafından ikta edilmişti.¹²⁹ Babası İmâdeddin 1146 yılında (15 Rabûlahir sene 541) ölünceye kadar onun elinde kaldı. Ondan sonra, Zeyneddin Ali Küçük onu çağırdı ve babasının yerini almasını istedi. O da Musul'da devam etti. 1148 (h. 544) yılında vefat etti.¹³⁰

Divan işlerini idare eden ve devlet işlerini yürüten Cemaleddin, Atabeğ Zengî'nin ölümünden sonra(5 Rabîulâhir 541 – 14 Eylül 1146) emirlerden, Atabeğ Zengî'nin oğlu Seyfeddin Gâzî'yi destekleyeceklerine dair yemin aldı. Seyfeddin o sıralarda ikta olan Şehrizor'da bulunuyordu. Seyfeddin hemen bir kısım kuvvetlerini

¹²⁷ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, c. 11, s. 74, Ebû Şâme, **a.g.e.**, c. 1, s.127, İmadüddin'in Şehrizor'u fetih tarihini bir yıl önce yani H. 533 olarak verenler de vardır. Bkz. Ed. Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu, Orhan Özdi, Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul, Orsam, Ankara, 2012, s. 92. Ancak aynı eserin 181. Sayfasında tarih yukarıda verdiğimiz şekliyle H. 534 olarak ifade edilmiştir.

¹²⁸ İmâdeddin el-Kâtip el-Isfehânî, **a.g.e.**, s.191

¹²⁹ Ebû Şâme, **a.g.e.**, c. 1, s.169

¹³⁰ Abbas el-Azzâvî, **a.g.e.**, 2000, s. 126

Melik Alp Arslan'ın üzerine gönderdi ve onu yakalattı. Melik Alp Arslan Musul kalesinde hapsedildi. Seyfeddin böylece ülkeye hakim oldu.¹³¹

XII. yüzyılda İmadüddin Zengi, Haleb emîri olduktan sonra Şehrizor - Erbil bölgesindeki Yıva Türkmenleri'nden bir kısmını, Suriye'deki Haçlı hududuna, Haleb bölgesine getirerek, orada onlara yurd vermişti. Bu Suriye Yıvaları başları Yaruk'a nisbetle Yarukiyye (Yaruklu) adıyla anılmışlardır.¹³²

Bu dönemde Şehrizor'da iken babasının ölümünü haber alan İmadeddin'in oğlu Seyfeddin Gazi beldeyi kurtarmak amacıyla hemen Musul'a geri döner. Ancak sonunun ne olacağı konusunda daima korku ve endişe altında olduğundan Alparslan'ı yakalattırarak hapse atıp, Musul ve Cezire'yi tek başına idare etmeyi başarır.¹³³

1156-1157 yıllarında (h. 551 yılında) Irak Selçuklularında Süleyman Şah, Sultan Muhammed ile giriştiği mücadelede, İldeniz'in yanından ayrıldıktan sonra Şehrizor üzerinden Bağdat'a doğru gitti. Zeyneddin Ali, Musul askerlerinden oluşan bir toplulukla Şehrizor'da Emir Bazzân(Bozan?) vardı. Burayı ona Zeyneddin iktâ etmişti. Zeyneddin yola çıktı. İki Süleyman Şâh'ın yolu üzerinde durup onu yakladı ve esir aldılar.¹³⁴

H. 563 yılında (m. 1167/1168), Atabeg Kutbuddin'in naibi Bügtegin(Begtegin) oğlu Zeyneddin Ali, Erbil haricinde Musul'dan Erbil'e kadar

¹³¹ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, c. 11, s. 106

¹³² Faruk Sümer, **a.g.e.**, s. 111, 134

¹³³ Cengiz Eroğlu ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 93

¹³⁴ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, c. 11, s. 177

olan yerleri Kutbeddin'e teslim etti. Şehrizor'a gelince orada da Emir Bozan vardı ve Kutbeddin'in itaati altındaydı.¹³⁵

Şehrizor hakimi Bozan oğlu Şihabeddin Muhammed H. 572 senesinde (m. 1176 – 1177) bağlı olduğu ve hakimiyetini kabul ettiği Seyfeddin Gazi'ye karşı isyan etti. Çünkü Zeyneddin Ali Küçük'ün azatlısı ve atabeyi Mücahidüddin Kaymaz, Erbil şehrini idare etmekteydi. Bozan'ın oğlu ile Kaymaz arasında köklü bir düşmanlık vardı. Seyfeddin, Kaymaz'ı Musul'a naip tayin edince Şihabeddin Muhammed onun kendisine işkence etmesinden korktu ve kaleden inip hizmete gitmeyeceğini açıkça ilan etti. Bunun üzerine Seyfeddin'in veziri Celâleddin ona mektup gönderip tekrar itaat etmesini istedi. İsyan ve muhalefetin akıbetinden onu korkuttu. Bu mektup bu sahada yazılan en güzel ve en belîğ mektuptu.. Bu mektubu getiren elçi Şihabeddin Muhammed'in yanına varınca, o derhal Musul'da hizmete amade olmak için harekete geçti, böylece ihtilaf da ortadan kalktı.¹³⁶

Zengiler devrinde Şehrizor devlet için ayrı bir önem taşımıştır. İmadeddin Zengi'nin oğlu Seyfeddin'in iktâ'ı olması ve burada yaşaması ile ilgili var olan bilgiler Şehrizor'u önemli kılmıştır.

1.2.8. Eyyubi Hakimiyeti ve Erbil Atabeyliği

1144 yılında Zengi tarafından Musul valisi olarak görevlendirilen Zeyneddin Ali Küçük tarafından 1146 yılında kurulan Erbil Atabeyliği, 1167'den itibaren Musul ile ayrılmış ve Erbil'e çekilmiştir. Kendisinden sonra oğlu Yusuf ve Muzaffereddin

¹³⁵ Ebû Şâme, **a.g.e.**, c. 2, s.38

¹³⁶ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, c. 11, s. 350

yönetime geçti. Oğlu Muzaffereddin Gökbörü de Zengiler Devleti hükümdarı Seyfeddin Gazi ve Eyyubi Devleti hükümdarı Selahaddin Eyyubi'nin hizmetine girmiştir. Selahaddin'in bölgeye hakimiyeti şu şekilde gelişmiştir.

Şehrizer Bölgesi XII. Yüzyıl sonlarında Türkmen Yıvaların elinde bulunmuşsa da daha sonra Selahaddin Eyyubi'nin yönetimi altına girerek onun gönderdiği Türk valiler tarafından idare edilmiştir (m. 1185).¹³⁷

1183 – 1184 yıllarında (h. 579 yılında) Erbil ve çevresi Mücahidüddin'in hakimiyeti altındaydı. Yanında henüz bir çocuk olup hiçbir etkinliği olmayan Zeyneddin Ali'nin oğlu Zeyneddin Yusuf vardı. Bütün idare ve askerler Mücahidüddin'in hakimiyetindeydi. Ayrıca Cezire İbn Ömer de onun idaresindeydi. Şehrin hakimi olan Seyfeddin Gazi oğlu Muizzüddin Sencerşah da aynı şekilde bir çocuktur. Burada da onun hükmü geçiyordu. Naibler ve askerler Mücahidüddin'e bağlıydı. Şehrizer ve çevresi de onun yönetimindeydi ve burada naibleri vardı. Ayrıca Dakuk ve Akru'l-Humeydiyye Kalesi de ona bağlıydı ve naiblerinin elindeydi. Selâhaddin, Musul Hâkimi İzzeddin Mesud'un el-Cezîre'deki şehirlerini aldıktan sonra Mücahidüddin'in elinde Musul ve kalesi dışında bir yer kalmamıştı. Hakikatte o melikti ve İzzeddin'in sadece adı vardı. Onu tevkif edince Erbil hakimi İzzeddin'e itaat etmeyi reddetti. Tek başına hareket eder oldu. Cezire İbn Ömer sahibi de aynı şekilde hareket etti. Halife Dakuk'a asker gönderip orayı ele geçirince İzzeddin Mesûd'un elinde sadece Şehrizer ve Akr Kalesi kaldı. Erbil ve Cezîre, Musul hükümdarı için en zararlı iki belde oldu. Buranın sahipleri Selâhaddin'e itaat arz edip hizmetinde olduklarını bildirdiler. Halife Şeyhuşşuyûh Sadreddin'i hâdim-i hâssı Başır ile birlikte Selâhaddin'e gönderip İzzeddin Mesud ile barışmasını istedi.

¹³⁷

Fazıl Bayat, **a.g.m.**, s. 798

İzzeddin de Kadı Muhyiddin Ebû Hâmid bin Eş-Şehrîzûrî'ye aynı konuyla ilgili olarak Şeyhuşşuyûh ile haber gönderdi. Selâhaddin bu teklifi kabul etti ve “Sizin El-Cezîre ve Erbil için konuşmağa hakkınız yok” dedi. Muhyiddin bunu kabul etmedi ve : “ikisi de bize aittir.” şeklinde karşılık verdi. Fakat Selâhaddin Erbil ve el-Cezîre kendisine verilmedikçe barışa razı olmadı. Böylece bu teşebbüs başarıya ulaşamadı.¹³⁸

1185 – 1186 yıllarında (h. 581 yılında) elçiler barış için gidip gelirken Selâhaddin hastalanıp Kefer Zemmâr'dan Harran'a gitti. Bu sırada elçiler gelip isteklerinin kabul edildiğini bildirdiler. Böylece anlaşma sağlandı ve bağlılık yemini ettiler. Anlaşmaya göre İzzeddin, Şehrîzor ve çevresini, Karabelî vilâyetini ve Zâb'ın ötesindeki bütün şehirleri kedisine teslim edecek, ülkesinin minberlerinde Selâhaddin adına hutbe okunacak, paralara onun adı basılacaktı. Selâhaddin şartlara bağlı kalacağına yemin ettikten sonra elçileri gönderip İzzeddin'e de yemin ettirdi. Sonra teslimi kararlaştırılan beldeleri teslim aldı.¹³⁹ Selçuklu hutbeleri kesildikten sonra Sultan adına Musul beldelerinin tamamında, Diyarbakır ve Artuklu vilayetlerinde de sultan adına hutbe okundu. İsmine dinar ve dirhem bastırıldı. Sultan, Mücahidüddin Ayaz Serbek'i Şehrîzor'a Memlûk olarak atadı.¹⁴⁰

Yine 1185 – 1186 yıllarında (h. 581 yılında) el-Cezîre, Musul, Diyarbakır, Ahlat, Suriye, Şehrîzor ve Azerbaycan'da Kürtlerle Türkmenler arasında ilk defa olaylar çıktı. Çok sayıda insan öldürüldü. Olaylar yıllarca sürdü. Bu arada yollar kesildi, mallar yağmalandı ve kan döküldü. Çünkü Türkmen bir kadın yine Türkmen

¹³⁸ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, c. 11, s. 396-397, Ebû Şâme, **a.g.e.**, c. 3, s. 201-202

¹³⁹ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, c. 11, s. 408-409

¹⁴⁰ Ebû Şâme, **a.g.e.**, c. 3, s.235, 236

olan bir erkekle evlenmişti. Yolda giderlerken Kürtlere ait olan Ezvân Kalesi'ne uğradılar. Kale halkı gelip Türkmenlerden düğün ziyafeti istedi. Türkmenler vermediler. Bu yüzden de aralarında münakaşa çıktı ve savaşa sebep oldu. Kalenin hakimi, damadı yakalayıp öldürünce fitne koptu. Türkmenler öfkeyle ayaklandılar ve çok sayıda Kürdü öldürdüler. Kürtler de aynı şekilde ayaklanıp Türkmenleri öldürdüler. Fitne ve kötülükler büyüyerek devam etti. Sonra Mücahidüddin Kaymaz Türkmen ve Kürtlerin reislerini toplayıp aralarını düzeltti. Onlara hil'atler, elbiseler vs. verdi. Bol miktarda para harcayıp bir hayli masraf yaptı. Bunun üzerine fitne son buldu ve Allah halkı onun şerrinden kurtardı. Halk tekrar eskiden olduğu gibi huzur ve emniyete kavuştu.¹⁴¹

1189-1190 yıllarında (h. 585'te) memlûkü Fârisüddin Küşdoğdı'yı Şehrizar ve çevresinin valisi olarak atadı. O, Kıfçak oğlu Yakup oğlu İzzeddin Hasan'ın kız kardeşi ile evlenmişti. Onun valiliği Şehrizarlı Kıfçak vilayetine yakınlık kurmak içindi. Akrabalık yoluyla yardımlaşmayı amaçladı.¹⁴²

Selçuklu sultanlarının sonuncusu Rukneddin Tuğrul, amcası Kızıl Arslan'dan sızlanıyor ve Sultan'ın yardımını istiyordu. Sultan, kafirlerle cihat nedeniyle özrünü bildirdi. O ve amcası Cemaleddin Ebu'l-Feth İsmail bin Muhammed bin Abdküveyh arasında elçilik için bir elçi gönderdi. Hizmetini sağlaması, yardımını göstermesi için Erbil hakimine ve onun Şehrizar'daki naibi Kıfçak oğlu Hasan'a mektup yazdı.¹⁴³ Bu sene memlukü Mücâhidüddin Ayaz'a Şehrizar valiliğini ikta etti.¹⁴⁴

¹⁴¹ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, c. 11, s. 410

¹⁴² Ebû Şâme, **a.g.e.**, c. 4, s.64

¹⁴³ Ebû Şâme, **a.g.e.**, c. 4, s.107-108

¹⁴⁴ Ebû Şâme, **a.g.e.**, c. 4, s.110

Erbil'in sahibi olan, Seyfeddin Ali Küçük'ün oğlu Zeynüddin Yusuf, 8 Şevval 586/1190'da vefat etti. Onun ölümü üzerine Erbil, tımar olarak Muzafferüddin Gökbörü'ye verildi. Şehrizar ve çevresi de ona bağlandı.¹⁴⁵

1215 yılı ağustos – eylül aylarında (h. 612 Cemâziyelevvel) Hemedan, Isfehan, Rey ve bunların arasındaki şehirlere sahip olan Mengli, Aydoğmuş'u öldürünce hilafet divanından kendisine bir elçi gönderilerek bu davranışı kınanmıştı. O, Azerbaycan emiri ve aynı zamanda arakadaşı olan Özbek'i de aldatmış, diğer taraftan ona bir korku vermişti. Bunun üzerine Halife, Pehlivan oğlu Özbek'e gönderdiği mektupla onu Mengli'den korkutuyor, ona karşı tedbirli davranmasını söyleyip girişeceği çarpışmalarda yardım etmeyi vaat ediyordu. Diğer taraftan Halife, Alamut ve benzeri kalelere sahip olan İsmailiyye mezhebi lideri Celaleddin'e de haber göndererek Mengli'ye karşı girişeceği savaşta Özbek'e yardım etmesini söylemişti. Kendi aralarında vardıkları bu anlaşmaya ve ittifaka göre ele geçirilecek şehirlerin bir kısmı Halife'ye, bir kısmı Özbek'e bir kısmı da Celaleddin'e verilecekti. Bu hususta tam bir ittifak sağlanınca Halife kalabalık bir ordu hazırlayıp başına Vehussubu lakabıyla tanınan kendi azatlılarından Muzafferüddîn Sungur'u getirip orduyu harekete geçirdi. Aynı şekilde Halife o günlerde Erbil, Şehrizar ve çevresi şehirlerin emiri olan Muzafferüddîn Gökbörü¹⁴⁶,ye haber gönderip

¹⁴⁵ Şerafeddin Han, **a.g.e.**, c. 1, s. 90

¹⁴⁶ Zengiler devletinin Türkmen emirlerinden biridir. Zeynuddin Ali uzun yıllar Musul Atabeğ devletinin işlerini dirayetle idare ettikten sonra (1167-1168'de) Erbil'e çekilmişti. Zeynüddin ali, Beğ-Tegin'in, o da Muhammed adlı birisinin oğludur. Zeynüddin Ali'nin büyük oğlu ve ikinci halefi Meşhur Muzafferüddin Gök-Börü idi. Selahuddin-i Eyyubî'nin eniştesi olan Gök-Börü bu devirdeki haçlı savaşlarının en yiğit emitlerinden birisi olduğu gibi, yaptırdığı pek çok içtimaî eserler ve halka karşı gösterdiği şefkat ve yardımlar ile ünü her tarafa yayılmıştı. Faruk Sümer, **a.g.e.**, s. 133

askerleriyle birlikte bu orduya gelip katılmasını ve meydana gelecek bu birleşik ordunun başına geçmesini emretmişti. Halife, Muzafferüddin Gökbörü'nün genel kumandan olduğunu ve savaşta her şeyin ona danışılacağını kararlaştırmıştı. Mengli yenilerek Save'ye gitmişti. Save şahnesi onu prangalara vurup Oğlını'ya göndermek istemiş; fakat Mengli kendisini öldürmesini ve Oğlını'ya göndermemesi için yalvarmıştı. Bunun üzerine Mengli'yi öldürmüştü.¹⁴⁷

17 Kasım 1226'da (25 Zilkade 623) öğle vakti sıralarında Musul'da şiddetli bir deprem meydana gelmiş, bu depremde Acem ve Arap diyarında birçok şehir, sallanmıştı. Bu depremin ana merkezi Şehrizar'da olup, şehrin büyük bir kısmı ile şehir kalesi harabeye dönmüştü. Çünkü kale yıkılınca şehrin üzerine çökmüştü. Ayrıca bu bölgeye yakın yerlerde altı kadar kale yıkılmıştı. Zelzele otuz küsur gün müddetle sürekli hissedilmiş ve bu müddet içerisinde yer devamlı sallanıp durmuştu. Çevrede bulunan köylerin büyük bir kısmı bu depremin etkisiyle tamamen yıkılmışlardı.¹⁴⁸

1230'larda Şehrizar-Erbil arasında faaliyette bulunan Sevinç'in Kışluva(?) adlı oymağının 24 Oğuz boyuna ait obalardan olması muhtemeldir.¹⁴⁹

Genel kabul gördüğü şekliyle 1232 yılında Gökbörü'nün vefatından sonra beyliğin Abbasilerin kontrolüne geçtiği bilinmektedir. Ancak Fazıl Bayat bu tarihi 1242 yılı ile başlatır. "Şehrizar, Türkmen beğleri tarafından 1242'ye (h.640) dek

¹⁴⁷ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, c. 12, s. 262-263

¹⁴⁸ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, c. 12, s. 430, Abbas el-Azzâvî, **a.g.e.**, 2000, s. 128

¹⁴⁹ Faruk Sümer, **a.g.e.**, s. 208

idare edilmiş, sonra Abbasi devleti hükmüne geçmiş, fakat aradan çok geçmeden Moğol istilasına uğramış ve bunların hakimiyetine geçmiştir.”¹⁵⁰

Erbil Atabeyliği dönemi Şehrizar’ın Türkmen kimliğinin oluşmasında önemli bir rol oynamıştır. Ali Küçük ve oğulları bölgede hakimiyet kurarken özellikle Gökbörü bölgeyi imar etmiştir. Bu dönemin sonlarına doğru meydana gelen deprem ise özellikle Şehrizar merkezini yok etmiştir diyebiliriz. Günümüzde Şehrizar merkezine ulaşamamasının nedeninin de bu deprem olduğu kanaatindeyiz.

1.2.9. Moğol-Türkmen Dönemi Şehrizar

Şehrizar’ın Abbasiler sonrası dönemi ile ilgili kaynaklar Irak toprakları ile ilgili bilgiler içerse de Şehrizar ile ilgili vermiş oldukları bilgiler oldukça kısıtlı kalmıştır.

Hülâgu’nun Bağdat’ı ele geçirmesinde bölgenin alınmasının önemi büyüktür. 1257 yılının ekim-kasım aylarında (h. 655 yılının Şevval ayında) Sukuncak Noyan ile Baycu Noyan ordu sağ kanadı öncü birliklerinin başında Erbil, Şehrizar ve Dakuk dağları üzerinden hareket etmiştir.¹⁵¹

Bağdat’ın 1258’de Hülâgu tarafından ele geçirilmesinden sonraki dönem, yani 1258-1534 (h. 656-941) yılları arası bölgede Moğol-Türkmen dönemleri olarak ifade edilir.¹⁵² Bu dönemde Şehrizar’ın durumu ile ilgili tespit edebildiğimiz ilk bilgi

¹⁵⁰ Fazıl Bayat, **a.g.m.**, s. 798

¹⁵¹ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, **Târîh-i Cihangüşa**, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998, s.586

¹⁵² Abbas el-Azzâvî, **a.g.e.**, 2000, s. 146

Faruk Sümer tarafından ifade ediliyor. Onun verdiği bilgiye göre sonraki yüzyılda da Türkmenler bu bölgede yoğun olarak yaşamaktadırlar.

Moğolların gelişi üzerine Azerbaycan ve Arran'da pek kalabalık bir halde yaşayan Türkmenler Anadolu'ya göç etmişlerdir. Nitekim XIV. yüzyılın ikinci yarısına kadar olan zamanda bu bölgede Türkmenler'in bulunduklarına ait bugüne değin herhangi bir kayda rasgelinemiyor. Bununla beraber, Türkmenler'den birçok zümrelerin Moğollar'ın tabiiyyetini kabul ederek Errân, Muğan ve Azerbaycan'da, Şehrizer - Hulvan - Dinever bölgesinde yaşadıkları kabul edilebilir.¹⁵³

Sonraki yüzyılda ise Karakoyunlu dönemine ait birkaç bilgiye ancak rastlayabiliyoruz. Bunlardan bir kayıt veba salgını ile ilgilidir. Karakoyunlu Devleti Dönemi'nde 1455-1456 yıllarında (h. 860'da) Cezire'de ortaya çıkan ve Musul, Şehrizer, İmadiye ve Akra'ya sirayet eden vebadan bir hayli insan hayatını kaybetmiştir.¹⁵⁴

Luristan'da hüküm süren yerel bir emirlik olan Lûr-ı Kûçek'in emiri Melik İzzeddin'in oğlu Şah Hüseyin, Karakoyunlu beylerinden Ali Şeker'in oğulları Ulus Beharlu ve Kur Pir Ali'nin hakim olduğu Şehrizer'un ordugâhına saldırdı. Geri çekilme yolu kesildiği için 1468 yılında öldürüldü.¹⁵⁵

Karakoyunlular sonrası dönemde ise bölgenin Safevilerin hakimiyetine girdiğini görüyoruz. 1502 (veya 1503) yılındaki Şarur muharebesinde Şah İsmail, Akkoyunlular'dan Sultan Murad'ı yendi ve Irak-ı Arab bölgesini kendi toprakları

¹⁵³ Faruk Sümer, **a.g.e.**, s. 145

¹⁵⁴ Cengiz Eroğlu ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 99

¹⁵⁵ Şerafeddin Han, **a.g.e.**, c. 3, s. 62

içerisine katmıştı.¹⁵⁶ Irak-ı Arab'ın fethinde Şehrizar'un da Safevi hakimiyetine girmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Sonuçta; Osmanlı yönetimi öncesi Şehrizar'da tespit edilen yerleşimlerin tarihi milattan önce üçüncü bin yıla kadar uzandığı görülmektedir. Bazı peygamberlerin bu bölgede yaşadığı ile ilgili rivayetler de bölgede yerleşimin geçmişini ortaya koyması açısından önemlidir. Bizans ve Sasani dönemlerinden sonra Müslümanlar tarafından ilk fethedilen yerlerden biridir. Emevi-Abbasi mücadelesinin de merkezi olarak niteleyebiliriz. Türk Tarihi açısından değerlendirdiğimizde Kıpçak ülkesi olarak nitelenen Şehrizar, Zengiler ve Erbil Atabeyliği dönemlerinde de Türkmenlerin yoğun olarak yaşadığı ve yönettiği bölgedir. Türk Tarihi açısından değerini Türkmen dönemi nitelemeleriyle Osmanlı dönemine kadar korumuştur.

¹⁵⁶Mustafa Cezar, **a.g.e.**, c. 2, s. 692, 742

2. BÖLÜM: OSMANLI YÖNETİMİNDE ŞEHRİZOR VE İDARİ TAKSİMATI

2.1. Siyasi Olaylar

2.1.1. Irakeyn ve Nahçıvan Seferleri ile Şehrizer'un Fethi

Yavuz Sultan Selim Han'ın 1514 Çaldıran Seferi uzun süre devam edecek olan doğu seferlerinin de başlangıcını oluşturur. Kendisinden sonra gelen Kanuni Sultan Süleyman'ın yapmış olduğu doğu seferlerinden olan ve 1533-1535 yılları arasında gerçekleştirdiği Irakeyn Seferi de Safevi Devleti'ne karşı yapılmıştır. Irâk-ı Acem ve Irâk-ı Arap üzerine yapılan sefer olması nedeniyle Irakeyn (iki Irak) olarak isimlendirilen sefer ile Irak bölgesi büyük ölçüde ele geçirilmiştir. Kanuni'nin doğu seferlerinden bir diğeri ise 1552-1554 yılları arasında gerçekleştirilen Nahçıvan Seferidir. Esasen 1555'te imzalanan Amasya Antlaşması ile sona ermiştir. Bu sefer sırasında ise Irak'ın fethi de tamamlanmıştır. Şehrizer'un fethi konusunda da muhtelif yıllar verilmiştir. Bu yıllar Kanuni Sultan Süleyman döneminde gerçekleşen Irakeyn ve Nahçıvan seferleri arasındadır. Özellikle bu iki sefer tarihleri fetih tarihi olarak kabul edilmiştir.

Kanuni Döneminde, Safevi Devleti hükümdarı Şah İsmail'in Batı ile ittifak girişimleri, sınır valilerinin sürekli taraf değiştirmeleri ve Anadolu'daki Kızılbaş ayaklanmaları Safeviler üzerine yapılacak olan seferin nedenlerini oluşturmuştur. Şah İsmail'in ölümünden sonra oğlu Tahmasb'ın genç yaşta tahta geçmesi ve İran'da görülen karışıklıklar ise fırsat olarak görülmüştür. Batıda Habsburglarla barış yapılıncaya kadar, 1533'te geniş yetkilerle donattığı Veziriazam İbrahim Paşa'yı doğu seferine göndermiştir. İbrahim Paşa 1534'te başkent Tebriz'e girmiş, arkasından

Sultan da buraya gelmiştir. Şah Tahmasb ise hiçbir zaman Osmanlı ordusunun karşısına çıkmamıştır. Bu şekilde bir yere varılamayacağı anlaşılınca padişah ve ordusu Bağdat'a yönelmiş, kalenin Safevî Kumandanı Tekelü Mehmet Han firar ettiğinden Osmanlılar hiçbir direnişle karşılaşmadan Bağdat'ı fethetmişlerdi(28 Kasım 1534).¹⁵⁷

1538'de Basra'nın alınması ve 1546'da Beylerbeyilik haline getirilmesi ile birlikte Irak-ı Arap bütünüyle Osmanlıların kontrolüne geçerken, bu toprakların Osmanlılara ait olduğu 1555 Amasya Antlaşması ile Safevîler tarafından da resmen kabul edildi.¹⁵⁸ 1 Haziran'da kabul edilen bu antlaşma ile Azerbaycan ve merkezi Tebriz şehri başta olmak üzere, bütün Doğu Anadolu, Erzurum, Kars, Ardahan, Van, Muş, Bitlis, Bâyezid, Pasinler, Ahlat, Erciş vs. ile Irak-ı Arap; Musul, Kerkük, Şehrizer dahil olmak üzere, Bağdat, Basra, Necid, Lahsa gibi bir çok yerler tamamen Osmanlı idaresine bırakılmıştı. Ayrıca belirlenen sınırların kapatılması ve gözetilmesi kararlaştırılmış, İran hacılarının ve umumiyetle beytullahı ziyaret edecek bütün hacıların refah ve güven ile ziyaretleri de Safevîlerin talebi üzerine Osmanlılar tarafından teminat altına alınmıştır.¹⁵⁹

Osmanlı otoritesinin Kuzey Irak ve civarına yayıldığı bu dönemde, bu bölgede bulunan beyliklerin Osmanlı egemenliğini tanımalarında zamanın ünlü beylerinden olan İdris-i Bitlisî¹⁶⁰,nin faaliyetleri büyük önem taşımaktadır.

¹⁵⁷ Özer Küpeli, **a.g.m.**, s. 230-231

¹⁵⁸ Özer Küpeli, **a.g.m.**, s. 231

¹⁵⁹ Remzi Kılıç, **Kanuni Devri Osmanlı-İran Münasebetleri (1520-1566)**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006, s. 367, **Feridun Bey, a.g.e.**, c. 1, s. 625

¹⁶⁰ İdrîs-i Bitlisî, Hüsâmeddîn Bitlisî mahdûmudur. İran'da Uzun Hasan ahlâfının hizmet-i dîvâniyelerinde bulunmuş idi. Devlet-i Safeviye'nin bidâyetinde Rûm'a hicret eyledi. Sultan Bayezid

Bölgedeki toplumsal yapı ve siyasi durumu iyi değerlendiren İdris-i Bitlisî, çalışmaları ile beyleri Osmanlı gücü konusunda ikna etmiştir. İdris-i Bitlisî'nin Bıyıklı Mehmet Paşa ve Hüsrev Paşa ile ortak çalışmaları sonunda 1515'ten 1519'a kadar geçen zaman içinde Osmanlı egemenliği, Şehrizar Beyliğine dayandığı zaman beylik, Bige Bey¹⁶¹ tarafından yönetilmekteydi.¹⁶² Anlaşıldığı kadarıyla Şehrizar'un Osmanlı hakimiyetine geçişi fiilî olarak yine Bige Bey'in son zamanlarındadır. Nitekim ocağı ve yurdu Bige Bey'e sancak olarak verilmiş, Oruç isimli çavuş ile Kerkük sancağına uğranıp Hil'at, berat-ı şerif ve sancak iletilmiştir.¹⁶³ 1550'de Bige Bey'in ölümü üzerine yerine Memun Bey getirildi. Ancak diğer beyler tarafından kabul görmedi.

Şehrizar'un Osmanlı hakimiyetine girişi ile ilgili görüşlerden birisi Şehrizar eyaletinin diğer Irak eyaletleri gibi Hülagu ve Timur belalarından payını aldıktan sonra, 1534 yılında (h.941 başlarında) Osmanlı topraklarına katıldığı yönündedir.¹⁶⁴

Han vazife ihsân buyurdi. Hidemât-ı siyâsiyede müstahdem olub Arabistan Kadiaskeri ünvanını aldı. 927'de fevt oldu. Fünûn-ı şitâya vâkıf idi. El sine-i Selâse'de kasâyıdı vardır.

Eyüb'de "İdris Köşki" buna mensûbdur. Te'lifî "Heşt be Heşt" nâm-ı târîh nefsidir. Zevcesi ve mahdûmı Ebu'l-Fadl Muhammed Efendi'nin vâlidesi "Zeyneb" hâtun bir mescid inşâ eyledi. Mahdûmı etıbbadan Mustafâ Çelebi 960'da fevt oldu. El sine-i selâse'de şâir idi ki mahlası emirin idi. Mehmet Süreyya, **Sicill-i Osmânî yahud tezkire-i meşâhîr-i Osmâniye**, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1308, c. 1, s. 309-310

¹⁶¹ Bige Bey'in ismi üzerine farklı düşünceler ve ismin mahallî Türkçe kullanımı olduğu hakkında bakınız İsmet Parmaksızoglu, **a.g.m.**, c. 37, s. 19c

¹⁶² İsmet Parmaksızoglu, **a.g.m.**, c. 37, s. 195, Nilüfer Bayatlı, **Kuzey Irak'ta Şehrizar (Süleymaniye) ve Osmanlı Hakimiyeti**, Türk Dünyası Tarih Dergisi, Sayı, 205, S.43

¹⁶³ İsmet Parmaksızoglu, **a.g.m.**, c. 37, s. 218

¹⁶⁴ Cengiz Eroğlu ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 181

Feridun Bey Mecmuası'na göre, Padişah 17 Kasım 1534'te (10 Cemâziyel Âlâ 941'de) Bağdat'a girmiş, Bağdat Beylerbeyisi Mehmet Bey'in adamı gelmiş, Bağdat'ı padişaha verip itaat eylediği haberini getirmiştir. Bağdat Beyi Mehmet Bey'den gelen adama hil'atler giydirilip ihsanlar olunmuştur. 1 Aralık 1534'te (24 Cemâziyel Âlâ'da) Bağdat şehrine girilmiş, asker el öpmüş ve padişah da İmâm Azam türbesini ziyaret edip dua etmiştir.¹⁶⁵ Kanuni Sultan Süleyman Han, Tebriz'e gitmek üzere Cebel-i Hamrin, Şeyh Macid, Osmanlı, Sülukan Çayır ve Leylan'da birer gece kaldıktan sonra, 22 Nisan 1535'te (18 Şevvâl'de Kerkük) şehrine gelmiştir. Söz konusu zabıtnamede Kerkük, "Kök Purut" resmi adıyla kayıtlıdır. Bu isim, eski Türkmenlerin vermiş olduğu bir isim olmalıdır. Zira Kerkük'ün Osmanlı Devleti'ne katılışı bu tarihten sonradır. Kanuni Kerkük'te yirmi sekiz gün kalarak, Zap suyu üzerinde bir köprü yapılmasını emretmiştir. Sonra 19 Mayıs'ta (16 Zilkade 941) Perşembe günü Kerkük'ten hareket ederek Hassa Çayı istikametiyle kuzeye doğru yönelmiştir.¹⁶⁶

Matrakçı Nasûh da Şehrizar'ı İrakeyn Seferi'nde (1533-1536) fethedilen yerler arasında vermektedir. Bu sefer sırasında fethedilen ve yukarıda vermiş olduğumuz yerlerin önemli bir kısmı Şehrizar sınırları içerisinde. Erbil, Şehribazar, Şehrizar, Dakuk, Altunköprü, Şimran ve Zâlim gibi yerler Şehrizar'a tabi bölgelerdir.¹⁶⁷

Bu dönemlerde Şehrizar Beyliği'nde Bige Bey'in bulunduğu ifade edilmiştir. İbrahim Paşa'nın bu bölgeye yaptığı seferler sırasında Bige Bey, kendilerinin de Ehl-

¹⁶⁵ Feridun Bey, **a.g.e.**, c. 1, s. 590-592

¹⁶⁶ Feridun Bey, **a.g.e.**, c. 1, s. 593, Cengiz Eroğlu ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 181

¹⁶⁷ Nasûh es-Silâhî (Matrakçı), **a.g.e.**, s. 39 / Orijinal metin v. 4a-5b

i Sünnet mezhebi üzere olduğunu ve Safevilerle (Kızılbaş ile) olan muharebelerini ayrıntılı olarak yazmış ve bağlılıklarını bildirmiştir. Bunun üzerine gönlü alınmıştır. Hatta hatıratından anladığımıza göre Kanuni'nin Irakeyn seferinde buranın fethi söz konusu değildir. Bige Bey ve kardeşi Söhrab bu sefer esnasında Kanuni Sultan Süleyman'a yardım etmektedirler.¹⁶⁸

Bir diğer görüşe göre Şehrizor, Nahçıvan Seferi sırasında fetholunmuştur ki temel de doğru olan görüştür. Memun Beğ hatıralarında durumu “der-i devlet hizmetinde durdum ve Nahcevan seferinde Şehrizor fetholundu. Ve âdâdan devlet-i padişahide hayfım alındı...” diye ifade eder.¹⁶⁹ 1553'te (h. 960) Baltacı Mehmet Paşa Zalim kalesine varınca bölgedeki aşiret reisleri kalenin anahtarını teslim ederek Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını arz etmişlerdir. Böylece Baltacı Mehmet Paşa kaleye bir miktar muhafız asker bırakmak suretiyle buranın yönetimine Veli Bey'i tayin etmiştir. Ordu'nun Nahçıvan seferi dönüşünde Şehrizor'a altı kere 100 bin akçe ile Murad Paşa tayin edilmiştir. Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını bildiren Kürt beylerine de hil'atlar ve sancaklar gönderilmiştir.¹⁷⁰ Şah Tahmasb'dan kaçan Alkas Mirza (Şah Tahmasb'ın Kanuni'nin tarafında yer alan oğlu) Kûhistan'dan geçerek Şehrizor'a bağlı Kesikçınar isimli yere geldiğinde, Humma hastalığından yatarken Şah Tahmasb'ın adamları gelmiş ve kendisini esir almışlardır. Sonra da Kahkaha Kalesi'ne gönderilmiş ve öldürülmüştür.¹⁷¹

¹⁶⁸ İsmet Parmaksızoglu, **a.g.m.**, c. 37, s. 200-201

¹⁶⁹ İsmet Parmaksızoglu, **a.g.m.**, c. 37, s. 225

¹⁷⁰ Nilüfer Bayatlı, **a.g.e.**, Sayı, 205, S.44, İsmet Parmaksızoglu, **a.g.m.**, c. 37. s. 195

¹⁷¹ Solakzade Mehmet Hemdemi Çelebi, **Solakzade Tarihi**, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul, h. 1298 (m. 1880), s. 512

Kanuni Sultan Süleyman, Nahçıvan Seferine çıkarken Safevilere bağlı beylerin elinde bulunan Şehrizor veya Şehrizor kalesi ve Kerkük mıntıkasının ele geçirilmesi için Bağdat Valisi Osman Paşa'yı memur eylemişti. Sultan Süleyman'ın fermanı ile Osman Paşa, Kerkük-Diyale çayı boyundan Şehrizor üzerine yürümüş, buranın hakimi, Bige Bey'in ölümü sonrasında Erdelan Beyliğini kısa süreliğine ele geçiren Surhab Bey de Zalim (Zulüm) Kalesine sığınmış ve Şah'tan yardım istemek için adam göndermiştir. Oraya İbrahim Mirza ile Bedir Han ve Emir Gayb Bey kumandasında, Şah Tahmasb bir ordu kolu göndermiş, Osman Paşa'da geri dönmüştür.¹⁷² Kerkük bölgesi Kal'a-i Zalim / Zalim Ali Kalesi, Osman Paşa'nın vefatından sonra Bağdat Valisi Baltacı Mehmet Paşa tarafından kuşatılmış, neticede Safevî-Kızılbaş kumandanı Surhab Bey, bir gece kaçmış ve "Kale" diğer çevre kalelerin de alınmasıyla, Bağdat Valisi Baltacı Mehmet Paşa tarafından bu haber Kanuni'ye 23 Ramazan 961'de (22 Ağustos 1554'te) Erzurum yolunda iken ulaştırılmıştır.¹⁷³ Evliyâ Çelebi de Şehrizor ülkesi ile Zalim kalesi ve çevresinin fetih tarihini 962 olarak vermektedir.¹⁷⁴ Zalim kalesi ile birlikte fethedilenler Kale-i Hâz, Kele-i Nukûd, Kale-i Paske (Paski), Kale-i Şemiran (Şimran) ve Kale-i Karınca'dır.¹⁷⁵ Bâne beyi Pir Mehmet Şah, Seyyare beyi Mir Yusuf, Beruce kalesi beyi Budak Bey, Orman beyi Cihan Şah Bey ittifakla kalelerinin anahtarlarını teslim

¹⁷² Remzi Kılıç, **a.g.e.**, s. 320

¹⁷³ Remzi Kılıç, **a.g.e.**, s. 342, Solakzade, **a.g.e.**, s. 530-531, Tarihi Peçevi'de Zâlim kalesine bağlı olan ve onunla birlikte fethedilen yerlerin isimleri Havara, Nakot, Paseke, Şemîhan ve Faranca olarak verilmektedir. Peçevi İbrahim Efendi, **Peçevi Tarihi I**, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992, s. 231

¹⁷⁴ Eyliyâ Çelebi, **a.g.e.**, s. 95

¹⁷⁵ Solakzade, **a.g.e.**, s. 530

etmişlerdir. Bu şekilde Şehrizar ülkesinin geneli Osmanlı Devleti'ne katıldığını beyan etmişler ve Şehrizar ülkesine hâkim talep etmişlerdir. Bunun üzerine Şehrizar, Murad Bey'e verilmiştir.¹⁷⁶

Nilüfer Bayatlı, bölgenin kan dökülmeden Osmanlı idare ve tasarrufuna geçtiğini¹⁷⁷ dile getirse de küçük çaplı çatışmaların olduğu da gerçektir. Bu çatışmalar Bige Bey'in sancak beyliği sırasında Söhrab ve bağlı bulunduğu Safeviler ile gerçekleşmiştir. Bu çatışmalar öncesinde Şehrizar'un Osmanlı Devleti tarafından bir sancak ilan edildiği gerçeği de vardır.¹⁷⁸ Bu muharebeler, Şehrizar'da Bige Bey ile başlayan Osmanlı hakimiyetini kesinleştirmiştir. Bütün ifadesiyle Nahçıvan Seferi¹⁷⁹ veya daha özel ifadesiyle "Şehrizar Muharebesi"¹⁸⁰ neticesi tamamen Osmanlı hakimiyetine geçtikten sonra Şehrizar, Bağdat Beylerbeyliği'ne bağlı bir sancak konumundadır. 26 Eylül 1554 (h.28 Şevval 961) tarihli kayıttan anladığımıza göre bu dönemde Şehrizar beyi yine yukarıda bahsedilen Murad Bey'dir.¹⁸¹ Nitekim bir gün sonra Şehrizar Sancağı'nın Menteşe beyi Murad'a verildiği Bağdat Beylerbeyi'ne bildirilmiştir [29 Şevval 961 – 27 Eylül 1554]¹⁸² Zalim kalesi ve Şehrizar bölgesindeki diğer kalelerin de fethi gerçekleşmiştir. Hatta bu fetih haberini

¹⁷⁶ Solakzade, **a.g.e.**, s. 531

¹⁷⁷ Nilüfer Bayatlı, **a.g.m.**, s.44

¹⁷⁸ İsmet Parmaksızoğlu, **a.g.m.**, s. 220+

¹⁷⁹ İsmet Parmaksızoğlu, **a.g.m.**, s. 225

¹⁸⁰ Doğrudan doğruya "Şehrizar Muharebesi" olarak BOA, A.DVNS. MHM, 1/1385 no'lu ve 9 Muharrem 962 tarihli Bağdat beylerbeyliğine yazılan bir hükümde ve BOA, A.DVNS. MHM, No:2 Hüküm 1643 ve 5 Muharrem 964 tarihli buyruldu da savaştan bahsedilmesi nedeniyle bölgenin tamamen savaşız ele geçirildiğini iddia edebilmek mümkün değildir.

¹⁸¹ BOA, A.DVNS. MHM, 1/267

¹⁸² BOA, A.DVNS. MHM, 1/298

getiren dergâh-ı âlî çavuşlarından Beyazıd'ın da tımarı artırılmıştır[3 Zilkade 961 – 30 Eylül 1554]¹⁸³. Zalim kalesinin fethine katılmayan Bacvanlı beyi yerine, önceki bey olan Dilaver Bey, sancak beyliğine getirilirken,¹⁸⁴ diğer önemli merkezler sancak yapılarak eski mutasarrıflarına aynen verilmesi yolu tercih edilmiştir. Urban kalesi, sancak olarak kale mutasarrıfı Mir Cihan Şah'a verilirken,¹⁸⁵ Şehribazar da sancak statüsüne yükseltilerek yine Şehribazar mutasarrıfı Hamza Bey'e verilmiştir¹⁸⁶ [5 Zilkade 961 – 2 Ekim 1554]. Zalim kalesinde hizmet ve yoldaşlıkta bulunan Hasan Çavuş'un Çorum'daki tımarı ve kalenin fethinde bulunan Davud'un tımarları artırılmıştır¹⁸⁷ [5 Zilkade 961 – 2 Ekim 1554].

Zalim kalesi yanında fethi gerçekleşen yerlerden diğer önemli bir yer Gülanber Kalesidir. Ancak Serhay Bey Kethüda'nın Gülanber kalesinin yapımında canla başla çalıştığı¹⁸⁸ yönünde elimizde bulunan bilgi kalenin bu tarihlerde[10 Rabiulahir 963 – 22 Şubat 1556] yapılmış olduğu ve Zengabad Beyi Ahmed Bey'in Gülanber Kalesinin tamir işlerinde çalıştığı¹⁸⁹ nı ifade eden hüküm[15 Rabiulahir 964 – 15 Şubat 1557] nedeniyle tamir işleminin de ertesi yıl yapıldığı şeklinde bir sonuca varabiliriz. Yine 1556 (h. 963) yılında da Şehrizar sancak beyliğine Bekir Bey'in getirilmiş olduğunu görüyoruz.¹⁹⁰ Bu tayinden sonra Bekir Bey'e Bağdat

¹⁸³ BOA, A.DVNS. MHM, 1/358

¹⁸⁴ BOA, A.DVNS. MHM, 1/396

¹⁸⁵ BOA, A.DVNS. MHM, 1/397

¹⁸⁶ BOA, A.DVNS. MHM, 1/398

¹⁸⁷ BOA, A.DVNS. MHM, 1/364, 376, 380

¹⁸⁸ BOA, A.DVNS. MHM, 2/224

¹⁸⁹ BOA, A.DVNS. MHM, 2/2024

¹⁹⁰ BOA, A.DVNS. MHM, 2/224

hazinesinden para verilmesinin kararlaştırıldığı ve tımar verildiğine de şahit olmaktadır¹⁹¹[27 Rabiulahir 963 – 10 Mart 1556]. 18 Ekim 1556 (13 Zilhicce 963) tarihli hükümde Erbil Beyi olarak Murad Bey¹⁹² zikredilir. Bu hüküm bize eski Şehrizar Bey'i Murad Bey'in Erbil Sancağı Beyliğine getirildiği izlenimini veriyor.

İsmet Parmaksızoğlu tarafından yayınlanan, 1535 yılında Osmanlı egemenliğini tanıyan Bige Bey'in oğlu Memun Bey'in hatıralarında Şehrizar'un Osmanlı hakimiyetine geçiş sürecini tam olarak görebilmek mümkündür.¹⁹³ Burada ve vermiş olduğumuz diğer kaynaklarda da görülebileceği gibi Şehrizar, Irakeyn seferi sırasında Osmanlı hakimiyetini tanısa da Bige Bey'in kardeşi Sörhab Bey'in direnişi nedeniyle tam hakimiyet için bir geçiş süreci yaşanmış ve gerek kaynaklarda belirtildiği ve gerekse yukarıdaki 961 yılına ait hükümlerden gördüğümüz şekliyle Şehrizar bütünüyle 1554 yılında (961 yılı Ramazan ayında) Osmanlı hakimiyetine girmiştir.

2.1.2. Basra İsyanı ve Ulyanoğlu (Cezayir) Seferi

1560'lı yıllar Osmanlı Devleti için fetihlerin ve mücadelelerin devam ettiği bir dönemdir. Batının yanı sıra doğuda da fetih hareketleri Hint Deniz seferleri ile devam etmiştir. Bölgede Yemen ve Basra isyanları devleti uzun süre uğraştıran isyanlar olarak ön plana çıkmıştır. Irak'ta özellikle Basra bölgesinde ciddi isyanlar

¹⁹¹ BOA, A.DVNS. MHM, 2/321

¹⁹² BOA, A.DVNS. MHM, 2/1569

¹⁹³ İsmet Parmaksızoğlu, **a.g.m.**, s. 195

başgöstermiştir. Yeni fethedilen bir bölge olmasına rağmen Şehrizar, bu isyanların bastırılmasında önemli bir konumda yer almıştır.

Basra'da isyan çıkması üzerine Şehrizar'dan beş sancak beyi ve askerleri de Basra kalesi, Medine, Rahmaniye ve Fethiye'yi kuşatan düşmanı kovmak üzere görevlendirilmiştir[23 Şevval 972 – 24 Mayıs 1565].¹⁹⁴ Askerler Bağdat'a gideceklerdir. Şehrizar beylerbeyi ve bağlı beş sancak beyi ile askerleri Basra kuşatmasını kaldırmak için Bağdat'a varmak üzeredirler. Bağdat'a geldiklerinde bunların derhal Basra üzerine gönderilmeleri ve bu konuda bilgi verilmesi istenmiştir. Bu sırada Şehrizar'un muhafazasına da İmadiye Hakimi Sultan Hüseyin görevlendirilmiştir, Şehrizar Beylerbeyi bu görevi yerine getirmek için bir saat bile gecikmemelidir[13 Zilkade 972 – 12 Haziran 1565].¹⁹⁵

Basra Beylerbeyi'ne yardım için gönderilen askerler yeterli gelmediğinden Bağdat'ta muhafaza hizmetinde kalan askerlerle gönüllü taifesinin de geciktirilmeden Basra'ya gönderilmesi için Bağdat Beylerbeyi'ne emir verilmiştir[1 Zilhicce 972 – 30 Haziran 1565].¹⁹⁶ Neticede Bağdat'ta asker kalmamış ve Diyarbakır Beylerbeyi kalenin Arap eşkıyasından kurtarılması yanında Bağdat'ın muhafazası için de asker göndermiştir[13 Zilkade 972 – 12 Haziran 1565].¹⁹⁷ Diyarbakır'dan gelen askerleri de yanına alarak bir an önce Basra Beylerbeyi'ne yardıma gitmesi için Şehrizar Beylerbeyi'ne tekrar emir verilmiştir[Gurre-i Zilhicce 972 - 30 Haziran 1565].¹⁹⁸ Şehrizar Beylerbeyi Muzaffer'in Diyarbakır ve Bağdat

¹⁹⁴ BOA, A.DVNS. MHM, 6/1176-1177-1778

¹⁹⁵ BOA, A.DVNS. MHM, 6/1269,1272,1273

¹⁹⁶ BOA, A.DVNS. MHM, 6/1320

¹⁹⁷ BOA, A.DVNS. MHM; 6/1270

¹⁹⁸ BOA, A.DVNS. MHM, 6/1322

askerleri ile birlikte Basra'ya gittiği, asker ihtiyacı nedeniyle Ane Beyi'nin de emrindeki askerlerden, aşiret ve kabilelerden asker göndermesi için Ane beyine emir verilmiştir[Gurre-i Zilhicce 972 - 30 Haziran 1565].¹⁹⁹

Basra'yı kuşatan A'rab yurttan çıkarıldıktan sonra Diyarbakır'dan gelen askerlerin geri dönmeleri için Bağdat Beylerbeyi'nin yanı sıra Şehrizar Beylerbeyi'ne de emir verilmiş,²⁰⁰ ayrı bir hükümde de Diyarbakır'dan gelecek yardıma ihtiyaç kalmamakla birlikte ihtiyatın da elden bırakılmaması gerektiği konusunda Şehrizar Beylerbeyi uyarılmıştır.²⁰¹ Aynı uyarıyı içeren bir başka hükümden de Bağdat ve Musul Beylerbeyliklerinden gelen askerlerin Şehrizar'da kaldıkları ve bunlara bir miktar da gönüllü eklenerek Şehrizar'un da korunduğu anlaşılmaktadır [12 Safer 973 – 8 Eylül 1565].²⁰² Ama asıl amaç Basra'nın muhafazasıdır. Bu amaçla Şehrizar'daki yeniçerilerden Gazihan bölüğü Basra'ya gönderilmiştir.²⁰³

Mücadelede Şehrizar tarafından asker desteğinin yanı sıra lojistik destek de sağlanmıştır. Bu amaçla Basra'daki top dökümhanesine 200 kelek ardıç odunu gönderilecektir [23 Cemaziyelahir 973 – 15 Ocak 1566].²⁰⁴ Askeri ihtiyaçların karşılanması için Şehrizar'daki harabe köy yerlerinde ve diğer bölgelerde güherçile(barut yapmaya yarayan bir madde) toprağı aranması, bulunan yerlerden bir miktar alınması ne kadar akçe ile ve yılda ne kadar güherçile yapılabileceğinin

¹⁹⁹ BOA, A.DVNS. MHM, 6/1323

²⁰⁰ BOA, A.DVNS. MHM, 5/118

²⁰¹ BOA, A.DVNS. MHM, 5/153

²⁰² BOA, A.DVNS. MHM, 5/213

²⁰³ BOA, A.DVNS. MHM, 5/827

²⁰⁴ BOA, A.DVNS. MHM, 5/830

bildirilmesi Şehrizar Beylerbeyi'nden istenmektedir[14 Zilhicce 972 – 13 Temmuz 1565].²⁰⁵

1566-1567'lerde (h. 974'te) Basra'da isyan eden İbni Aliyan ve diğer Arapları etkisiz hale getirmek üzere görevlendirilen askeri kuvvete, Şehrizar Valisi Muzaffer Paşa da eyalet askeriyle katılmıştır.²⁰⁶

Cezayir Arapları yine Basra'da isyan edince Bağdat Beylerbeyi serdar tayin edilmiş ve Şehrizar Beylerbeyi de asker göndermekle yükümlü tutulmuştur.²⁰⁷ Bağdat ve Şehrizar'dan yüzer adet atlı ve tüfekli gönüllü yazılıp isimlerinin bir deftere kaydedilmesi ve içlerinden yarar birinin başbuğ tayin olunarak Basra muhafazasına gönderilmesi için Bağdat ve Şehrizar Beylerbeylerine emir verilmiş, Bağdat ve Şehrizar'a 100'er asker göndermesi emrinin verildiği Basra Beylerbeyi'ne bildirilmiştir[2 Zilkade 975 – 29 Nisan 1568].²⁰⁸

Bölgedeki askerler Cezayir seferine Bağdat Beylerbeyi öncülüğünde gidecektir. Bunun için Diyarbakır, Şehrizar ve Kürdistan'dan gelen askerler Bağdat'ta toplanmaktadır[8 Rabiul ahir 975 – 12 Ekim 1567].²⁰⁹ Bağdat Beylerbeyi Cezayir seferinde görevlendirildiğinden buraya Musul beyi nezaret edecek, kimseye itimat etmeyip bizzat göz-kulak olacaktır[7 Rabiul ahir 975 – 11 Ekim 1567]²¹⁰

Şehrizar Beylerbeyi Cezayir seferine katılmak için görevlendirilmiştir ancak Şehrizar henüz tam imar olunmamış bir vilayettir ve halkı da vahşidir. Bu nedenle

²⁰⁵ BOA, A.DVNS. MHM, 6/1365

²⁰⁶ Cengiz Eroğlu ve diğerleri, **a.g.e.**, S. 181

²⁰⁷ BOA, A.DVNS. MHM, 14/763

²⁰⁸ BOA, A.DVNS. MHM, 7/1310-1311

²⁰⁹ BOA, A.DVNS. MHM, 7/322

²¹⁰ BOA, A.DVNS. MHM, 7/318

Şehrizer'a da bir iki sancak beyi ve asker göndererek Rum Beylerbeyi'nin Musul'da ikameti uygun görülmüştür[20 Rabiul evvel 975 – 24 Eylül 1567].²¹¹ Ancak daha sonra çıkarılan bir emirle Şehrizer muhafazasında görevlendirilen Rum Beylerbeyinin Kerkük'te oturup çevreye tam olarak hakim olması, özellikle Gülanber kalesi olmak üzere çevredeki diğer yerlerin de muhafazasında çok dikkatli olması, ayrıca Safevilerin durumunu da takip edip bölgenin durumunu bildirmesi[7 Rabiulahir 975 – 11 Ekim 1567]²¹² kararlaştırılmıştır.

Şehrizer muhafazasında bulunan Rum beylerbeyinin muhafaza için gerekli yerlere kimleri tayin ettiği ve İran'ın durumu hakkında yazmış olduğu mektubun alındığı, verilen göreve devam etmesi ve savaş neticesinde, Şehrizer Beylerbeyi askeri ile birlikte geldiğinde kendisinin de eski görevine tekrar dönmesi[24 Receb 975 – 24 Ocak 1568] emredilmiştir.²¹³

Savaş sırasında asker desteği yanında lojistik destek sunulması da devam etmiştir. Sağlanan destek depolama sıkıntısı olmakla birlikte iklim şartlarına dayanacak çeltik ve hurma yönündedir. Ayrıca tüfek desteği de verilmiştir.²¹⁴

Bağdat Beylerbeyi'nin, Şehrizer [Basra beylerbeyi, Sultan Hüseyin Bey ve Canbolat Bey ile birlikte] beylerbeyinin Ulyanoğlu(Cezayir) seferinde büyük yararlık gösterdiği, bu tarafta kendileri kale kurarken karşı taraftaki askerleri gece mağlup ettikleri ve burada Şehrizer beylerbeyinin kale kurduğu ve Cezayirin ele geçirildiği yönünde bildirilen mektup üzerine [24 Receb 975 - – 24 Ocak 1568],²¹⁵ Şehrizer

²¹¹ BOA, A.DVNS. MHM, 7/268

²¹² BOA, A.DVNS. MHM, 7/319

²¹³ BOA, A.DVNS. MHM, 7/741

²¹⁴ BOA, A.DVNS. MHM, 7/1312

²¹⁵ BOA, A.DVNS. MHM, 7/743

Beylerbeyi'nin Bağdat Beylerbeyi Serasker İskender Paşa ile birlikte yaptıkları savaşta gösterdikleri hizmetten memnun olduğu, kendilerinden de ancak bunun beklendiği ve bundan sonra da aynı gayretlerin devam etmesi[24 Receb 975 – 24 Ocak 1568]²¹⁶ istenilerek Şehrizar beylerbeyi ve askerleri Cezayir seferinde gösterilen büyük yararlılık neticesinde taltif edilmiştir. Bağdat Beylerbeyine de, fetholunan yerlerin iyi korunması yönünde emir verilmiştir.

Savaş neticesinde askerlerden şehitler olmuştur ve ölümler de neticesinde boşlukları beraberinde getirmektedir. Şehrizar'da da daha önce verilen gedik sahiplerinin Cezayir seferinde ölümü üzerine burada bulunan yarar yiğitlere bunların verilmesi sonucunu doğurmuştur[8 Ramazan 975 – 7 Mart 1568].²¹⁷ Ölümler dışında suistimaller de mevcuttur. Cezayir seferinde görev yapan birinin değirmenine el konularak üzerine başka bir değirmen yapılmıştır. Açtığı dava üzerine önceki beylerbeyinin kethüdası kendisini darp ederek parasını bile almıştır. Konu sadarete intikal edince durumun incelenerek düzeltilmesi emredilmiştir[10 Şaban 979 – 28 Aralık 1571].²¹⁸

Savaşlar neticesinde zafer veya mağlubiyet olur. Başarısızlıklar neticesinde cezalar ve görevden almalar gerçekleştiği gibi kazanılan zaferler de ödüllendirmeyi beraberinde getirmektedir. İşte Cezayir Seferi'nde kazanılan başarı da memleketin korunması, halkın emniyet ve refahı ve devletin her türlü işinde bundan sonra da hizmet vermeye devam etmeleri arzusuyla Şehrizar Beylerbeyi'nin İmadiye ve Cizre hakimleri ile birlikte Ulyanoglu vilâyeti üzerine düzenlenen seferde gösterdikleri

²¹⁶ BOA, A.DVNS. MHM, 7/742

²¹⁷ BOA, A.DVNS. MHM, 7/1011

²¹⁸ BOA, A.DVNS. MHM, 15/2266

yararlıktan dolayı birer hil'at ile ödüllendirilmeleri sonucunu doğurmuştur[17 Safer 976 – 11 Ağustos 1568].²¹⁹

Hammer, Ulyanoğlu'nun Osmanlı için daha büyük tehlike oluşturabileceğini ancak İran'dan beklediği desteği bulamaması neticesinde birkaç bin yeniçeri ile alt edildiğini ifade eder. Yine burada Basra ve Şehrizar beğlerbeyi tarafından mahvedildiğini ifade etse²²⁰ de esas önemli başarının Bağdat ve Şehrizar beylerbeyleri tarafından elde edildiği açıktır. Mücadele neticesinde mağlup edilen Ulyanoğlu affedilerek bir sancak beyliğine verilmiştir.²²¹

Ayrıca bu dönemde Dakuk dağlarında Allahuekber deresi diye bilinen bölgede haramilerle mücadele olunmuş ve bu mücadelede faydası olan askerlere gönüllü gediği verilmiştir[8 Cemaziyelevvel 979 – 28 eylül 1571].²²²

Basra'da çıkan ve Ulyanoğlu olarak isimlendirilen isyan bölgede uzun bir süre karışıklığa yol açmıştır. Bu karışıklığın bastırılması büyük güç gerektirmiştir. Esasen bölgede birlikte hareket etmelerini gerektiren bu isyanın Bağdat, Şehrizar ve Basra'nın ittifakını sağladığı ve Irak'ı bütünleştirdiği sonucunu da çıkarabiliriz.

2.1.3. Bahreyn Mücadelesi

1507'den 1622'ye kadar Bahreyn'de Portekizliler faaliyet göstermiştir. Bunlar Hürmüz'ü kaybedince Bahreyn adalarından da çekilmişlerdir.²²³

²¹⁹ BOA, A.DVNS. MHM, 7/1481

²²⁰ Hammer, Büyük Osmanlı Tarihi, Üçdal Neşriyat: c. 3 s. 551

²²¹ osmanli-tarihi-devleti.bloggum.com/yazilar/2008/08/sayfa/3/

²²² BOA, A.DVNS. MHM, 15/1055

Düşman gemilerinin Hürmüz tarafından Bahreyn'e saldırımları ve 2 Müslüman gemisini ele geçirmeleri nedeniyle yapılan mücadelede Bağdat Beylerbeyi Basra muhafazasına görevlendirilirken Şehrizar Beylerbeyi de Bağdat muhafazasında görevlendirilmiştir[15 Cemaziyelevvel 981 - 12 Eylül 1573].²²⁴

2.1.4. Basra'da Seyyid Mübârek'in İsyanı

1598 yılında **Basra** semtlerinde isyan eden Seyyid Mübârek ve beraberindeki binlerce kişi Basra ve Lahsa serhatlerinde olan köy, kasaba ve ticaret merkezlerini vurmuşlar, insanları öldürmüşler ve mallara zarar vermişlerdir. Meşhur vezirlerden Hasan Paşa'ya Ramazan ayı başlarında Bağdat eyaleti verilmiş Bağdat, Şehrizar ve bölgedeki emirlere serdar tayin edilmişti. Bölge halkı ise İran Şahı'ndan yardım istemişti. Bunun üzerine 3 bin kızılbaş bölgeye gönderilmişti. Ancak bunların zararı diğerlerinden fazla olmuştur. Zilhicce başlarında ise bu zararların önlenmesi için İran Şahı'na name yazılmıştır.²²⁵

2.1.5. Taviloğlu İsyanı

1603'te Safevi kuvvetlerinin Bağdat önlerinde görünmesiyle Irak-ı Arap bir kez daha iki tarafın mücadele alanı haline geldi. Yalnız bu durum Şah Abbas'ın Kafkasya'da Osmanlılara kaybettiği toprakları geri almayı amaçladığı hareketin

²²³ Cihat Aydoğmuşoğlu, **Şah Abbas ve Zamanı (1587-1629)**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2013, s.124

²²⁴ BOA, A.DVNS. MHM, 22/631-639

²²⁵ Naîmâ, **a.g.e.**, c. 1, s. 136

planlanmış bir parçası değildi. Bir süreden beri Bağdat'a hakim olan Uzun Ahmed isimli celali, eyaletin idaresinin kendisine verilmesini sağlamak için Safeviler nezdinde teşebbüste bulunmuş ve şehri Şah Abbas'a teslim edeceğini duyurmuştu. Hatta Şah'a adam gönderip Bağdat'ı teslim almak üzere kuvvet göndermesini bile istemişti. Osmanlı merkezi idaresi bu tehdit karşısında eyaleti Uzun Ahmed'e vermek zorunda kalmış, yeni beylerbeyi de şehri teslim almaya gelen Safevi kuvvetlerini içeri sokmamıştı. Bunun ertesinde Hemedan taraflarına akında bile bulunan Uzun Ahmed önemli başarılar kazanmışsa da, ölümüyle birlikte Şehrizer ve Hüveyze'nin elden çıkması çok sürmedi. Bu bölgeler savaşın sonuna kadar Safeviler elinde kaldı.²²⁶

Tavil Ahmed'e 1605'te (h. 1014'te) Şehrizer beylerbeyliği verilerek taşkınlığı önlenmek istendi; fakat bir müddet sonra yine isyan ederek Harput kalesini kuşatmış fakat almağa muvaffak olamamıştı.²²⁷ 1606 Mayıs ayında Veziriazam Mehmet Paşa arzıyla Bağdat valiliğine getirilen Nasuh Paşa, Fırat nehri civarına geldiğinde bir sahte emir ile Tavîl Ahmed oğlu Mehmet'in Irak topraklarına kendini vali yaptığını ve bu şahsın buradaki zulmünü haber aldı. Âsitâne'den emir gelince Şehrizer beylerbeyi Veli Paşa, Basradan azledilen Piyâle Paşa ve Rakka eyaleti beylerbeyi Mîr Şeref Paşa ordu kurarak harekete geçtiler. Erbil civarına geldiklerinde ekrad beylerinden Seyyid Han ve Sohran emirlerine tekrar nameler gönderildi ancak faydası olmadı. 4 Aralık 1606'da Bağdat civarına ulaşıldı. Tavîloğlu kendisine tabi kıldığı şahıslar ve emirlerle birlikte Bağdat kalesine kapandı. Meydana gelen muharebede Şehrizer beylerbeyi şehit oldu. Nasuh Paşa, Mir Şeref ve kalan

²²⁶ Özer Küpeli, **a.g.m.**, s. 232

²²⁷ İ. H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. 3, s. 103

Müslümanlarla birlikte Mir Şeref'in ocaklığı olan cezireye çekildi. Ancak Tavîloğlu da, Bağdat'ta bir hançer darbesi ile öldürüldü.²²⁸

Bölge sürekli isyanların yaşandığı bir yöredir. Bu isyanlarda Safevi Devleti'nin etkisi büyüktür. Safevi Devleti'ni yanına alarak isyan edenler arasında yer alan Tavi Ahmet ve oğlu Mehmet'in isyanlarında da Basra isyanında olduğu gibi Şehrizer'un desteği aranmıştır. İsyandar ilerleyen dönemlerde de devam etmiş ve bölge tekrar bir Basra isyanına sahne olmuştur.

2.1.6. Basra İsyar ve Mücadeleleri

On yedinci yüzyılın ikinci yarısında **Basra** yeniden karışmış ve buraya müdahale görevi verilen bölgelerden birisi yine Şehrizer olmuştur. Güvenlik açısından düşünüldüğünde Bağdat ile Şehrizer daima bir bütün olarak düşünülmüştür. Bu özellikle Basra isyanlarında açıkça görölmektedir.

Basra yönetimini ırsî olarak elde etmiş bulunan Hüseyin Paşa, isyanı ile padişahın teveccühünü kaybetmiştir. Bağdat valisi İbrahim Paşa'nın beylerle onun üzerine yürüyerek yerine Mehmet Paşa'yı geçirmesi için emir verildi. Şehrizer beylerbeyi de bunlar arasında yer aldı. Hüseyin Paşa ile yapılan mücadele sonrası belli şartlarla uyum sağlandı. Ancak şikayetlerin artması üzerine bir yıl sonra yani 1666 yılında (h. 1077'de) yeni Bağdat Beylerbeyi tarafından Basra üzerine yürüdü. Şehrizer Beylerbeyi de yine bu seferde görev aldı. Hüseyin Paşa karşı koymanın imkansızlığını görerek İran'a kaçtı. Kale teslim oldu ve Basra valiliğine Yahya Ağa

²²⁸

Naîmâ, **a.g.e.**, c. 1, s. 323-324

getirildi.²²⁹ H.1078 / m.1667 yılında Bağdat valisi Firari Mustafa Paşa, Diyarbakır, Rakka, Maraş ve Şehrizer beylerbeyleri ile birlikte Basra üzerine yürümeye memur oldu. En sıcak mevsimi geçirerek sonbaharda Kavarna'yı kuşatmaya hazırlandı. Arap aşiretleri ileri gelenlerine bir yazı gönderdi ki bunların en kuvvetlileri padişah tarafında bulunan Ulyanoğlu aşireti şeyhleri idi. Yahya, İran'a kaçmaya mecbur oldu. İşte şu şekilde ki Basra eyaleti üçüncü defa olmak üzere Osmanlı Devleti'ne vergi vermiştir. Mustafa Ağa, hükümetine tasarruf eder etmez azledilerek yerine, daha sistemli bir şekilde idareyi düzenlemek göreviyle, Bağdat valisi Firari Mustafa Paşa tayin edildi.²³⁰

Tekrar Urbân'ın eline düşmüş olan Korna ile Basra bizzat Bağdat valisi Daltaban Mustafa Paşa kumandasıyla sevk edilen kuvvetler sayesinde 1701 yılı Mayıs ayında (h. 1112 Zilhicce 'de) kurtarılmış ve buraya merhum Köprülüzâde Fazıl Mustafa Paşa'nın damadı Vezir Ali Paşa tayin edilmişti. Bundan başka hükümet Bağdat ve Basra taraflarındaki Urbân haydutluğunun tamamıyla yok edilmesi, Diyale nehrinin ıslahı ve Basra nizamının sağlanması için Bağdat valisine geniş yetki verilip gerektiğinde harekete geçmek üzere Diyarbakır, Şehrizer ve Musul Beylerbeyleriyle bir kısım ocaklık sancaklar Bağdat valisinin emir ve kumandası altına konulmuştur.²³¹ Ancak durum idari bir değişikliğin gereği değildir. Basra valisi Vezir Ali Paşa ile Bağdat valisi Vezir Mustafa Paşa asker, cephane ve

²²⁹ J. Von Hammer, Osmanlı Devleti Tarihi, Mehmet Atâ, MEB, İstanbul, 1947, c. 11, s. 169

²³⁰ J. Von Hammer, **a.g.e.**, c. 11, s. 170

²³¹ İ. H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. 5, s. 4

tophane mühimmatı ve mevcut durumları düzenlemek konusunda işbirliği içerisinde hareket edecekler ve Vezir Mustafa Paşa Bağdat'a geri dönecektir.²³²

On sekizinci yüzyılın başlarına kadar Basra'da düzenin tam olarak sağlanabildiğini söylemek güçtür. Fethinden itibaren sürekli karışıklık içerisinde bulunan Basra'nın itaat altına alınmasında en büyük görevi Bağdat ile birlikte Şehrizar üstlenmiştir.

2.1.7. Baban Meselesi

Irak bölgesinin yönetiminde ana kural Bağdat ve Şehrizar'un birlikte hareketidir. Genellikle seferlerde Bağdat Beylerbeyi serdar olarak atanmış ve Şehrizar Beylerbeyi de diğer Beylerbeyilerle birlikte ona yardımda bulunmuştur. Ancak zaman zaman arada çekişmeler söz konusudur. Baban ailesinin hakim olduğu dönemler bu çekişmelerin yaşandığı dönemlerden biridir.

Bağımsız bir eyalet olsa da Şehrizar, Osmanlı Devleti'ne girdikten sonra da bölgede Bağdat'ın üstünlüğü görülmeye devam etmiştir. Ancak Baban hanedanı oldukça kuvvetli olduğundan Baban Sancağı dışında hakimiyet kurmuştur. Zaman zaman Bağdat ile birbirlerine dişlerini gıcırdatıp kılıçlarını çekerler: Bazen de Bağdat valilerine karşı isyan ederler pek de başları sıkıya gelirse İran tarafına geçiverirlerdi. Böylece bu bölge karışıklık ve ihtilâlden geri kalmazdı.²³³

²³² BOA, A.DVNS. MHM 111/2003

²³³ Ahmed Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1994, c. 1, s. 291-292

Baban ailesinin bariz şekilde ön plana çıkmaya başlamaları on yedinci yüzyılın sonlarına doğru gerçekleşmiştir. Bu dönemden itibaren Kara Çulan'da yönetime gelen aile sonraki yüzyıllarda Şehrizar'da büyük etkiye sahip olmuşlardı.

Pozyer kazasında Fakih Ahmed adında birisi kök salıp Baban ocaklığını meydana çıkarmıştır. Oğlu Mavdu Şehripazar ve daha başka yerlerdeki kazaları ele geçirmişti. Onun oğlu Süleyman Bey'e 1669-1670 yıllarında (h.1080 yılında) Kara Çulan sancağı adıyla o yerlerin hükümeti verilmişti. İşte bu Süleyman Bey Osmanlı ordusu ile beraber dönüşte bu tarafa gelip Edirne'de ölünce, tasarrufunda olan yerlerin bir kısmı oğlu Bekir Bey'de geri kalanı eskiden sahipleri olan Zengene aşiretinde kalıp bir süre sonra yapılan İran seferinde Erdelan yani Simne ve Soğuk Bulak toprakları da katılarak Kara Çulan sancağı Süleyman Bey'in diğer oğlu Hanek Paşa'ya verilmişti. Ondan sonra kardeşi Halid Paşa ve onun oğlu Süleyman Paşa hükümete geçip bunun zamanında Guy (Köy) ve Harir sancağı da Kara Çulan'a katılmıştı. Bu ikisinin zamanlarında Nadir Şah o tarafta büyüyüp genişleyemez, Halid Paşa'nın kardeş çocuğu Selim Bey adında biri İranlılar tarafından o bölgeye saldırmışsa da sancağı ele geçirenleri arasında sayılmaz. İran'ın zoru ile birkaç kişi idarenin dizginlerine el uzatmak istemişse de onların hükümetleri tarihçe hiçbir zaman onaylanmaz.²³⁴

Süleyman Paşa'dan sonra mutasarrıflık kardeşleri olan Mehmet, Ahmed ve Mahmud Paşalar arasında yürütülmüş, her biri sıra ile sancağa mutasarrıf olmuşlardır. İşte bu Baban hanedanından mutasarrıflığa aday bulunanlar çoğunlukla kendilerine taraftar peyda etmek için Bağdat'ta otururlardı. Bazen de içlerinden birisi iş icabı çağrılıp gelince birleşmek için Bağdat'ta bu hanedana mahsus daima bir

²³⁴

Ahmed Cevdet Paşa, **a.g.e.**, c. 1, s. 295

konak bulunurdu. Bu hanedandan hangisi mutasarrıf olursa yerine aday olan her ne olursa olsun ona rakip olarak Osmanlı Devleti'ne sığınıp geçinirse öbür taraf İranlılara yanaşmıştır. Bu suretle Ahmed ve Mahmud Paşalar birleşip Bağdat valisine itaatle bağlanıp büyük kardeşleri olan Mehmet Paşa da İran'a sırtını dayamıştı. Aralarında ortaya çıkan savaş ve kavgalar birçok gailelere yol açmış, sonunda İran seferi açılmasıyla sonuç vermiştir.²³⁵

1749'da Kerkük valisi Avşaroğlu(?) ve bazı şahıslar Süleyman Paşa'nın vali olduğu müjdesiyle Bağdat'a geldiler.²³⁶ 1750 yılında Vezir Süleyman Paşa'nın dikkatlerini çeken İran olayları patlak verdi. Bu durumda Vezir, Babanlılar vakası için fırsatı ganimet bildi. Baban Mutasarrıfı Selim Paşa asilerdendi ve hala kendini İran'a tabi olarak görüyor veya ikili bir yönetimden kurtulmak istiyordu. Vezir onu itaate çağırdı, O ise itaati reddetti. Aksine Köy ve Harir livası mutasarrıfı Osman Paşa ile ittifak etti. Birlikte Bağdat nahiyelerinde bozgunculuk yapıyorlardı.²³⁷

Sonra Mehmet Paşa Bağdat'ı Ahmed Paşa da tersine İran'ı tutmuşlar, bundan da birçok gaileler ortaya çıkarak nihayet Baban mutasarrıflığı Mahmud Paşa'da karar kılmış ve 1782-1783 yıllarına kadar (h. 1197 yılına kadar) Mahmud Paşa mutasarrıflıkta kalmıştı. Ondan sonra Ahmed Paşa'nın oğulları Osman Paşa ve Abdurrahman Paşa ve onlardan sonra İbrahim Paşa'nın oğlu Süleyman Paşa ve Halid Paşa'nın oğlu Mehmet Paşa sırasıyla sancağa mutasarrıf olmuşlardır.²³⁸

Baban emirlerinin aralarında rekabet ve kargaşalıktan daima İranlılar istifade etmiş ve Bağdat vilayeti gaileden uzak kalmamış, nihayet bu ocak kaldırılıp Baban

²³⁵ Ahmed Cevdet Paşa, **a.g.e.**, c. 1, s. 296

²³⁶ Abbas el-Azzâvî, **a.g.e.**, c. 6, s. 12-16

²³⁷ Abbas el-Azzâvî, **a.g.e.**, c. 6, s. 26

²³⁸ Ahmed Cevdet Paşa, **a.g.e.**, c. 1, s. 296

emirleri dağılmışlardır. Bu sancağın merkezi Kara Çulan iken sonra İbrahim Paşa'nın yeniden kurduğu Süleymaniye kasabası Liva merkezi olmuştur.²³⁹

1801-1802 yıllarında (h. 1216 yılında) Baban paşalarından olup Bağdat'ta bulunan Abdurrahman Paşa durmayıp Köy (Guy) ve Harir sancakları mutasarrıfı olan kardeşi Selim Beyin de isyan hareketlerinde bulunduğu haberi alındı. Abdurrahman Paşa yakalanup hapsedildi. Kardeşi Selim Bey de görevinden alınarak her ikisi birden Halle'ye sürüldü. Köy (Guy) ve Harir sancakları Demir Paşazâde Mahmut Paşaoğlu Mehmet Bey'e paşalık rütbesi ile verildi.²⁴⁰

Dayısı Ali Paşa'nın ölümünde yaklaşık 22 yaşında olan Süleyman Paşa, onun yerine memleketi idare etmek üzere vali oldu. Dindar, insaf sahibi, adil ve bundan başka pek çok iyi huylara sahip olduğundan kendisini bütün memlekete sevdirmiş, bütün aşiret ve kabileler kendisine itaat etmişlerdi. Baban Mutasarrıfı Abdurrahman Paşa, başkaldırdığı için 1807 Rabûlâhiri'nde bir ordu ile o taraflara giden Süleyman Paşa Baban hanedanından Halit Paşa ile Köysacak mutasarrıfı Süleyman Paşa ve diğer livalar askerlerini maiyyetine çağırdı. Abdurrahman Paşa'nın askeri, atak ve cesur olmalarına rağmen Süleyman Paşa kuvvetleri karşısında fazla duramadı. Mağlup olan Abdurrahman Paşa İran tarafına kaçtı. Bu savaş sonunda Baban Mutasarrıflığı eski Köysancak Mutasarrıfı Mîrimirandan Süleyman Paşa'ya Köysancak da eski hazinedar Mehmet Bey'e verilerek Bağdat'a dönüldü.²⁴¹

Halit Paşa'nın bölgedeki itibarı diğerlerinden daha fazlaydı. Abdurrahman Paşa'dan sonra Baban sancağının kendisine verilmesi, o da olmazsa Köysancak'la

²³⁹ Ahmed Cevdet Paşa, **a.g.e.**, c. 1, s. 296

²⁴⁰ Ahmed Cevdet Paşa, **a.g.e.**, c. 3, s. 1836

²⁴¹ Ahmed Cevdet Paşa, **a.g.e.**, c. 5, s. 2387

iltifatlandırılması gerekirdi. Süleyman Paşa her ikisini de yapmadığı gibi onu itibardan düşürürcesine Kerkük'te yerleştirmesi Halit Paşa'nın üzüntüsüne ve İran'a giderek Abdurrahman Paşa ile birleşmesine yol açtı. Aracılar vasıtasıyla Abdurrahman Paşa'ya Baban sancağı verildi. Halit Paşa ile birleşen Abdurrahman Paşa bu kez daha kuvvetli bir hale gelmiş oldu. Bağdat valisi Süleyman Paşa ise tecrübesizliğinin kurbanı olmuştu.²⁴²

1812 yılı olaylarında Germenşah valisi bulunan Şehzade Mehmet Ali Mirza'nın etkisi ve teklifi ile Baban sancağı Halit Paşa'ya verildi. Abdurrahman paşa da Köy (Kuy) ve Harir sancaklarıyla yetinmişti. Üç ay sonra Abdurrahman Paşa, Mehmet Ali Mirza'nın yakınlarından bazılarının tahriki ile büyük sayıda asker toplayarak birdenbire Baban sancağının idare merkezi olan Süleymaniye üzerine yürüdü. Halit Paşa da emrindeki az sayıda askerle karşı koyamayacağını anlayarak hemen Süleymaniye'den kaçtı. Mendelcin tarafına giderek durumu Bağdat valisi Abdullah Paşa'ya bildirdi. Abdurrahman Paşa, Abdullah Paşa'yı sayarak Süleymaniye'ye girmedi. Ancak bir saat berideki Serçınar adlı yere geldi. Orada kalıp ordugâh kurdu. İtaat ettiğini arz yolunda Abdullah Paşa'ya müracaat etti. Kış günleri idi. Burada kışın muharebe zordu. Bunu bilen Abdullah Paşa işi düzeltmek için Köy (Kuy) ve Harir sancaklarına ek olarak Süleymaniye yani Baban sancağını da Abdurrahman Paşa'a verdiği buyrultusunu gönderdi. Halit Paşa'yı Bağdat'a çağırıp kendisine Mendelcin mukataasını verdi. Ama Abdurrahman Paşa, İranlıları tutuyordu. Bu nedenle görevinde kalması devlete zararlı görülüyordu. Abdullah Paşa'ya da hiç saygı yoktu. Abdullah Paşa onun davranışlarına dayanamayıp nihayet onu görevinden azletti Baban sancağını Halit Paşa'ya Köy (Kuy) ve Harir

²⁴²

Ahmed Cevdet Paşa, **a.g.e.**, c. 5, s. 2387-2388

sancaklarını da Süleyman Paşa'ya verdi. Onlara hil'atlar giydirdi ve büyük sayıda askerle buraya hareket etti.²⁴³

Abdurrahman Paşa da gururla ve kahramanca Süleymaniye'den hareketle karşı koymaya girişti. Kifri köyünde iki taraf karşılaştı. Abdurrahman Paşa Kölemenlerin top ve tüfek ateşlerine bakmayıp sert taarruzlar yapıyordu. Bağdat ordusundaki aşiret atlıları bozulmuştu. Kölemenlerin de çoğu dağılmıştı. Tam bu sırada Bağdat Defterdarı ve Kölemenlerin en ileri gelenlerinden Davut Efendi pek çok kahramanlık göstererek askeri dayanmaya teşvik ediyordu. Böylece Abdurrahman Paşa'nın askeri bozuldu. İleri gelenlerin ve başkaldıranların çoğu öldü. Abdurrahman Paşa 20 kadar atlı ile Germenşah'a doğru kaçtı. Ancak gerek Süleyman Paşa'nın oğlu Sait Bey'in Bağdat dışına çıkışından duyduğu kuşku ve gerekse İranlıların saldırıları nedeniyle Abdurrahman Paşa'ya Baban, Köy (Kuy) ve Harir sancaklarını verdi. Bu şekilde İran askeri geri dönmüştü. Halit ve Süleyman Paşalar da Bağdat'a geldiler. Abdullah Paşa da hemen savaş hazırlıklarını tamamladı ve karışıklık çıkaran ordu üzerine yürüdü.²⁴⁴

Muntafik'ta bulunan Sait Bey, Abdullah Paşa'nın ordu hazırlaması üzerine Muntafik hakimi Hamud es-Samir ile birlikte karşı ordu kurdu. Şubat 1813'te iki ordu çarpıştı. Muntafik askerleri dağılırken Kölemenler Süleyman Paşa'nın ekmeğini hak etmek uğruna karşı tarafa geçti. Abdullah Paşa ve kethüdası 200 askerle yalnız kalarak kaçtılar. Fakat Muntafik askerleri onları takip ederek yakaladı ve başlarını keserek Sait Bey'e gönderdiler. Abdullah Paşa öldürülünce, Süleyman Paşa'nın oğlu

²⁴³ Ahmed Cevdet Paşa, **a.g.e.**, c. 5, s. 2507

²⁴⁴ Ahmed Cevdet Paşa, **a.g.e.**, c. 5, s. 2508

olması nedeniyle büyük saygı duyulan Sait Bey vezirlik rütbesi ile Bağdat Basra ve Şehrizer eyaletleri verilerek bu bölgenin yöneticiliğine getirildi.²⁴⁵

Küçük yaşta olması nedeniyle tecrübesiz olan Sait Paşa, Bağdat Basra ve Şehrizer valiliğini halkın ve askerin teveccühü üzerine kazanmıştı. Yapacağı bütün işleri Hadi isimli bir delikanlının eliyle yapıyordu. Yalnızca Kölemen vezirlerine verilen önemli görevleri de bu isme vermişti. Hadi'nin tasarrufları nedeniyle 1816'da artık Bağdat'ın işleri iyiden iyiye karışmıştı. 1815'te Hadi'nin tasarrufu ile Baban mutasarrıfı Mahmut Paşa görevden alınmış ve yerine Abdurrahman Paşa'nın kardeşi Abdullah Bey, Baban mutasarrıflığına getirilmişti. Fakat Mahmut Paşa'yı İran destekliyordu ve İran askerlerince Abdullah Bey mağlup edilince Mahmut Paşa göreve tekrar geldi.²⁴⁶

Babanzadelerden Mehmet Paşa önceden Zend Kerim Han'a itaat etmiş ve İran'a sığınmıştı. 1840'ta, verilen teminat ve sancağın kendisine iadesi üzerine geri dönmüştür. Bundan böyle de işlerin daha güzel şekilde yürümesinde kolaylık olacağı umulmaktadır. Bu tarihte vezir Hasan Paşa Şehrizer ve Musul valisidir.²⁴⁷

Tanzimat sonrasında Irak tekrar parçalara ayrıldı ve tek bir valiye bağlanılmasından vazgeçildi. Zor, Bağdat ve Basra eyaleti neredeyse bir asır süren birliktelikten sonra tekrar ayrıldı.²⁴⁸

On yedinci yüzyıl sonlarından itibaren Şehrizer'da etkili olmaya başlayan Baban ailesi Şehrizer'da Beylerbeyilik makamını uzun bir süre elinde tutmuştur. Bağdat ile çekişmeleri devamlılık gösteren aile, zaman zaman bugünkü İran

²⁴⁵ Ahmed Cevdet Paşa, **a.g.e.**, c. 5, s. 2518

²⁴⁶ Ahmed Cevdet Paşa, **a.g.e.**, c. 5, s. 2611-2612

²⁴⁷ BOA, C. HR., 32/1568

²⁴⁸ Suphi Saatçi, **a.g.e.**, 2007, s. 100

topraklarında hakim olan hanedanlara da bağıllık göstermiştir. Bundaki temel amaç ise aile bireyleri arasında idareyi ele geçirebilme düşüncesidir. Bu nedenle ailenin ikili bir yönetim anlayışı belirlediğini söyleyebiliriz. Bazen Safevi, Afşar, Zend ve Kaçar hanedanlarına bazen de Osmanlı Devleti'ne tabi görünmek yoluyla idare kendilerinde kalıyordu. Baban Ailesinin bu tutumunun, 1780 ile 1850 arası dönemin bölgede Bağdat Basra ve Şehrizer valiliği şeklinde büyük ve tek elden bir yönetim şeklinde idare edilmesinin ana nedenlerinden birini oluşturduğu kanısındayız. Aslında bu hanedanların mevcut durumu kullandıkları sonucuna ulaşmamız daha isabetli bir yaklaşım olacaktır.

2.2. İdârî Yapı

2.2.1. Şehrizer Çevresi

Fethi'nden önce ve sonra Şehrizer çevresinin en önemli yerleşim merkezi **Bağdat**'tır. Bağdat'a bağlı sancaklar şu şekilde sıralanmıştır. Musul, Ane, Erbil, Hille, Zengabad, Semavat, Cessân-ı Bedre, Harîr-i Düveyn, Bayat, Rimahiye, Dertenk, Tikrit, Cevazir ve Derne [29 Safer 972 – 6 Ekim 1564].²⁴⁹ Ancak bunlardan Sonraki aylarda verilen başka bir emirde **Harir**-i Düveyn'in Şehrizer'a tabi olduğu bu nedenle Bağdat'ın tahririni yapması gereken Üveys'in neden bu yerlerin kitabetini yaptığı ve Şehrizer'un tahririne karışmaması gerektiği konusunda Bağdat Beylerbeyliği uyarılmıştır[14 Receb 972 – 15 Şubat 1565].²⁵⁰ Üveys'in Harîr ü

²⁴⁹ BOA, A.DVNS. MHM, 6/206

²⁵⁰ BOA, A.DVNS. MHM, 6/734

Düveyn'in daha önce Bağdat'a bağlı olması nedeniyle buranın tahririne de müdahale ettiği anlaşılmış ve artık Şehrizor'a bağlı olduğu için buranın tahririne karışmaması için Üveys'e emir verilmiştir[25 Receb 972 – 26 Şubat 1565].²⁵¹

Kerkük de bu dönemde ayrı bir sancak beyliği olup Bağdat Beylerbeyliği'ne bağlıdır.²⁵² Sancak Bey'i olarak burada Zeynel Bey görev yapmaktadır [14 Safer 962 – 8 Ocak 1555].²⁵³ 29 Kasım 1556'da (h.26 Muharrem 964'te) beylik Mehmet Han oğlu Alauddevle Bey'e verilmiştir.²⁵⁴ **Tikrit** Sancağı'nda Bağdat Beylerbeyliğine bağlıdır ve Şehrizor'un muhafazasında hizmetleri olmuştur. Tikrit sancak beyi de tımar ile mükafatlandırılmıştır.²⁵⁵ **Cevazir** Sancağı da aynı şekilde Şehrizor'un muhafazasında etkili olmuş ve tımar ile ödüllendirilmiştir²⁵⁶[9Muharrem 962 – 4 Aralık 1554]. Bu dönemde **Erbil** de diğer sancaklar gibi Bağdat'a bağlıdır. Şah Mehmet isimli bir Bey'in yönetimindedir[30 Safer 962 – 14 Ocak 1555]²⁵⁷. Hatta

²⁵¹ BOA, A.DVNS. MHM, 6/771

²⁵² BOA, A.DVNS. MHM, 1/759-760

²⁵³ BOA, A.DVNS. MHM, 1/1565

²⁵⁴ BOA, A.DVNS. MHM, 2/1719

²⁵⁵ BOA, A.DVNS. MHM, 1/1289, 1300

²⁵⁶ BOA, A.DVNS. MHM, 1/1289

²⁵⁷ BOA, A.DVNS. MHM, 1/1659, Burada verilen hüküm Osmanlı Arşivi 1 numaralı Mühimme defteri kataloğundan alınmıştır. Ancak ilgili sayfa defterin orijinalinde görülemediği. Defterde Defter sayfa numaraları 285'den 288'e geçmekle birlikte, yine Osmanlıca rakamlarla verilmiş olan ancak sonradan verildiğini düşündüğümüz sayfa numaraları 293, 294 şeklinde birbirini izlemektedir. Hüküm numaraları 1650'den 1662'ye atlamaktadır. Ayrıca katalogta 30 Safer 962 tarihi verilmesine rağmen Safer ayı 30 çekmediği için Tarih Çevirme Klavuzu'nda da görülebileceği gibi böyle bir tarih de mevcut değildir. 29 Safer 962 Çarşamba'dan sonraki gün 1 Rabîülevvel 962

Harput dahi 7 Receb 963 – 17 Mayıs 1556 tarihine kadar Erbil sancağına bağlı kalmıştır.²⁵⁸ Hatta bir süre Bekir Bey zamanında Erbil sancağı ile Kerkük ve Şehrizeror birleştiriliyor ve Bekir Bey'e bağlanıyor. 7 Zilkade 967 – 30 Temmuz 1560 tarihinde Ruh Baban Ahmed Bey'in vefatı üzerine Erbil Sancak Beyliğine Surani İbrahim Bey getirilmiştir.²⁵⁹

Harir şehri kalesinde, yani eski **Sîne** şehrinde, binlerce sahabe kabri vardır. Onun için Sîn derler. Acem bölgesinde başka bir sultanlıktır ki Bağdat, Musul ve Şehrizeror serhaddinde bulunmakla imar edilmiş toprak bir kaledir. İçinde iki bin güzîde memuru vardır.²⁶⁰

Şehrizeror çevresinin, fethi döneminde ağırlıklı olarak Bağdat'a bağlı olduğunu görüyoruz. Fetih yıllarında Musul, Erbil, Kerkük gibi bölgenin önemli şehirleri tamamen Bağdat'ın kontrolü altında bulunmuştur. Hemen doğusunda ise Safevi Devleti toprakları ve şehirleri yer almıştır.

2.2.2. Şehrizeror'un İmarı

Fetih sonrasında (23 Safer 962/17 Ocak 1555'de) Şehrizeror'a gelindiğinde halktan kimse bulunmamaktadır. Bir kısmı Serhab'a²⁶¹ bir kısmı ise Kızılbaş serhaddine gitmiştir. Sarılu Şehsuvar ise adamları ve aşireti ile gelerek teslim olmuş

Perşembe'dir (Bkz. Yücel Dağlı, Cumhûre Üçer, **Tarih Çevirme Klavuzu**, TTK, Ankara, 1997, c. 4, s. 130)

²⁵⁸ BOA, A.DVNS. MHM, 2/729

²⁵⁹ BOA, A.DVNS. MHM, 4/1100

²⁶⁰ Eyliyâ Çelebi, **a.g.e.**, S. 224

²⁶¹ Mühimme Defteri Kataloğunda da Serhay şeklinde okunmuştur.

ve ziraat etmeye başlamışlar ve vilayeti mamur ve abadan etmeye de girişmişlerdir. Bu bilgilerden sonra, vilayetin her yol ile imar edilmesi ve abadan olması emredilmiştir.²⁶² Hemen **Şehrizer'un imarı** için gerekli çalışmalar yapılmıştır. Zalim kalesi ve çevresinin Şehrizer'un merkezi olarak kurulduğu görülmektedir. Sarılı beyzadelerinden aşiret sahibi Emir Han, Zalim kalesi çevresinde evler yapmış, bu durum Murad Bey tarafından merkeze bildirilmiştir. Neticede kendisine boş arazilerden ve harabelerden olmak şartıyla tımar verilmesi Bağdat Beylerbeyliğine emredilmiştir.²⁶³ Sarılı Şehsuvar, Sarılı aşiret sahiblerinden Birk(Berk), Kanber, Mir Ahmed, Nazar, Sarılı sipahizadelerinden Ali ve sahibi oldukları aşiretlere de Zalim kalesi çevresinde imar, imaret ve ziraat ile memleketin korunması için çalıştıkları için tımar verilmiştir [23 Safer 962 – 17 Ocak 1555].²⁶⁴ Aynı şekilde aşiretleri ile birlikte burada imar faaliyetlerinde bulunan Teke beyi nökerlerinden Mir'at Bey'e tımar, Kerkük sancağında zeamet mutasarrıfı olan Teke beyi kethüdası Boban(Baban?)'a ve yine Teke beyi kethüdası Allah Kulu'na da zeamet verilmesi sonucunu doğurmuştur [23 Safer 962 – 17 Ocak 1555].²⁶⁵ Şehrizer'da zaten tımar sahibi olanlara da, imar faaliyetleri konusunda gösterdikleri gayret arttıkça tımarları da artırılmıştır. Şehrizer'dan Canbaz ve Yenibey adamlarından miri alem İvaz Kethüda bunlardan biridir.²⁶⁶ Kerkük sancağında bulunan Yenibey kethüdasından Boban'ın da tımar miktarının artırılma nedeni Şehrizer'un imarına olan desteği ve

²⁶² BOA, A.DVNS. MHM, 1/1121

²⁶³ BOA, A.DVNS. MHM, 1/1117

²⁶⁴ BOA, A.DVNS. MHM, 1/1121, 1126, 1128

²⁶⁵ BOA, A.DVNS. MHM, 1/1119-1120,1122

²⁶⁶ BOA, A.DVNS. MHM, 1/1125, 1566

uğraşıdır [22 Safer 962 – 16 Ocak 1555].²⁶⁷ Teke(?) beyi nökerlerinden Mirat Şah ve aşireti de imar ve ziraat yapmasından dolayı tımar verilenlerdendir [22 Safer 962 – 16 Ocak 1555].²⁶⁸ Vilayet için yararı görülenler de Bey'in isteği üzerine çift vergisinden muaf tutularak ödüllendirilmiştir [23 Safer 962 – 17 Ocak 1555].²⁶⁹ Tımar verilen diğer kişiler: Şeyhan Bey taifesinden Abdal Bey oğlu İzzeddin²⁷⁰, Yekdik ağalarından ve Gülhor cemaati beyzadelerinden Nehzad,²⁷¹ Zeynel Bey'in arzı üzerine tımar verilen Hasan.²⁷²

Gerekli çalışmalar Şehrizor'a tayin olunan beylerce yapılmakla birlikte yeni fetholunan bir bölge olan Şehrizor'a destek Bağdat Beylerbeyliği'nce sağlanmaktadır. Şehrizor'da bulunan kalelerden muhafazası lazım gelenlerin tesbit edilmesi bunlar arasında tamire ihtiyacı olanların gerekli tamiratlarının yapılması için Bağdat Beylerbeyliğine görev verilmiştir [9 Rabiulevvel 967 / 9 Aralık 1559].²⁷³ Ancak Şehrizor Beyi tahrir için gelen Zengabad Sancağı beyi Zahid Bey'i de şahit gösteren Veli Bey mektup göndermiş ve Gülanber kalesinde bulunan askerlerin maaşlarının gelmemesi sonucu 161 askerin dağılarak ancak 99'unun kaldığı, içkalede bulunan 100 askerden ise ancak 67'sinin kalede kaldığını ve kalede bir damla suyun kalmadığını ve Zalim kalesindeki benzer durumları anlatmış ve bir saldırı anında yeterli korunmanın sağlanamayacağı ve gerekli hububatın da bulunmadığını

²⁶⁷ BOA, A.DVNS. MHM, 1/1629

²⁶⁸ BOA, A.DVNS. MHM, 1/1630

²⁶⁹ BOA, A.DVNS. MHM, 1/1123

²⁷⁰ BOA, A.DVNS. MHM, 2/1643

²⁷¹ BOA, A.DVNS. MHM, 2/1701

²⁷² BOA, A.DVNS. MHM, 4/388

²⁷³ BOA, A.DVNS. MHM, 3/605

bildirmiştir. Bunun üzerine Şehrizar beyi Veli Bey'e durumun önemli olduğu ve derhal darı biriktirilmesi, askerlerin durumlarının halledilmesi vs. yönünde gayret sarfetmesi istenmiş, Bağdat Beylerbeyine de gerekli emrin yazıldığı bildirilmiştir.²⁷⁴ Bağdat Beylerbeyi'ne tekrar ve daha sert bir emirle gerek Şehrizar (Zalim kalesini kasıtlı) gerekse Gülanber kalesinin varoşunun yarısından fazlasının yerli yerinden yıkılmış olduğu bu nedenle mümkün olduğu ölçüde derhal tamirinin yapılması ve hububat ihtiyacının da bir an önce karşılanması istenmiştir. Aksi halde hiçbir özür kabul edilmeyecek ve şiddetle cezalandırılacaktır. Zengabad Sancağı beyi Zahid Bey'e de bahsi geçen kalelerin gerçekten harap durumda olup olmadığı, askerlerin ve gıdaların durumu sorulmuş ve ayrıntılı bilgi istenmiştir [14 Rabiulevvel 967 / 14 Aralık 1559].²⁷⁵

Bağdat Beylerbeyliğine ek olarak Halep ve Diyarbakır Beylerbeyliği de Şehrizar'a para ve asker desteği sağlamıştır.²⁷⁶

1568 yılında ise artık Şehrizar'un imarı tamamlanmış, Şehrizar'da (Şehrizar'de) yapılması emrolunan câmi, saray ve hamamın yapımı bittiğinden Kerkük'te ikamet eden Şehrizar beylerbeyi²⁷⁷ Şehrizar'a taşınmıştır[Gurre-i Cemâdi'l ula 976 – 22 Ekim 1568].

Fethedilen yerler, Osmanlı iskan politikası gereğince fethinde ve bölgenin korunmasında faydası olanlara tımar yoluyla verilir. Şehrizar'da da fethinde faydası olanlara tımar yoluyla topraklar dağıtılmıştır. Şehrizar'un imarında Sarılı Türkmenlerinin büyük etkisi olmuştur. Bağdat ve diğer komşu eyaletler imarı

²⁷⁴ BOA, A.DVNS. MHM, 3/617

²⁷⁵ BOA, A.DVNS. MHM, 3/618, 619

²⁷⁶ BOA, A.DVNS. MHM, 6/12, 13

²⁷⁷ BOA, A.DVNS. MHM, 7/2333

konusunda Şehrizer'a destek vermişlerdir. İmarın uygulanan bu politika sayesinde kısa sürede tamamlandığını söyleyebiliriz.

2.2.3. Şehrizer'un Fethinden Sonra İdari Yapı

Öncesinde Osmanlı Devleti'ne itaatini bildirmekle ve yerel bir beyliğin kontrolünde olan Şehrizer fetih yılından (1554) itibaren bir sancak statüsü ile yönetilmeye başlamıştır. Sancak olarak da Bağdat'a bağlanmıştır. Ancak bölgenin Beylerbeylik haline getirileceğinin izlerini ilk fetih yıllarından itibaren görmek mümkündür.

1556 (h.963) yılında alınan Bağdat hazinesinden Bekir Bey'e para verilmesi kararını belirtmiştik. Aynı yıl Bağdat hazinesinden tahsis edilecek olan yüz bin tımar akçesi yerine Bey'in Şehrizer'dan tımar alması tayin olunmuştur. Aynı hükümde Kerkük'e bağlı Sefir köyünün geliri 37.916, Geylan köyünün 73.885, Tercil'in 73.168 akçe olarak verilmiştir. Bu hükümle birlikte Şehrizer'un Beylerbeylik olarak adlandırıldığını görüyoruz[18 Cemadilahir 963 – 29 Nisan 1556].²⁷⁸ Ancak gerek Şehrizer'un beylerbeyliğine dönüştürüldüğüne dair bir hükme rastlamayışımız gerekse sonraki hükümlerde yine Bağdat Beylerbeyine burası ile ilgili hükümler verilmesi nedeniyle Şehrizer'un hala Bağdat'a bağlı olduğu da değerlendirilebilir. 1559 (h. 967) yılında Şehrizer Sancağı Beyliği'nde Veli Bey vardır.²⁷⁹ Bekir Bey ise Erbil Sancağı beyliğine getirilmiştir. Şehrizer ve Kerkük sancakları birleştirilerek o dönemde Erbil Sancağı Bey'i olan Bekir Bey'e bağlanmıştır. Ancak Bağdat

²⁷⁸ BOA, A.DVNS. MHM, 2/626

²⁷⁹ BOA, A.DVNS. MHM, 3/605, 618

muhafazasında bulunmaktadır.²⁸⁰ Bekir Bey'in tayininden sonra da Şehrizer Bağdat Beylerbeyliğine bağlı olarak devam etmiştir. Bekir Bey'e olan güven dile getirildikten sonra Bağdat Beylerbeyliğine yazılan hüküm de Beylerbeyinden gerek tamir işleri, gerek hububat ve gerek asker yardımı ve askerlerin maaşları konusunda her türlü desteğin sağlanması istenmiştir.²⁸¹

Sancak statüsünde bulunmakla birlikte bu şekildeki yönetim tarzına baktığımızda Şehrizer'un hemen kuruluşundan itibaren eyalet olarak idare edilmeye çalışıldığı, ancak Bağdat'ın koruması ve yardımı altında bulunduğu ifade edilebilir.

2.2.4. Şehrizer Sancağı'nın Tahriri

Osmanlı Devlet yapısı içerisinde yeni fethedilen yerlerdeki arazinin, vergi alınacak ürünlerin, yaşayanların isimlerinin kaydedildiği sisteme tahrir sistemi bu kayıtların tutulduğu defterlere de tahrir defterlere ismi verilmiştir. Bölgede bulunan tımarlı asker sayılarından, Müslim ve Gayrimüslim halkın oranlarına kadar bu defterlerden tespit etmek mümkündür. Kent, köy hatta çiftlikler tek tek gezilerek hazırlanan bu defterler sayesinde hane sayıları ve alınacak vergi miktarları tespit edilmiş ve devletin imkanları kayıt altına alınmıştır. Fethinden hemen sonra Şehrizer'da da tahrir işlemi gerçekleştirilmiş ve bölge kayıt altına alınmıştır. Şehrizer'un tahrir süreci şu şekilde gerçekleşmiştir.

Şehrizer Sancağı'nın tahriri 1560 (h. 967) yılında tamamlanmıştır. 351 numaralı tahrir defterinin başında da 4 Şubat 1560 (7 Cemâdi'l-evvel Sene 967)

²⁸⁰ BOA, A.DVNS. MHM, 3/741; 4/1921, 1926

²⁸¹ BOA, A.DVNS. MHM, 3/743

tarihi yer almaktadır.²⁸² Tahrir işlemini Zengabad Sancağı Bey'i Zahid ve katibi Üveys gerçekleştirmiştir.²⁸³ Bu amaçla Üveys'e 4 akçe terakki verilmiştir **EK 4**.²⁸⁴ Defterler de İstanbul'a gönderilmiştir. Mehdi İLHAN'a göre 1002 no'lu tahrir defterinin üzerindeki tarih h. 958 (m. 1551)'dir.²⁸⁵ Ancak bu sayının tarih olmayabileceği, arşiv yer numarası olarak sonradan eklenmiş olabileceği de göz önünde bulundurulmalıdır. Bu nedenle defterde varak 2, sayfa 2'de yer alan 22 Nisan 1557 (22 Cemaziye'l-ahir 964) tarihini tahririn yapıldığı tarih olarak esas almamızın daha doğru bir tesbit olacağı kanısındayız.²⁸⁶ Defterin sonundaki imza Mehmet Efendi'ye aittir. Buradan hareketle Mehmet el-Fakir'i "*Ya tahriri yapan ya da defteri istinsah eden kişi*" olarak dile getirmek²⁸⁷ zorlama bir yorum olacaktır. Çünkü tahrir defterinin yukarıda bahsettiğimiz sayfasında da Mehmet Efendi Bağdat defterdarzadesi olarak geçmektedir. Yani tahrir işlemini Bağdat Defterdarzadelerinden Mehmet Efendi yapmıştır. İki ayrı tahririn tutulma nedenini ise biz 1557'de yapılan birinci tahririn yetersizliği (defteri dahi 22 varaktır) ve merkezi hükümetin bundan tatmin olmaması, veya aynı süre içerisinde yeni bölgelerin de Osmanlı hakimiyetine dahil olarak Şehrizor'a bağlanması olarak

²⁸² TKGM. TTd., No: 351, v. 1a

²⁸³ BOA, A.DVNS. MHM, 3/618

²⁸⁴ BOA, A.DVNS. MHM, 4/1101

²⁸⁵ Mehdi İlhan bu tarihi muhtemel bir yanlış okuma neticesi 958 olarak vermiştir. Defter üzerindeki sayı 957'dir. (Mehdi İlhan, XVI. Yüzyılda Şehrizol Vilayeti, A.Ü. OTAM. Sayı: 4, Ankara, 1993, s.165)

²⁸⁶ BOA, TTd., 1002

²⁸⁷ Mehdi İlhan, **a.g.m.**, s.165

değerlendirebiliriz. Birinci ihtimal ağır basmaktadır. Çünkü ikinci tahrir daha kapsamlıdır ve ikinci tahriri yapanlar da birinciden farklı kimselerdir.

Bagdat ve Şehrizer'da bazı defterde kayıtlı olmayan boş ve harabe yerlerin bazı sipahilerin terakki ve noksanları için verilip kimine berat, kimine tezkire ve arz verildiği duyulduğundan, bu tür yerlerin tahrir edilip deftere kaydedilmeden kimseye verilmemesi [3 Rabiul'ahir 976 – 25 Eylül 1568]²⁸⁸ yönünde verilen emir bu tarihte deftere bazı eklemelerin yapıldığını düşündürmektedir.

Şehrizer Defter Kethüdası olup vilayette *nâzır-ı emvâl* tayin edilen Mehmet'e, sancakbeyleri, zaîmler, tımar sahiplerinde ve diğerlerinde bulunan mâl-ı mirînin tahsili hususunda yardımcı olunması[21 Cemadil Ahir 976 – 11 Aralık 1568] istenirken ertesi gün Şehrizer Defter Emni Hasan'dan sikâyetçi olanlar bulunduğundan, halka zulmettiği anlaşılırsa yerine başka birinin tayin edilmesi ayrıca talep edilmektedir.²⁸⁹

En geç 1557 yılı olmak üzere fethinden sonra Şehrizer'un tahririne hızlı bir şekilde başlandığını söyleyebiliriz. 1560 yılında ise tahrir işleminin tamamlanarak Şehrizer topraklarının kayıt altına alındığı görülmektedir. Defter Kethüdasının tayini ile de bu kayıtların kontrol altında tutulduğu ve bölgenin devlete tam bağlılığının sağlandığı anlaşılmaktadır.

²⁸⁸ BOA, A.DVNS. MHM, 7/2143

²⁸⁹ BOA, A.DVNS. MHM, 7/2603, 2623

2.2.5. Bağdat ve Şehrizor Çekişmesi

Osmanlı yönetimine girmesinden itibaren Bağdat ile Şehrizor arasında devam edegelen bir yönetim mücadelesi mevcuttur. Evliyâ Çelebi “Bağdat ile hudûddaş olmak ile vâli-i Şehrezûr’un hükmü tâ Bağdât kapularına varınca sözü nafızdır. Tâ bu mertebe hükmü cârîdir” diye nakleder. Bunun yanısıra hangi memleket önce fetholunursa o Beylerbeyi’nin diğer mîri mîranlara önceliği olduğunu bu nedenle Şehrizor valisinin de Bağdat valisine önceliği olduğunu söyler.²⁹⁰

Şehrizor’un beylerbeyliği haline geldiği tarih bir görüşe göre 1554 yılı olarak kabul edilmektedir.²⁹¹ Bunu net olarak söylemek güçtür. Ancak 1560’dan itibaren de artık Bağdat’tan tam olarak bağımsız hareket ettiği anlaşılmaktadır. Hükümler doğrudan Şehrizor Beylerbeyi’ne yazılmaktadır. Bağdat’tan bağımsız bir beylerbeylik olmasına rağmen ikili ilişkilerin birden bire kopması da mümkün değildir. Bu da Bağdat ve Şehrizor Beylerbeyleri arasında çekişmelere yol açmaktadır. Bir olayda Bağdat Beylerbeyi tarafından Bağdat Baruthanesine kelek ve odun getirilmek üzere akçe verilerek Camasad taifesinden adamlar gönderilmiş ancak Beylerbeyi, burası Şehrizor toprağıdır diye gelen görevlilere mani olmuştur. Bunun üzerine miri baruthane olduğu için müdahale edilmemesi gerektiği bildirilmiştir[25 Safer 978 – 29 Temmuz 1570].²⁹²

²⁹⁰ Eyliyâ Çelebi, Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi, Haz. Yücel Dağılı, Seyit Ali Kahraman, YKY, İstanbul, 2001, c. 4, s. 304

²⁹¹ Evliyâ Çelebi’ye göre Kânunnâme-i Süleyman Han’ın tahrîri üzere fetih sırasında eyalet olmuştur. Eyliyâ Çelebi, **a.g.e.**, c. 4, s. 304

²⁹² BOA, A.DVNS. MHM, 14/188, 189

Çekişme konularından birisi de Şehrizer’da yapılacak kaleler meselesidir. Bağdat Beylerbeyi’nce Şehrizer’daki faydasız üç kalenin yıkılıp halka daha faydalı ve Arap isyanlarında daha etkili olacak Toprakkale ve Kızılhan kalelerinin tamir edilmesi [18 Zilkade 978 – 13 Nisan 1571]²⁹³ talep edilirken, Şehrizer Beylerbeyi’nce Sina, Zencere ve Encaver kaleleri önerilmiş ve eğer gerekli kaleler ise diğer daha az gerekli kalelerden buralara asker gönderilmesi bu askerlere de ok atma eğitimi verilmesi[25 Ra 979 – 17 Ağustos 1571]²⁹⁴ yönünde talimat verilmiş, neticede Şehrizer dahilinde gerekli olan kalelerin Sine ve Zencere ve Encâver kaleleri olup yeni inşa ettirilen kalelere diğer kalelerden yeteri kadar asker tedarik edilmesi ve kul taifesine yalnızca ok atma talimi yaptırılıp başka şey teklif olunmaması, bu hususlarda Bağdat Beylerbeyi ile de haberleşmesi[29 Ra 979 – 21 Ağustos 1571]²⁹⁵ Şehrizer Beylerbeyi’ne gönderilen emirdir.

Miri baruthaneye kelek ile odun getirtilmesi konusunda da Bağdat ile Şehrizer arasında anlaşmazlık bulunduğu ve bu konuda Cemmâsât tâifesi vs.nin istihdamında zorluk çıkarmaması hususunda Şehrizer beylerbeyinin uyarıldığını ve durumun da Bağdat Beylerbeyliğine bildirildiğini görüyoruz[2 Rabiul evvel 979 – 25 Temmuz 1571].²⁹⁶

Fethinden hemen sonraki yıllarda Bağdat’ın Şehrizer’a müdahalesinin ve bu nedenle çıkan çatışmaların aslında yönetimin tam olarak ayrılmamasından kaynaklandığı söylenebilir. Fethinden hemen sonra Beylerbeyilik gibi yönetilen ancak Bağdat’a da bağlı olduğu izlenimi edilen Şehrizer’da yönetim eyalet haline

²⁹³ BOA, A.DVNS. MHM, 14/1379

²⁹⁴ BOA, A.DVNS. MHM, 14/1476

²⁹⁵ BOA, A.DVNS. MHM, 12/807

²⁹⁶ BOA, A.DVNS. MHM, 12/893-894

getirilirken Bağdat'ın müdahaleleri kaçınılmaz olmuştur. 1570'lerden itibaren ise daha kesin bir ayırım göze çarpmaktadır.

2.2.6. Kerkük'ün Merkez Olarak Benimsenmesi

Şehrizar olarak bilinen yer Safevi Devleti sınırında bir bölgedir. Beylerbeyilerin burada bulunması merkezi idare tarafından tercih edilmişse de Kerkük, Beylerbeyilerin tercihi açısından daha ön planda yer almıştır. Zaman içerisinde Paşa Sancağı'na dönüştüğünü ifade edebilecek olmakla birlikte bu sürenin oldukça kısa olduğu görülmektedir. Zira Şehrizar'un fethinden kısa bir süre sonra Beylerbeyiler Kerkük'te ikamet etmek istemişlerdir.

1 Haziran 1572 (19 Muharrem 980) tarihinde memleketin durumunu sık sık görüp gözetmek şartı ile Şehrizar Beylerbeyi'nin Kerkük'te oturması kararlaştırılmıştır (**EK 5**).²⁹⁷ Ancak sonraki yıllarda da Safevilerle olan münasebetler nedeniyle beylerbeyilerinin Kerkük'te ikameti kısıtlamalı olarak devam etmiştir. 30 Ocak 1583'te (6 Muharrem 991'de) Şehrizar'un havasının fena olduğu diğer beylerbeyiler gibi Kerkük'te sakin olmak için izin istenmiş olması nedeniyle “hizmet tamam olduktan sonra yaylakda sakin olup temâm-ı itmâm üzere etrafa nazır olması ve hıfzı hırâseti memlekette bulunması” emredilmiştir.²⁹⁸ Bu hükümlerden görüldüğü gibi Kerkük kısa süre içerisinde fiili olarak Şehrizar'un merkez sancağı konumuna kavuşur.

²⁹⁷ BOA, A.DVNS. MHM, 19/118

²⁹⁸ BOA, A.DVNS. MHM, 48/811

2.2.7. İdari Hususlar

İdari konular; Beylerilerin atamaları, değişimleri veya beylerin atanmaları, şeklinde olabileceği gibi valilerin istekleri, şehirde yapılan düzenlemeler ve haberleşmelerin nasıl sağlanacağı konusu da idari hususlar arasında yer alır. Şehrizar'un fethinin ve Şehrizar Eyaleti'nin kurulmasının ilk yıllarında haberleşmenin nasıl sağlanacağı konusunda hüküm verilmiştir.

Şehrizar'dan ulak yanında gelen adamın hapsedilmesi ve ulaklarla birlikte hiç kimsenin gönderilmemesi kararlaştırılmıştır. Memleket maslahatı olmadıkça gönderilecek adamın ulakla gönderilmemesinin mühim olduğu ifade edilmiştir[8 Şaban 981 - 3 Aralık 1573].²⁹⁹

Şehrizar Beylerbeyi Hasan Bey'in ölümü üzerine, 18 Eylül 1574 tarihinde Şehrizar Beylerbeyliği'ne İstanbul'dan Gazanfer Bey getirilmiştir ve haremi ile birlikte buraya göreve giderken herhangi bir saldırıya maruz kalmaması için gerekli uyarılar yapılmıştır.³⁰⁰

7 Temmuz 1576 (h. 10 Rabiulahir 984) tarihinde Lahan Sancağı, Ömer Bey'e; Köysancak Hasan Bey'e verilmiştir.³⁰¹

14 Şubat 1579 (h. 17 Zilhicce 986) tarihinde eyâlette meydana gelen zelzelede Gülanber kalesi içkalesinde olan mezalim kapısı ve kuleleri ve hisarın çoğu bedenleri ve duvarının bazı yerleri, caminin kubbeleri, saray kubbesi yıkılmıştı. Tamiri için üç yüz bin akçe gerekli olduğu tahmin edilmiştir. Bunun yanısıra on nefer bina ustası ile yirmi nefer taşçı talep edilmiştir. Bunun üzerine Diyarbakır'dan yüz elli bin akçe ve

²⁹⁹ BOA, A.DVNS. MHM, 23/418-419

³⁰⁰ BOA, A.DVNS. MHM, 26/583, 623

³⁰¹ BOA, A.DVNS. MHM, 3 (mühimme zeyli) / 739

Musul'dan yeterli miktarda bina ustası ve taşçı gönderilmesi, kalenin depremde harap olan yerlerinin sağlam biçimde tamir edilmesi kararlaştırılmıştır.³⁰²

26 Ocak 1579'da (h. 28 Zilkade 986'da) Şehrizor Beylerbeyine, Dinever üzerine varıp Solak Hüseyin isimli kişi ile yapılan muharebede gösterdiği yararlılığa mükafat olarak bir müzehheb kılıç ve bir hil'at gönderilmiştir.³⁰³

Bu arada Anadolu Beylerbeyi Hasan Paşa Şehrizor Beylerbeyi olarak tayin edilmiştir. Sadrazam Koca Sinan Paşa (ö. 1596) ise bu duruma itiraz da bulunmuştur.³⁰⁴ Hasan Paşa'nın Şehrizor Beylerbeyiliği'nden 1589-1590 sularında (h. 998 yılında) azledilmiş olduğunu ve 1591 yılı temmuz-ğuostos aylarında (h. 999 Şevval'inde) ise Karaman Beylerbeyiliği'ne getirilmiş olduğunu görüyoruz. Hasan Paşa'nın Şehrizor Beylerbeyiliğine dönmeyip İstanbul'da azledilmiş olarak bulunmayı tercih etmesi burada dikkat çekici bir husustur.³⁰⁵ H. 998 yılında ise Şehrizor Beylerbeyiliğine ise Sadrazam Sinan Paşa'nın yeğeni ve Kastamonu Beği olan Mahmud Bey getirilmiştir.³⁰⁶ H. 1000 yılında Mehmet Çelebi'ye Şehrizor'un tımar deftarlığı ferman olunmuş ancak gitmeyerek Şam'a yerleşmiştir.³⁰⁷ Eylül 1594'te (h. 1003 yılı Muharrem ayı başlarında) Rakka vilâyeti Beylerbeyi olan Osman Paşa'nın kethüdası Ferhat Paşa Şehrizor Beylerbeyi olmuştur.³⁰⁸ 1596 ocak

³⁰² BOA, A.DVNS. MHM, 36/248

³⁰³ BOA, A.DVNS. MHM, 36/131

³⁰⁴ Halil Sahillioğlu, **Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri**, IRCICA, İstanbul, 2014, s.254

³⁰⁵ Selânikî Mustafa Efendi, **Tarih-i Selaniki**, Haz. Mehmet İpşirli., TTK, Ankara, 1999, c. 1, s. 221, 250

³⁰⁶ Selânikî, **a.g.e.**, c. 1, s. 221

³⁰⁷ Selânikî, **a.g.e.**, c. 1, s. 279

³⁰⁸ Selânikî, **a.g.e.**, s. 391

ayında (h. 1004 yılı cemâziyelevvel ayı başlarında) Şehrizer'dan Tat Ali Paşa ve Çerkes Ferhat Paşa'nın İstanbul'a gelmesi istenmiş ve Şirvan'da olan Dâvut Paşa her sene İstanbul'a yüz yük harir irsâli sözüyle Şehrizer'a beylerbeyi olmuştur.³⁰⁹ Ertesi yıl ise (h. 1005 yılında) ise Dâvut Paşa da görevden alınarak yerine Halep Beylerbeyi Mahmûd Paşa getirilmiştir.³¹⁰

Naîmâ 1613 yılı olaylarında Kayış Mehmet isimli bir kişiyi Şehrizer Beylerbeyi olarak nitelendirmektedir.³¹¹ 1651 yılında (h. 1061'de) Karaman valisi Katırcıoğlu'na Şehrizer valiliği verilmiş ise de kabul etmeyip Konya'da kalmış fakat İbşir Paşa'nın kendi üzerine memur edildiğini duyunca Konya etrafına hendekler kazılıp savunma düzeni almış ve sonra kendisine Hamideli yani Isparta sancağı verilmiştir.³¹² Bu yılda Şehrizer valiliğine Sivas Valisi Çavuşzade Mehmet Paşa tayin edilmiştir. 1656-1657 yıllarında (h. 1067'de) Şehrizer valisi olan Şehsuvaroğlu Şah Gazi Paşa, Kerkük Kalesi'nde bulunan cami tarafına bir medrese yaptı.³¹³

Şehrizer'a mutasarrıf olan valiler için Kerkük'te yaşam yeri olan saray bir defa kerpiç ve kereste ile tamir olunmuş ve bu bahane ile fakir fukara için bin akçe dağıtılmıştır. Valiler değiştikçe debbağ esnafından valilere ve bağlı bulunan diğerlerine gerekenler ve bedava birkaç yüz kıyye yapağı dağıtıldıktan başka her ay mutfakları için söz konusu kazanın köylerine tavuk, yumurta ve odun bahanesiyle yirmi dörder kuruş tahsili yoluyla fakir fukara zor durumda bırakılmıştır. Tamiri gereken sarayın kendi malından sağlam kereste ve taş ile tamir olunması, tamirlerde

³⁰⁹ Selânikî, **a.g.e.**, s. 571

³¹⁰ Selânikî, **a.g.e.**, s. 636

³¹¹ Naîmâ, **a.g.e.**, c. 2, s. 403

³¹² İ. H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. 3, s. 320

³¹³ Cengiz Eroğlu ve diğerleri, s. 183

ve mutfak için yapılacak olan masrafların ücretinin deri ustalarına dağıtılması, yapağıyı valilerin kendi mallarından sarf etmesi, bunlar bahane edilerek fakir ve zayıf olan halktan bir akçe ve bir tane tohum talebi için ferman verilmesi isteği, 3 Ocak 1716'da (8 Muharrem 1128'de) Şehrizar Mirimiranı Ahmed tarafından arz olunan hususlardan olmuştur.³¹⁴

Akd ve imza olunan ahidnamelerin bir kopyası da Şehrizar'da eyalet merkezi olan Kerkük hükümet konağında herkesin anlayabileceği şekilde okunmaktadır.³¹⁵

1 Mayıs 1717'de (19 Ca 1129'da) Beylerbeyilik olarak ifade olunan Şehrizar'a Beğlerbeyi olarak Bağdat Valisi vezir Hasan Paşa'nın kethüdası Abdurrahman Ağa Beğlerbeyi olarak atanmıştır.³¹⁶

Mehmet Emin Paşa'nın oğlu Süleyman Paşa 1775'te (h. 1189'da) Şehrizar valisi olmuştur.³¹⁷ Ancak 2 Aralık 1776'da (h. 20 Şevval 1190'da) Şehrizar valiliğini Hasan Paşa yürütmektedir. Bu tarihte Vezir Hasan Paşa'ya 200 bin kuruş değerinde altın gönderilmiştir.³¹⁸ Süleyman Paşa'nın valiliğinin kısa süreli olduğu görülmektedir. Bu durum yalnızca Süleyman Paşa için geçerli değildir. Sonraki yıllarda da kısa süreli valiler görev yapmıştır. 31 Mayıs 1779 (h.15 Cemaziyelevvel 1193'te) Şehrizar Eyaleti Abdi Efendi'ye verilmiştir.³¹⁹

³¹⁴ BOA, İE, DH, 33/2874

³¹⁵ BOA, A.MKT.UM, 239/65

³¹⁶ BOA, A.NŞT.d. 1355, S. 19

³¹⁷ Yusuf Hubey(?), Dr, Çev., Rihletü Olifia (Olivier) ile'l-Irak (m. 1794-1796), Matbaatü'l-Mücemma' el-İlmî el-İrâkî, Bağdat, h. 1408 m. 1988, s. 44

³¹⁸ BOA, C. AS., 24/1060

³¹⁹ BOA, A.DVNS. MHM, 177/334, Kadir Özbay, **177 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyon ve Tahlili**, Yüksek Lisans Tezi, Van, 2008

Valiler 1779'dan itibaren daha uzun süreli olarak görev yapmıştır. Bunda eyaletin Bağdat ile birlikte yönetimi etkili olmuştur. Bu durum yalnızca Şehrizer için geçerli değildir. Bu yıldan itibaren Bağdat, Basra ve Şehrizer tek bir eyalet gibi ancak üç isim birlikte kullanılarak yönetilmiştir.

2 Aralık 1779'da (h. 23 Zilkade 1193'te) Şehrizer Eyaleti Bağdat ve Basra Valisi Vezir Süleyman Paşa'ya verildi. 31 Ekim 1783'te (4 Zilhicce 1197'de) Şehrizer Eyaleti'nin tekrar Süleyman Paşa'ya verildiği görülmektedir. Süleyman Paşa Bağdat, Basra ve Şehrizer Eyaletlerinin eskiden olduğu gibi kendi üzerine devam ettirilmesinden memnuniyetini ifade etmiş Hakan'ın memleketlerinin uç bölgesinde yer alan bu büyük serhatte en fazla önem vereceğini ifade etmiştir.³²⁰

1 Temmuz 1787 (Ramazan 1201) tarihinde, Vilayetlerden Basra taraflarında isyan izleri haber alınması üzerine, eyaletteki bölgelerin koruma ve bağlılık şemsiyesi altında bulundurulması, çıkabilecek ayaklanmaların ortadan kaldırılması gibi hususlar Bağdat, Basra ve Şehrizer valisi Vezir Süleyman Paşa'ya verilen görevler arasında yer almıştır.³²¹

Katalog bilgilerinde yanlışlıkla Babadağ, Bosna ve Şehrizer valisi olarak ifade edilmekle birlikte, belge orijinalinden anladığımıza göre Şehrizer'un, Bağdat, Basra ve Şehrizer Valisi Süleyman Paşa'ya bağlılığı 1801 (h. 1215) yılında da devam etmektedir.³²² Valiliğine 2 Nisan 1803 (h. 9 Zilhicce 1217) tarihindeki teşekkür metktubunda rastladığımız Ali Paşa da yine vezirlik rütbesiyle Bağdat, Basra ve

³²⁰ BOA, HAT, 10/348/B

³²¹ BOA, C.DH., 347/17325

³²² BOA, C. DH., 315/15705

Şehrizer Eyaletleri Valisi olarak anılmaktadır³²³ ve bu valiliğin önceden olduğu gibi kendi üzerinde devamından dolayı 1804 ve 1805 (h. 1218 ve 1219) yıllarında da teşekkürlerini bildirmiştir.³²⁴

1816'da Bağdat, Basra ve Şehrizer eyaletlerinin Davut Paşa'ya verildiği müjdesi gelmiştir. O, Muharrem ayının başında Cuma günü Tokmaklu köyündedir.³²⁵ Eyaletin kendisine verilmesi nedeniyle tekrar teşekkürünü ifade eden bir mektubu 30 Nisan 1817 (h. 13 Cemaziyelahir 1232) tarihlidir. Belgede Sultan'ın, Davut Paşa'nın akıllı biri olduğu yönündeki iltifatları ve inşallah muvaffak olur şeklindeki temennileri yer almaktadır.³²⁶ Davut Paşa ile ilgili bir belgede Davut Paşa'nın 1817 (h.1232) senesinden itibaren Bağdat valisi olduğu, 1823 (h. 1238) senesine kadar Bağdat ve Basra eyaletlerinden yıllık yaklaşık 6'şar bin akçe, 1823 (h. 1238) senesinden ayrılıncaya kadar olan dönemde ise onar bin akçe temettüü olduğu ifade edilmektedir. Bu hesaba göre Paşa'nın masrafları çıkarıldığında tahminen 100 bin akçe parasının bulunduğu tahmin edildiği, bunların nerede olduğu konusuna gelince sarayda bulunmadığı toprak altına defn etmiş veya başka bir mahalle emanet olarak vermiş olduğunun sanıldığını bildirmektedir. Bağdat hesabı ile yüz kuruşun İstanbul'da 60-65 ve son olarak 70 kuruş tutabileceği ifade edilmektedir.³²⁷ Belgelerden takip edebildiğimiz kadarıyla Davut Paşa'nın valiliği 1828 (h. 1243) yılına kadar devam etmiştir.

³²³ BOA, HAT, 37/1862

³²⁴ BOA, HAT, 94/3832, 94/3834,

³²⁵ Abbas el-Azzâvî, *Târîhu'l-İrâk Beyne'l-İhtilâleyn*, Bağdat, 1954, c. 6, s. 236

³²⁶ BOA, HAT, 760/35921

³²⁷ BOA, HAT, 389/20705 C

12 Temmuz 1828 (h. 29 Zilhicce 1243) tarihinde Şehrizar'ın tımar sahiplerinin genel olarak tımarlarının kaldırılması valiler tarafına tahsisi konuları gündeme gelmişti. Bu tarihte Bağdat valisi tarafından yazılan talepte, kendisine bağlı olan Şehrizar Eyaleti'nin eski Basra Valisi Mehmet Paşa'ya verilmesi hususu görüşülmüştür.³²⁸

11 Mayıs 1831 (h. 29 Zilkade 1246) tarihinde Şehrizar; Haleb, Bağdat, Basra ve Şehrizar valiliğinin bir parçası olarak anılırken vali, Ali Paşa'dır. Hükümde Diyarbakır valiliğinin de şimdilik kaydıyla kendisine verildiği ifade edilmektedir. Ertesi yıl da (29 Cemaziyelevvel 1247 / 5 Kasım 1831) Ali Paşa Bağdat, Basra, Şehrizar, Halep ve Diyarbakır valisi olarak nitelendirilmiştir.³²⁹

1834'ten (h. 1249'dan) itibaren Vali Mehmet Paşa ile birlikte Bağdat'tan bağımsız hareket eden Şehrizar'da, durum Bağdat valisini rahatsız etmektedir. Mehmet Paşa'nın Mardin bölgesini bilmemesi gerekçe gösterilerek 17 Ağustos 1834 (11 Rabiülahir 1250) tarihinde yazılan arz bunun bir örneğini teşkil etmektedir.³³⁰ Bu dönemde (5 Şaban 1249/18 Aralık 1833) Şehrizar Eyâleti'nde Kerkük'ten başka yerlerin elden çıkmış olduğu görülmektedir. Bu nedenle Mardin'in Mehmet Paşa'ya bağlanması gündeme gelmiştir.³³¹ 1835 (h.1250) yılında Revandız beyi Mehmet Paşa, Şehrizar Eyaleti'nden Köy, Harir, Köprü ve Erbil kazaları ile İmadiye Sancağını işgal etmiş, Cezire ve Siirt taraflarına da taarruzda bulunmuştur. Cezire

³²⁸ BOA, HAT, 481/23577

³²⁹ BOA, C. DH., 218/10899, C. DH., 219/10912

³³⁰ BOA, HAT, 383/20609-K

³³¹ BOA, HAT, 392/20783

bölgesinin iç ve dış kısımlarını alıp satmış yakın civarında olan yerlere de el uzatmıştır.³³²

1835 yılında İnce Bayraktar olarak bilinen Vezir Mehmet Paşa Şehrizar valisini azletti ve eyaleti Aşkar Paşa'ya verdi.³³³ Aşkar Paşa'ya ismini Üstad el-Âlûsi vermişti. Ali Rıza Paşa da vali ile birlikte geldi. Saltanata bağlı olanlardandı. Şehrizar valisi oldu ve Bağdat'ta ikamet etti. O, varlığında Ali Rıza Paşa'nın eliydi ve seferdeyken onun yerine bakıyordu.³³⁴ Esasen Bağdat Valisi Ali Rıza Paşa'nın 9 Temmuz 1835 (h. 13 Rabiulevvel 1251) tarihinde bu konudaki isteği Kerkük'ü basıp halk ile uğraşan ahali ve fakir-fukarasını perişan etmeğe başlayan Kerkük'ün iç ve dış bölgelerinde işe yarar kimse bırakmayan Revandızlı Mehmet Paşa'nın yerine Asakir-i Mansure generallerinden Mehmet Paşa veyahud Said Paşalardan birinin tayiniydi.³³⁵ Ancak 25 Ağustos 1835 (h. 1 Cemaziyelevvel 1251) tarihinde Bağdat taraflarında Süvari Asakir-i Mansure tuğgenerali olarak görev yapan Aşkar Ali Paşa vezirlik rütbesi verilerek göreve getirildi.³³⁶

13 Nisan 1836 (h. 26 Şevval 1251) tarihinde Kethüda Hüseyin Ağa Kerkük mütesellimi olarak görevlendirmişti. Kerkük'e ulaştığında Kerkük ahalisi iki tarafa ayrılmış, tartışma çıkmış, bunun üzerine asker ile Kerkük'e müdahale gerekmişti.³³⁷

³³² BOA, HAT, 449/22346/B

³³³ 26 Mart 1853 tarihli bir Hattı Hümayunda, Şehrizar Vâlisi Aşkar Paşa'nın rütbe-i vâlâ-yı vezâretle çırâğ buyurulduğu ifade edilmektedir (BOA., HAT, 311/18370).

³³⁴ Abbas el-Azzâvî, **a.g.e.**, c. 7, s. 30

³³⁵ BOA, HAT, 683/33231/E

³³⁶ BOA, HAT 1594/65

³³⁷ BOA, HAT, 377/20477H

11 Kasım 1837’de Ali Rıza Paşa “Bağdat, Basra ve Şehrizar muhafızı Ali Rıza Paşa” imzasıyla Bağdat müftüsü Seyyid Mahmud el-Âlûsî’ye bir yazı yazdı.³³⁸

Şehrizar Bağdat’a katılmıştı. Bu günlerde (1837) Şehrizar Valisi Aşkar Paşa ayrıldı. Gerekli diğer hizmetlerle ilgili olarak Bağdat’ta istihdam ediliyordu. Sonra oraya bir tuğgeneral tayini için Kapucıbaşı ailesinden İzzet Bey seçildi ve o yeni il haline geldi. Sonra, Bağdat askerleri için onun yerine bir başka genereal tayin edildi.³³⁹ Abbas Azzâvî’nin verdiği bilgiye ek olarak belirtmek gerekir ki Aşkar Paşa’nın daha sonra Bağdat’tan ayrıldığı anlaşılmaktadır. Zira 15 Mart 1839 (h. 29 Zilhicce 1254) tarihli bir belgede Şehrizar eski valisi Aşkar Paşa’nın İstanbul’da ikamet etmekte olduğu ifade edilmektedir.³⁴⁰ 1837’de vezirlik göreviyle birlikte Davut Paşa’ya Bağdat görevi verildi ve Şehrizar Eyaleti de buna eklendi.³⁴¹

1858 (h. 1275) yılında Vezir Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa kazada bulunmasını Hemâvend belasının halli için bir vesile olarak görmüştü. Vezir onların üzerine gitti ve onları dağıttı. Şehrizar Livasından alabildiği kadar asker topladı. Kalelerin güçlendirilmesini ve sınırda tahkimat için gerekli olanlarında inşasını sağladı. Buradaki durumu istenilen seviyede düzenledi.³⁴² Vezir Şehrizar livasında görevini tamamladıktan sonra Ğaziyye kabilesinin Fırat’ı geçtiğini öğrendi. Bağdat nahiyelerinde bozgunculuk yaptı ve büyük zararlara neden oldular.³⁴³

³³⁸ Abbas el-Azzâvî, **a.g.e.**, c. 7, s. 39

³³⁹ Abbas el-Azzâvî, **a.g.e.**, c. 7, s. 40-41

³⁴⁰ BOA, HAT, 1618/27

³⁴¹ Abbas el-Azzâvî, **a.g.e.**, c. 7, s. 60

³⁴² Abbas el-Azzâvî, **a.g.e.**, c. 7, s. 124 (Mirâtü’z-Züverâ’ s. 138’den naklen)

³⁴³ Abbas el-Azzâvî, **a.g.e.**, c. 7, s. 125

Şehrizer mutasarrıfı Takiyyüddin Paşa Bağdat kaymakamı oldu ve 17 Rabîulevvel 1284'te (18 Temmuz 1867) Bağdat'a geldi.³⁴⁴ 26 Haziran 1884'te (h. 2 Ramazan 1301'de) Atâullah Paşa Musul'a bağlı Şehrizer'un mutasarrıfı oldu.³⁴⁵

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına kadar olan dönem Şehrizer'un Eyalet dönemidir. Bu tarih 1864 yılına kadar uzatılabilir. Ancak şunu da vurgulamak gerekir ki on sekizinci yüzyılın sonları ile on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında eyaletin yönetimi Bağdat'tan, Bağdat Basra ve Şehrizer valiliği ismiyle yürütülmüştür. 1850'lerden itibaren geçmişinde olduğu gibi tek başına eyalet olarak yönetilse de Bağdat'a veya Musul'a bağlanması gündeme geldi.

2.2.7. Şehrizer'un Bağdat'a Katılması Meselesi ve Musul'a İlhakı

1864'te Şehrizer'un Musul vilayetine bağlanması öncesinde de bu ihtiyaç açıkça görülmüş ve Bağdat ile birlikte bir yönetim tarzı belirlenmişti. Bu yıldan önce bir süre yine ayrı bir eyalet olarak yönetilse bile bu bölgenin birlikte yönetimi fikri devamlı göz önünde bulundurulmuştur. Bu bölümde Şehrizer'un eyalet olmaktan çıkarılıp Musul'a katılması süreci ele alınacaktır.

Şehrizer, ilhak edildiği 1864 yılı öncesinde de zaman zaman Bağdat'la birlikte yönetilmiştir. 10 Temmuz 1815 (2 Şaban 1230) tarihinde Şehrizer'un Bağdat'tan tekrar ayrılması ve ayrı bir vezir atanması gündeme gelmiş ancak önceki paşaların İranlılarla olan münasebetlerinin sıkıntılara yol açması, İranlıların saldırısının söz konusu olmaması ve Bağdat kuvvetlerinde bir zayıflığın bulunmayışı

³⁴⁴ Abbas el-Azzâvî, **a.g.e.**, c. 7, s. 154, 157

³⁴⁵ Abbas el-Azzâvî, **a.g.e.**, c. 8, s. 126

gerekçeleriyle bu fikirden vaz geçilmiştir. Anlaşıldığına göre İranlıların saldırıları, Şehrizar'un ayrı bir eyalet olarak idare edilmesinde belirleyici bir konuma sahip olmuştur.³⁴⁶

29 Mart 1849'da (5 Cemaziyelevvel 1265'de) Musul eyaletinin Hakkâri eyaletinden ayrılarak Şehrizar'a katılması tartışılmıştır. Musul eyaletinin mülki ve mali işlerinin eskiden olduğu gibi bırakılmasına karar verilmiştir. Ancak batı ve çöl tarafları olaylarının ve urban ile aşiretler maddelerinin Şehrizar ve Bağdat tarafına iyi niyetle ve doğru şekilde bildirilmesi ve birdiğerleriyle müzakere ve haberleşmeye özen gösterilmesi de ifade edilmiştir.³⁴⁷ Konu Meclis-i Vâlâ'da da görüşüldükten sonra Musul'un batı ve çöl taraflarındaki işlerinin, urban ve aşiret meselelerinin Bağdat ve Şehrizar valilerine müracaatla idare edilmesi kararına varılmıştır.³⁴⁸

1850 yılında Bağdat maa Şehrizar olarak ifade edilmektedir.³⁴⁹ Zaman zaman toprakları değişiklik gösteren Şehrizar; Kerkük ve Süleymaniye'den oluşmaktadır. Bu dönemde Kerkük, Şehrizar livası olarak isimlendirilmiştir. Onun kazaları sonra Kerkük livası ismiyle müstakil olmuştur. Süleymaniye bir liva iken Kerkük ayrı bir liva olmuştur. Kerkük'ün kazaları; Revandız, Erbil, Salâhiye (Kifri), Köysancak ve Ranya. İdaresi büyük oranda Bağdat'a tabi idi. Onda büyük değişimler olmuştur. Süleymaniye livası'nın kazaları; Gülanber, Bâzyan, Şhribazar, Karadağ, Merge ve

³⁴⁶ BOA, HAT, 790/36805/A

³⁴⁷ BOA, İ. DH., 252/15458

³⁴⁸ Selim Hilmi Özkan, **Osmanlı İdâresi'nde Telafer**, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 184, 2010, s. 85

³⁴⁹ Salname sene 1266, s. 87-89

Câf olmuştur. Bu kazalar çok değişmiştir. Liva idaresinde dönemin yenisidir. Bağdat'a tabi idi ve h. 1267 (1850-1851) yılında devlet idaresinde liva oldu.³⁵⁰

Abbas Azzavi 1267 yılını verse de tam tarih olarak baktığımızda Şehrizar'un tekrar eyalet olarak yönetilmeye başlamasını belgelerde esasen 1266 (m. 1850) yılı olarak görmekteyiz.

8 Ramazan 1266'da (18 Temmuz 1850'de) Bağdat'ın bölgeye olan uzaklığı nedeniyle Şehrizar tekrar eyalet haline dönüştürülerek Rıza Paşa buraya vezirlik rütbesi ile vali tayin edilmiştir. İsmail Paşa Süleymaniye kaymakamlığında kalmış, Ömer Paşa Revandız kaymakamlığına tayin olunmuş, Kerkük de vilayet merkezi olarak belirlenmiştir.³⁵¹

Yine bir belgede; yeniden teşkil olunan Şehrizar valiliğine 6 Ekim 1850 (29 Zilkade 1266) tarihinde, Konya eski valisi Mehmet Selim Paşa'nın tayin edildiği bildirilmektedir. Ancak yeni valiye özen gösterilmesi gereken yerlerden olan Süleymaniye ve Revandız sancaklarının Bağdat valiliğinden ayrılarak Kerkük kasabası vilayet merkez olmak üzere yeniden kurulan Şehrizar Eyaleti'ne dahil edilmiş ve eyalette de bir büyük meclis teşkil edilmesi kararlaştırılmıştır. Şehrizar, Bağdat'a yakınlığı ve Irak-Hicaz ordusu dahilinde bulunduğu için siyasi işlerde Bağdat valisi Abdi Paşa, muhafaza konusunda ise Irak ve Hicaz ordusu müşiri Vezir Mehmet Namık Paşa ile iletişim halinde olması emri verilmektedir.³⁵²

³⁵⁰ Abbas el-Azzâvî, **a.g.e.**, c. 7, s. 168-169

³⁵¹ BOA, İ. DH., 217/12777

³⁵² BOA, C. DH., 303/15138

Bu dönemlerde Irak isminin de kullanımı ile birlikte ayrı eyalet de olsa Şehrizer'un Bağdat'tan ayrı düşünülmediği açıktır. Nitekim iki yıl sonrasında gördüğümüz Meclis-i Vâlâ kayıtları bu gerçeği gözler önüne sermektedir.

Kayıtlarda Şehrizer Sancağı'nın eskiden Bağdat Eyâleti'nden ayrı şekilde başkaca idare edilmekte olunduğu ifade olunarak, 5 Eylül 1852 (h. 20 Zilkade 1268) tarihinde Şehrizer'un Bağdat'a bağlı birer mutasarrıflık olması kararlaştırılmıştır. Şehrizer valisi paşa hazretlerine vesâir lazım gelenlere gerekli yazıların gönderilmesi azline ve değiştirilmesine gerçekten lüzum görülen memurların diğer tarafa acilen bildirilmesi de karara bağlanan hususlar arasındadır.³⁵³

29 Eylül 1855 (17 Muharrem (12)72) tarihinde de eski bağlılığı ve konumunun uygunluğu gerekçeleriyle Şehrizer Eyâleti'nin, Bağdat Eyâleti'ne katıldığını ifade eden belgeler vardır.³⁵⁴

Bu ilhak kararından sonra da Şehrizer'un bir müddet daha belgelerde eyalet olarak ntielendirildiği görülmektedir. Zira 1864 (h. 1279) yılında vilâyet nizamnamesinde de Şehrizer Eyâleti lağvedilerek, sancak haline getirildiği³⁵⁵ bilinmektedir. Ancak bizce Şehrizer'un resmî olarak Eyalet döneminin sona erdiği tarihi 1864 olarak alabiliriz. Ancak tarihin bu kararların alınma tarihi (1855) olması da muhtemeldir.

³⁵³ BOA, İ, MVL., 245/8892

³⁵⁴ BOA, İ. DH., 329/21500

³⁵⁵ Cengiz Eroğlu ve diğerleri, s. 185

Seyyid Şihâbeddin el-Mûsulî 29 Eylül 1861 tarihinde (24 Rabîulevvel 1278'de) Irak ve Hicaz müşirliği görevi ile birlikte Bağdat valiliğine getirilmiştir. 1864 yılında (h. 1281'de) Bağdat'a Şehrizar, Musul ve Basra da eklendi.³⁵⁶

Sonuçta 1864'e kadar hatta bu yıldan sonraki dönemde de bölgenin birlikteliği görülüyor. Bağdat'a bağlanmasıyla ve bağlama girişimleri ile elde edilemeyen düzen bu yıldan itibaren Musul'a bağlanmasıyla sağlanmıştı. Ancak bu yıldan sonra da Bağdat ile yakın ilişkiler devam etmişti.

2.2.8. Şehrizar'un Kerkük'e Dönüşmesi

Kerkük livası Rumi 1309 (1893) yılı ortalarına kadar Şehrizar adı ile anılmakta, resmi yazışmalarda o şekilde yazılmakta iken; Şehrizar ile Zor sancaklarının yazılışlarındaki benzerlikten dolayı ortaya çıkan yanlışlıkları sona erdirmek maksadıyla, Padişah iradesiyle Kerkük sancağı adıyla anılmaya ve resmi yazışmalarda da bu adla zikredilmeye başlanmıştır.³⁵⁷ Zor mutasarrıfı Mehmet Salih mühürüyle 21 Kanunievvel (1)308 (2 Ocak 1893) tarihinde Dâhiliye Nezâreti'ne yazılan yazıda Zor ve Şehrizar sancaklarının isimlerinde olan benzerlikten dolayı çoğu kez yanlışlıklar meydana geldiği haberleşmelerde bazı postaların Şehrizar'a gittiği, oranın mektuplarının bir kısmının da sehven Deyr-i zor'a geldiği, bu iki livanın merkezlerine Deyr ve Kerkük isimlerinin eskiden beri verilmiş olmasıyla isimlerinin değiştirilmesinde bir tehlike bulunmayacağından her iki livadan birinde isim değişikliğine gidilmesi arz edilmiştir. 27 Kanunısani (1)308'de (8 Şubat 1893)

³⁵⁶ Abbas el-Azzâvî, **a.g.e.**, c. 7, s. 135

³⁵⁷ Cengiz Eroğlu ve diğerleri, s. 185-186

konu Umûrî Dâhiliye Nâzırı tarafından Sadâret'e bildirilmiştir.³⁵⁸ 17 Şubat 1308 (1 Mart 1893) tarihinde Şura-yı Devlet tarafından alınan bir kararla da şimdilik Zor sancağının isim değişikliğinden kaçınılarak Şehrizer Sancağı'nın eski ismi olan Kerkük ismiyle anılması kararlaştırılmış 2 Mart 1309 (14 Mart 1893) tarihinde de durum Sadrazam Cevad Paşa tarafından arz edilmiştir.³⁵⁹ Dolayısıyla ismin dönüşümünde, belgelerde verilen 1893 yılının kabulü isabetli olacaktır.

Bu karışıklığın zaman zaman günümüzde de yaşandığı görülmektedir. Deyrizer ile Şehrizer'un Remzi Kılıç tarafından Osmanlı Yönetimi'nde Irak ve Suriye isimli eserinde tek bir mutasarrıflık olarak verildiği görülmektedir. Deyrizer'un Fırat nehri kenarında iken, Şehrizer'un Zab nehirleri civarında yer aldığı gözden kaçırılmıştır. Eserde Şehrizer'un tarihi, Deyrizer'un ise kazaları bir arada verilmektedir.³⁶⁰

2.2.9. İdârî Bölümlemeler

Osmanlı Devleti'nde Beylerbeyilikler belli bir kanuna göre işler. İlk önce fethedilen beylerbeyilik diğerlerinden daha kıdemli sayılır. Savaş zamanlarında

³⁵⁸ BOA, ŞD., 2223/25

³⁵⁹ **Musul - Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)**, Başbakanlık DAGM Yayınları, Ankara, 1993, s. 224-225

³⁶⁰ Remzi Kılıç, Osmanlı Yönetiminde Irak ve Suriye Tarihi Coğrafyası XIX Yüzyılda İdari Yapısı, İdeal Kültür&Yayınılık, İstanbul, 2011, s. 92-95

beylerbeyi, sahip olduğu hâssın her 5000 akçelik kısmı için harbe bir cebelü gönderir.³⁶¹

Sancaklar 200 bin akçeliktir. Fakat yararlılık gösterenlere terakki (mükâfât) olarak ilave yapılabilir. Hâssı yüksek olan sancak beyi düşük olanlardan daha kıdemli sayılır. Bunlar da harp zamanında her 5000 akçe için bir cebelü savaşa göndermekle yükümlüdürler.³⁶²

Osmanlıların eyalet teşkilâtı XVI. Yüzyıl ortalarına doğru istikrarlı bir şekil almıştı; Doğu ve Güney-Anadolu ile Suriye, Mısır, Irak ve Avrupa'da Macaristan kıt'alarının zaptı yeni ve mühim eyaletler meydana çıkarmıştı ki Şehrizer da bunlardan biriydi.³⁶³

967 / 1560 yılında, yani 351 nolu tahrir defterinin icmal kısmında Liva olarak ifade edilen Şehrizer; Zalim, Toyı³⁶⁴ (tabii Zalim), Çınarhuper, Nevsüd, Şimran, Sebül, Şehribazar, Sürücek, Dâvudân, Paski, Pâk, Kelaş ve Alan, Dulhavran, Karadağ, Veyleke nahiyelerinden oluşmaktadır. Bu kısımda Karadağ ayrıca liva olarak da ifade edilmiştir. Zengâbâd isimli bir nahiye ise Bağdat'a tabi olduğu ifade edilerek Şehrizer tahrir defterinin icmal kısmına kaydedilmiştir.³⁶⁵ Buna göre Şehrizer'a tabi nahiyelerin sayısı 15'tir. Defterin mufassal kısmında ise bunlara ek

³⁶¹ Aynî Ali Efendi, **Osmanlı İmparatorluğunda Eyâlet Taksimatı, Toprak Dağıtımı ve Bunların Mali Güçleri**, Çev. Hadiye Tuncer, Gürsoy Basımevi, Ankara 1964, s. 7

³⁶² Aynî Ali Efendi, **a.g.e.**, s. 19

³⁶³ Diğer eyaletler Erzurum, Diyarbakır, Van, Dulkadıriye, Haleb, Suriye, Trablus-şam, Mısır, Yemen, Bağdat, Basra ve Budin, Temeşvar. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, TTK yayınları, II. Baskı, c. II, s. 579

³⁶⁴ Nöyi şeklinde okunması da mümkündür.

³⁶⁵ TKGM. TT.d., 351, v. 13a

olarak Havar³⁶⁶, Sazan³⁶⁷ nahiyeleri ile Toyı nahiyesi Zalim nahiyesinden hariç olarak verilmiştir. İcmal ve mufassal kısımlarındaki nahiyeler birlikte değerlendirildiğinde 1560 yılında Şehrizor Vilâyeti'nin Şehrizor livası dahil olmak üzere 7 livası ve 17 nahiyesi vardır. Defter başında liva olarak ifade edilen Şehrizor, defter içerisinde vilâyet olarak ifade edilmiştir. 967 yılında Zalim'e bağlı olan karyelerden bir kısmının Karadağ Sancağı'na bağlandığına dair olan kayıtlar Karadağ'ın liva konumunu da ifade ediyor.³⁶⁸ Aynı zamanda Liva olarak ifade edilen diğer nahiyeleri ise Sürücek³⁶⁹ Dulhavran³⁷⁰, Kelaş ve Alan³⁷¹, Pâk³⁷², Dâvudân³⁷³ olarak görülüyor. Zalim, Çınar Huper, Nevsüd, Şimran, Sebül, Şehribazar nahiyeleri ise Şehrizor Sancağı'na bağlıdır.³⁷⁴

Tahrir defterine göre 1560 yılında Şehrizor'da bulunan beğler şunlardır.

Şehrizor Eyaleti ³⁷⁵		
Liva	Nahiye	Beğ
Şehrizor	Zâlim	Hamza Beğ
	Çınar Huper	
	Nevsüd	

³⁶⁶ TKGM. TT.d., 351, v. 53b

³⁶⁷ TKGM. TT.d., 351, v. 64b

³⁶⁸ TKGM. TT.d., 351, v. 28 a-b, 117a

³⁶⁹ TKGM. TT.d., 351, v. 8b

³⁷⁰ TKGM. TT.d., 351, v. 109a

³⁷¹ TKGM. TT.d., 351, v. 73b

³⁷² TKGM. TT.d., 351, v. 85b

³⁷³ TKGM. TT.d., 351, v. 89a

³⁷⁴ TKGM. TT.d., 351, v. 6a-7b

³⁷⁵ TKGM. TT.d., 351

	Şimran	
	Sebül	
	Şehribazar	
	Nöyi (Toyı)	
	Sazan	
	Havar	Şah Veli Beğ
	Paski	
Sürücek	Sürücek	Zenin Beğ (Mir liva)
Dâvudân	Dâvudân	Şahruh Beğ
Pâk	Pâk	
Kelaş ve Alan	Kelaş ve Alan	Çingiz Han Beğ
Dulhavran	Dulhavran	İvaz Beğ (Mir liva)
Karadağ	Karadağ	Şehvar Beğ
		İvaz Beğ
	Veyleke	
7 Liva	17 Nahiye	

Ramazan 986 (Kasım 1578) tarihli bir Mühimme Defteri kaydında Şehrizer vilâyeti emirlerinden on altı sancak beğinin sancaklarının serhad olduğu ifade edilmektedir.³⁷⁶

Osmanlı ilk döneminde Şerhizor Irak'ta bir eyalet sayılıyordu. Erbâb-ı dîvan, alaybeği ve yeniçeri reisi vardı. Onun teşkilatlanması Sultan Murad dönemine kadar bu şekilde devam etti. Sabit ve istikrarsız bir vilayete ayrıldı. Onlar: Sürücek, Erbil,

³⁷⁶

Kesnan, Cebel-i Hamrin, Şehribazâr, Çengûre, Hezarmerûd, Harir, Havran, Merkâre, Rudin, Tiltâvi, Siyah Zencir, Acur, Ebruman, Pak, Perenli, Palkas, Usni, Kal'a Gâzî.³⁷⁷

Zaman zaman Bağdat idaresine dahil edilmekle birlikte Şehrizer genellikle eyalet (beylerbeyilik) olarak idare olunmuştu. Osmanlı Devleti'nde 986/1578 yılında Şehrizer Eyâleti kurulana kadar Lûristan Vilâyeti adıyla bir eyâlet vardır ve bir Ruus Defterine göre bu eyaletin Kanuni devrindeki sancak merkezleri şunlardır: Hâruniye, Şehrizer, Bâcvanlu, Cengûre, Hurmatu, Hûrîde, Baban, Rigne, Bira ve Grid. Bir ara Erbil Sancağı da bu eyâlete bağlanmıştır.³⁷⁸ Bir diğer bilgiye göre 1568-1574 arası dönemde Şehrizer vilâyetinin 24 sancağı vardır.³⁷⁹

Musul da zaman zaman Şehrizer Eyaleti sınırlarına dahil olmuş ancak bu süreler oldukça kısa süreli olmuştur. 1563-1566 yılları arasında Şehrizer eyaletine bağlanmışsa da yine 1566'da tekrar Bağdat'a bağlanmıştır. 1571'de tekrar Şehrizer eyaletine bağlanmış ancak kısa süreli olmuştur.³⁸⁰

Feridun Bey Mecmuası'nda Şehrizer Eyaleti 8 livaya ayrılmış olarak verilmektedir. Bunlar:

³⁷⁷ Azzavi burada bazı sancaklarının isimlerinin telaffuzunu tam olarak bilemediğini de ifade ediyor. Abbas el-Azzâvî, **a.g.e.**, 2000, s. 159-160

³⁷⁸ Ahmet Akgündüz, **a.g.e.**, c. 7, s. 95

³⁷⁹ Gabor Agoston, **Osmanlı'da Savaş ve Serhad**, Haz. Kahraman Şakul, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013, s. 191

³⁸⁰ Ahmet Gündüz, Osmanlı Devrinde Musul'un İdari Yapısı, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, c. 10, s.583

Şehrizer Eyaleti³⁸¹

Livai Huri	حرى	Livai Şemamek	شمامك
Livai Kızılcakale	قزلجه قلعه	Livai Dulkıran	دولقران
Livai Sehran	سحران	Kethüdâlık, Defter-i Şehrizer	
Livai Zengene ocaklık	زنكنه اوجاقلق	Defterdarlık, Tımarhâ-yı Şehrizer	
Livai Karadağ	قره طاغ		
Livai Köy	كوى		

Yine XVII. yüzyılın ilk yarısında Beylerbeyilik olarak yönetilen bir eyalettir.³⁸² XVIII. yüzyılda Irak'ta bulunan Musul, Bağdat ve Basra eyaletleri yanında Şehrizer(merkezi Kerkük) da bir eyalet olarak yönetilmektedir.³⁸³ 1517'de fethedildikten sonra Musul'un da bazen Şehrizer'a bağlandığı görülmektedir.³⁸⁴

Bir diğer bilgiye göre eyâlet 32 sancak veya livadan oluşmaktadır. Bunlar:

³⁸¹ Feridun Bey, **Mecmûa-i Münşeat-ı Feridun Bey**, Dâru't-Tıbbâti'l-Âmire, İstanbul, 1265-1274, c. 2, s. 302

³⁸² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. IV, s. 291

³⁸³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. VI, s. 247

³⁸⁴ Ahmet Gündüz, **Osmanlı İdaresinde Musul (1523 – 1639)**, Elazığ, 2003, s. 36

Erbil	Bilkas	Şehrubazar	Şemirah
Şemâmek	Bil Otori	Şehrizer	Karadağ
Harir	Cebel	Acur Kale	Çağan
	Hamrin		
Köy	Cenguleh	Gazi Kuşan	Kızılca
Abruman	Devraman	Mergave	Behbeh
Uşeti	Dulcuran	Hezarmerd	Zengüeh
Baf	Surucik	Rudin	Kerkük
Berend	Seyd	Mihrevan	İnciran
	Burunecin		

Defter-i Hâkânî emîni Aynî Ali Efendi'nin 1018 (1602) yılında hazırladığı Osmanlı İmparatorluğu'nda Eyâlet Taksimatı, Toprak Dağıtımı ve Bunların Mali Güçleri ismi ile yayınlanan raporunda Şehrizer Eyaleti 20 sancaktan oluşmaktadır. İfade edilen sancak sayısı 20 olmasına rağmen listede 17'si verilmiş ve hükümet merkezi Van olarak ifade edilmiştir. Bu rapora göre sancaklar şu şekildedir:

Şehrizer Liva ve Sancakları³⁸⁵

Serücek	Hezârî mert	Harput	Uşti
Erbili keşaf	Dülcurak	Acuz	Kalei mari
Şehri bazar	Merkâve	Mavdon	
Çekule	Hariri	Birent	
	verdin		

³⁸⁵

Aynî Ali Efendi, **a.g.e.**, s. 18

Şehrizeror'da bazı aşiretlere sahip emirler vardır. Bunlar sancakbeyi değil zâim seviyesindedir. Öldükleri zaman aşiretliği, tımarı ile beraber oğluna, oğlu yoksa bir akrabasına verilir.³⁸⁶

1032 (m. 1623) yılına ait olup tahrir defterinde yer alan bir bilgide başka yerde rastlamadığımız şekilde doğrudan Şehrizeror Nahiyesi'nden söz edilmektedir. Ancak burada da “Şehrizeror sancağında ve nahiyesinde karye ve mezraa kaydı bulunmadığı” ifade edilmiştir.³⁸⁷

1066 [1655-1656] yılında Evliyâ Çelebi Eyâlet-i Şehrizeror ve eyâlet-i İmâdiye'de 26 parça kılâ' ve şehr-i müzeyyenler seyrederek Diyarbekir'e geldiklerini ifade eder.³⁸⁸ Bunun yanında Şehrizeror'u 21 sancak, 85 ze'âmet ve 806 tımar olarak vermektedir.³⁸⁹ Bir başka bölümde ise yirmi sancak olduğunu, erbâb-ı dîvan hizmetçileri, alaybeyi ve çeribaşısı olduğunu ifade eder. “Şehrezûl Eyâleti'nde bazı mîr-i aşiretler vardır. Sancakbeği hükmünde olmayup tabl [u] alem sahibleri değillerdir. Yüzden mütecâviz aşiret beğleridir kim erbâb-ı zü'amâ mertebesi gibi hükûmet edüp sancağı beğleri ile sefer eşerler. Fevt olduklarında mutasarrıf oldukları tımarı mîr-i aşiretliği oğluna verilir, evlâdı yok ise akrabalarına verilir. Eğer

³⁸⁶ Aynî Ali Efendi, **a.g.e.**, s. 18

³⁸⁷ TKGM. TT.d., 351, v. 15a

³⁸⁸ Eyliyâ Çelebi, **a.g.e.**, c. 5, s. 7

³⁸⁹ Eyliyâ Çelebi, **a.g.e.**, c. 1, s. 80

tamamen yok olursa harice tımar ve ze‘âmet gibi verilir.”³⁹⁰ Aynı kısımda yirmi sancak olarak ifade etmesine karşın 22 sancak ismi vermiştir. Bunlar:

Şehrizer Sancakları³⁹¹

Sürücek	Hezârmerd	Sîhuzencîr	Belkâs
Erbil	Dulhuvaran	Acûr	Uştî
Keşân	Merkâve	Ebrûmân	Kale-i Gâzî
Şehr-i	Harîr	Dâvdân	Şehrizer
Bazâr			
Cengûle	Rûdîn	Pâk	
Cebel-i	Tiltarı	Perenli	
Cimri			

22 Rabiülahir (1)107 (30 Kasım 1695) tarihinde mutasarrıf Ali Paşa’ya ibka olunan Eyalet-i Şehrizer’da Hûdi (ber veçhi ocaklık), Sürücek, Cebel-i Ömerî Kerkük, Kızılcaale, Şhribazar, Zengene (ber veçhi ocaklık), Yavi, Erbil, Karadağ, Köy, Şemiran, Kelaş ve Alan, Cağan Gediği, Şemâmek, Dulkıran, Bebe, Hezarmerd olmak üzere 17 adet liva ismi verilmiş, bunlar arasında ikisi ocaklık olarak ifade edilmiştir. Aynı defterde Bağdat’ın liva sayısı ise on beştir ve Zengâbad ile Altunköprü’nün Bağdat’a bağlı olduğu görülmektedir.³⁹²

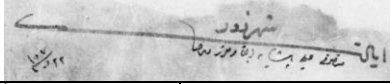
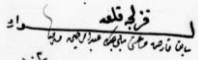
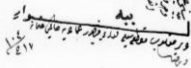
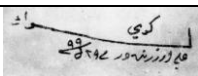
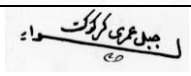
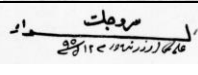
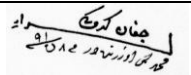
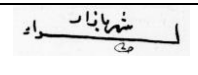
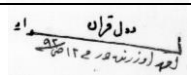
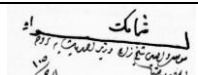
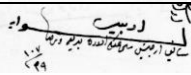
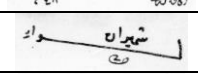
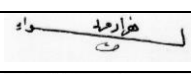
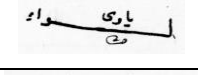
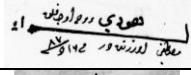
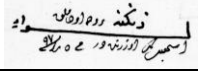
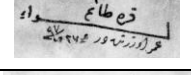
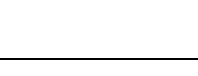
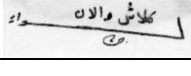
Eyaleti Şehrizer³⁹³

³⁹⁰ Eyliyâ Çelebi, **a.g.e.**, c. 1, s. 86

³⁹¹ Eyliyâ Çelebi, **a.g.e.**, c. 1, s. 86

³⁹² BOA, MAD.d., 18551, s. 22-24

³⁹³ BOA, MAD.d., 18551, s. 22-24

Kerkük uzun süre Şehrizor paşalığı içerisinde sayılmış, sonra ise Beylerbeyi burada bulunmuştur. 18. yüzyılın sonuna gelindiğinde ise, Büyük Zâb'dan itibaren Kürdistan'a kadar olan bölge yani Dicle'nin doğusu Şehrizor'un tümünü oluşturur ve bu yıllarda Bağdat paşalığına (miri miranına) bağlıdır.³⁹⁴ Bağdat Paşalığı (Beylerbeyiliği), Şehrizor'da birinci dereceden bir diğer paşa, Basra'da ikinci dereceden bir paşa ve Mardin mütesellimi ona katılınca kadar oldukça sınırlı idi. Hepsinin ona eklenmesiyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en önemli ve en geniş paşalık (vilâyet) oldu.³⁹⁵

Gâzî Mahmûd Hân oğlu Abdülmecid döneminde 5 Rabiulevvel 1255'te imzalanan Devlet-i Aliyye ile Levik (لويك) Bremen ve Hamburg cumhurları arasında imzalanan antlaşmada dile getirilen Osmanlı idari yapısını oluşturan birimler

³⁹⁴ Yusuf Hubey, **a.g.e.**, s. 68

³⁹⁵ Yusuf Hubey, **a.g.e.**, s. 95

arasında Şehrizer, Irak-ı Arap ve Acem'den, Musul'dan, Kürdistan'dan ve Diyârbekir'den farklı olarak ayrıca ifade edilmektedir.³⁹⁶ Mehmet Hân'ın oğlu Mustafa zamanında Rusya ile imzalanan muahedede de durum benzer şekildedir.³⁹⁷ Fransa, Almanya ve Belçika gibi ülkelerle imzalanan daha eski tarihli ahidnamelerde de, Irak-ı Acem ve Irak-ı Arap'a yer verme veya vermeme şeklindeki farklılıklarla birlikte, benzer ayrımları görmek mümkündür.³⁹⁸

Osmanlı Devleti'nin idari yapısını veren ilk salname olan 1266 (m. 1850) yılı Devlet Salnânemesinde Şehrizer, Bağdat ile birlikte anılmaktadır. Bu salnamede Osmanlı Devleti eyaletleri Edirne, Silistre, Boğdan, Eflak, Vidin, Niş, Üsküb, Sırb, Bosna, Rumili, Yanya, Selânik, Cezâyir-i Bahr-i Sefid, Girid, Kastamonu, Hüdâvendigâr, Aydın, Karaman, Adana, Bozok, Sivas, Trabzon, Erzurum, Musul, Kürdistan, Harput, Haleb, Sayda, Şam, Bağdat maa Şehrizer, Habeş, Mısır, Trablus, Tunus olarak verilmiştir.³⁹⁹ Bağdat maa Şehrizer'un livaları Livâ-i Süleymaniye, Livâ-i Köysancak, Livâ-i Kerkük, Livâ-i Bağdat ve Livâ-i Basra şeklindedir. Bunlardan Süleymaniye, Köysancak ve Kerkük Şehrizer'u oluşturan livalardır. Karadağ, Zengene, Şehrizerbazâr, Sürücek ve Gülanber (Gülamber) gibi kazâlar Süleymaniye içerisinde, Revandız maa Harîr, Erbil maa Altunköprü gibi kazalar Köysancak içerisinde ve Kerkük, Göktepe ve Tazehurmatu gibi kazâlar ise Kerkük livası içerisinde yer almaktadır.⁴⁰⁰

³⁹⁶ Muâhedât Mecmûası, Ankara, TTK, 2008, c. 3, s. 38

³⁹⁷ Muâhedât Mecmûası, c. 3, s. 209

³⁹⁸ Bkz. Muâhedât Mecmûası, c. 1, s. 4, 52, 83, 109, 147, 213

³⁹⁹ Salname sene 1266, s. 62-91

⁴⁰⁰ Salname sene 1266, s. 87-89

1895-1896 yıllarında basılan Kâmûsu'l Âlâm'da ise Şehrizer "Musul vilâyetini oluşturan üç sancaktan biri"⁴⁰¹ olarak ifade edilmektedir. Dicle'nin doğusunda kambur tarafı batıya doğru olmak üzere kuzeyden güneye doğru uzanan bir hilal şeklindedir. Batı ve kuzeyinde Musul merkezi, doğusunda az bir bağlantı ile Van vilayeti, yine doğusunda İran sınırları ve Süleymaniye sancağı güneyinde Bağdat vilayeti bu yıllarda bölgenin sınırlarını oluşturmaktadır. Bu yıllarda merkezi Kerkük'tür. 6 Kaza ve 8 nahiyeden oluşmaktadır. Bunlar⁴⁰²

Kaza	Nahiye	Köyler	Nüfus
Kerkük	5	310	30.000
Erbil	-	330	12.000
Ranya	-	45	5.000
Revandız	3	55	10.000
Salâhiye	-	252	18.000
Köysancak	-	158	14.000
Toplam	8	1150	89.000

Mustafa Cezar, Şehrizer'u Salyaneli eyaletler arasında vermekte ve sancaklarını Sürücük, Erbil, Keşaf, Şehribazar, Cebeli hürmeyn, Herarmürd (Hezarmend), Tolcuran, Merkave, Accur, Cengûle, Yakberle, Belkas, Uşni, Tel ve Tavi, Sipehrenein, Ebruman, Davdan, Berend, Harir maa Rudin olarak ifade etmektedir.⁴⁰³

⁴⁰¹ Şemseddin Sami, **a.g.e.**, c. 4, s. 2888

⁴⁰² Şemseddin Sami, **a.g.e.**, c. 4, s. 2888, 2889

⁴⁰³ Mustafa Cezar, **a.g.e.**, c. 3, s. 1536

17. yüzyılda bölgedeki diğer eyaletlerde olduğu gibi azalan hakimiyetin bir neticesi olarak Şehrizar eyaletindeki on dokuz sancaktan on üçü yurtluk ve ocaklıktı.⁴⁰⁴ 1635'te Şehrizar'un 6 muntazam, 13 ocaklık sancağı varken, 1670'te durum neredeyse bunun tersidir. Ocaklık sayısı 5, muntazam sancak sayısı 13'tür.⁴⁰⁵

Şehrizar'un yurtluk ve ocaklık sancakları da genellikle Diyarbakır, Van, Halep, Bağdat ve Musul eyaletlerinde olduğu gibi Türkmen, Kürt ve Arap aşiret liderlerinin idaresine bırakılmıştır.⁴⁰⁶

Abdurrahman Vefik'in vermiş olduğu tabloda, Şehrizar'un Osmanlı Devleti'nde en fazla sancağa sahip eyalet olduğu görülür. Buna göre Şehrizar 31 sancağa sahipken kendisine en yakın olanı 24'er sancağa sahip Rumeli ve Van eyaletleri gelir.⁴⁰⁷

Beylerbeyilerin atamaları çoğunlukla İstanbul tarafından gerçekleştirilmiş olmakla birlikte bu atamalarda zaman zaman Bağdat'ın etkisi açıkça görülmüştür.

⁴⁰⁴ Gabor Agoston, **a.g.e.**, S. 166, Ocaklık, Osmanlı öncesi dönemde toprak tasarrufu ve toprağın hizmet karşılığındaki kullanım hakkının belli bir aileye irsen bırakılmış olması, Osmanlı döneminde ise ocaklık sancaklar hükümet, yurtluk-ocaklık isimleriyle iki türlü olarak fetih sırasında hizmeti görülen mahallî beylere veya emirlere çoğunlukla kendi toprakları olmak üzere bırakılan yerler olarak ifade edilir. Hükümet sancaklarda tahrir yapılmazken, yurtluk-ocaklık sancaklarda ise tahrir yapılabilir ve içinde tımarlar bulunabilir. Osmanlı Devleti'nde Şehrizar'un yanısıra Bosna, Anadolu, Diyarbakır, Van, Kars, Çıldır, Trabzon, Şam, Rakka, Bağdat, Basra, Adana ve Tunus Eyâletlerinde ocaklık sancaklar yer almıştır. (Orhan Kılıç, **TDV.İA.**, "Ocaklık" maddesi, İstanbul, 2007, c. 33, s. 317)

⁴⁰⁵ Gabor Agoston, **a.g.e.**, s. 177

⁴⁰⁶ Gabor Agoston, **a.g.e.**, s. 162

⁴⁰⁷ Abdurrahman Vefik Sayın, **Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)**, Maliye Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999, s.228-232

Fermanların Kerkük hükümet konağında okunması, Şehrizer' da Kerkük'ün merkez konumunun en açık şekildeki ifadelerindendir. On sekizinci yüzyılın son çeyreği ile on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısı arasındaki dönem ise Bağdat Basra ve Şehrizer Eyaleti şeklindeki yönetim birimi ve bu nitelemenin içerisine bir dönem Halep ve Diyarbakır'ın da girmesi dikkat çekicidir.

3. BÖLÜM: ARŞİV BELGELERİ IŞIĞINDA OSMANLI – SAFEVİ MÜCADELELERİ VE ŞEHRİZOR

3.1. Safevilerle İlişkiler

Osmanlı Devleti ile Safevi Devleti münasebetleri 16. yüzyılın başlarında Şah İsmail'in devletini kurması ve Kasr-ı Şirin Antlaşması (1639) arası dönemde birbirini izleyen harplerle devam etmiştir. Bu harpler Basra körfezinden Gürcistan'a kadar olan şeridin ele geçirilmesi hususunda vuku bulmuştur.⁴⁰⁸ Şehrizer da işte tam bu hat üzerinde önemli bir konumdadır. Çünkü Şehrizer serhad şehridir veya bölgesidir. Bu husus, gönderilen emirlerde defeatle dile getirilmektedir. İran'ın içerisinde bulunduğu durum ve bölgedeki sınır anlaşmazlıkları hakkındaki bilgiler Şehrizer Beylerbeyi'nden alınmaktadır. İran'la olan anlaşmazlıklar bu bölgenin işgalini veya bu bölgeden İran sınırlarına hücumu doğurmaktadır.

Safevi Devleti ile münasebetlerin genellikle bölge üzerinden yürütülmesinin delillerinden birisi de bu bölgeyi tanıyan kişilerin İran'a elçi olarak görevlendirilmesidir. Name, ahidname ve hediyeleri almak üzere Şehrizer Beylerbeyi Mehmet Paşa'nın tayin edilmesi ve elçilik ihtiyaçlarının tertibinin emredilmesi bu konudaki örneklerdendir. Burada elçinin zatında rüşd, ru'yet, hamiyet ve liyâkat cevheri bulunmasına ve âkılâne hareket edilmesine önem verildiği görülmektedir.⁴⁰⁹

Safevi Devleti ile ilişkilerde öncelikli olan husus anlaşmalara sadık kalınması ve barışın bozulmaması olarak belirlenmiştir. Bu konudaki örnek uygulamalardan birisi sınırda yer alan harabelerden Meşkovar mevkiinin İran'a mı

⁴⁰⁸ Cihat Aydoğmuşoğlu, **a.g.e.**, s.145

⁴⁰⁹ BOA, C. HR., 128/6390

Osmanlı'ya ait olduğunun araştırılması, barışı bozacak davranışlardan kaçınılması istenmesidir[6 Recep 972 – 7 Şubat 1565].⁴¹⁰ Bir diğer örnekte de Şehrizar'a bağlı Açıkbaş hanına birkaç Aznavur(Gürcü Beyi) sığınmıştır. Şah bunların iadesini istemiş ancak han tarafından verilmemişlerdir. Beylerbeyi'nin merkez ile yazışmaları sonucu firar olayının İran ile yapılan anlaşmadan önce olması nedeniyle iadelerinin gerekmeyeceği sonucuna varılmış ve bu yönde hüküm verilmiştir [27 Muharrem 973 – 24 Ağustos 1565].⁴¹¹

İran tarafından ülkelerine saldırılması üzerine Osmanlı'dan yardım isteyen ve halkı sünnî olan Şehrizar yakınlarındaki beş-altı beğden oluşan Pelengan ülkesi hakimlerine, Osmanlı Devleti ile Safeviler arasında olan antlaşma nedeniyle, şimdilik gönülleri alınıp, İran'la olan muahedeye aykırı davranılmaması[29 Muharrem 976 – 24 Temmuz 1568] yönünde alınan karar da bu politikanın neticesidir.⁴¹²

Şehrizar'un sınır bölgesinde kendi kendine yeter hale gelmesi için gerekli hazırlıklar da zamanla yapılmıştır. Bu amaçla Bağdat topçubasisi on asker ve demircisi ile birlikte Şehrizar'a gönderilmiştir[10 Safer 979 – 4 Temmuz 1571].⁴¹³

Şah Tahmasb'ın ölümü üzerine oğulları ve asker arasında bir fetret dönemi yaşanmaktadır. Bu durumun Şehrizar Beylerbeyi tarafından merkeze bildirilmesi üzerine bölgedeki kalelerin bizzat yoklanması ihtiyaçlarının ve eksiklerinin karşılanması istenmiştir⁴¹⁴[13 Rabiulevvel 984 – 10 Haziran 1576]. İran'da İsmail Mirza, yerine Şah olarak geçmiştir. Bu yeni durum hakkında da bilgi talep

⁴¹⁰ BOA, A.DVNS. MHM, 6/699

⁴¹¹ BOA, A.DVNS. MHM, 5/147, 153

⁴¹² BOA, A.DVNS. MHM, 7/1797

⁴¹³ BOA, A.DVNS. MHM, 14/90, 12/682

⁴¹⁴ BOA, A.DVNS. MHM, 3 (mühimme zeyli) / 496

edilmiştir⁴¹⁵[Selh Ra 984 – 27 Haziran 1576]. Bu talebe “Şah Tahmasb vefat etmiş oğlu İsmail Mirza Avşar, Tekelü ve Dulkadirlü taifelerinin yardımlarıyla Kazvin’e gelerek Rabiulâhir ayının guresinde (birinci gününde) babasının yerine geçmiştir. Ancak kardeşleri ile kavgalar da devam etmektedir” bilgisiyle cevap verilmiş ve memnuniyet ifade edilerek Şehrizar Beylerbeyi’nden bölgeye casuslar göndererek yeni bilgiler edinmesi istenmiştir⁴¹⁶[3 Rabiulahir 984 – 30 Haziran 1576]. Bu anlamda Şehrizar İran ile ilişkilerde önemli bir istihbarat merkezidir. Ancak Şehrizar’da da İran’a bilgi toplayıp gönderenler ve İran ile işbirliği yapanlar vardır. Hatta bunlar arasında Nizameddin, Haydar, Abdiali, Melik Kassâb, Abbas Macid gibi şahısların isimleri Şehrizar Beylerbeyi’ne bildirilerek araştırılması ve suçları sabit olanların hapsedilmesi, Safevi Devleti ile alakasını kesenlerin de sürgün edilmesi istenmiştir[10 Muharrem 979 – 4 Haziran 1571].⁴¹⁷ Neticede Musul’da oturan ve İran’la ilişkileri olduğu bildirilen şahısların Kıbrıs’a sürülmesi; halka baskı yaptığı bildirilen şahısların da hapsedilmesi Şehrizar Beylerbeyi’ne ve Musul kadısına emredilmiştir[3 Safer 979 – 27 Haziran 1571].⁴¹⁸

Şehrizar beylerinden Ömer ve askerleri, Brados aşireti ile birlikte İran’a bağlı Litvan halkını basarak mallarını yağma etmişlerdir. Ancak Brados aşireti beyi Hasan söz konusu malların iadesine karşı çıkmıştır. Bu eylemde bulunanların tesbiti ve cezalandırılması kararlaştırılmıştır. Buna göre el konulan eşyalar da Van Beylerbeyi’ne teslim edilecektir.[29 Ramazan 979 - 14 Şubat 1572]⁴¹⁹

⁴¹⁵ BOA, A.DVNS. MHM, 3 (mühimme zeyli) / 501, 504

⁴¹⁶ BOA, A.DVNS. MHM, 3 (mühimme zeyli) / 726

⁴¹⁷ BOA, A.DVNS. MHM, 14.1/42 (veya yeni numara ile 27)

⁴¹⁸ BOA, A.DVNS. MHM, 12/674

⁴¹⁹ BOA, A.DVNS. MHM, 18/57-59, 137

İran tarafından alınacak doğru haberlerin hemen bildirilmesi[27 Za 979 – 11 Nisan 1572]⁴²⁰ önemlidir. İçeriği tarafımızdan malum olmasa da arkasından bu haberler bildirilmiştir[14 Rabiulahir 981 - 13 Ağustos 1571].⁴²¹

Şehrizer'a tabi Ustu (اوستو) sancağı beyi Zeynel Bey Safevi Devleti ile olan anlaşmazlıklardan dolayı görevden alınmış, ancak boş kalan sözkonusu sancağın tekrar Zeynel Bey'e verilmediği sürece askerin dağılacağı ve memlekette kargaşanın önü alınamayacağı gerekçesiyle Sancak tekrar Zeynel Bey'e verilmiştir[14 Şevval 981 – 6 Şubat 1574].⁴²²

3.2. 1578 - 1590 Süreci

1555'ten sonra uzun süre sakin kalan Irak-ı Arap bölgesi Osmanlıların büyük bir orduyla Azerbaycan'ın geri alınmasına giriştikleri 1578 ertesinde yeniden hareketlendi. Başlangıçta Bağdat civarından da bir ordunun İran'ın içlerine girmesi kararlaştırılmışken, daha sonra bundan vazgeçilerek Kafkasya'daki harekate yardımcı olmak üzere Bağdat-Şehrizer hattındaki kuvvetlerin sınır boyunca yağma ve tahriplerde bulunması planlandı. Bu vazife dahilinde hareket eden kuvvetler Hemedan ve Huzistan taraflarına akınlar düzenleyip, bilhassa 1583'ten sonra bazı fetihlerde bulundular. Aynı sıralarda bir süredir isyan halindeki Şatt Arapları da itaat altına alındı. Osmanlı fetihleri savaşın ertesinde Irak-ı Arap sınırının yeniden belirlenmesini gerektirdi. 1590'da savaşın sona ermesiyle başlayan müzakereler

⁴²⁰ BOA, A.DVNS. MHM, 16/415

⁴²¹ BOA, A.DVNS. MHM, 22/417

⁴²² BOA, A.DVNS. MHM, 25/485

özellikle Nihavend'in egemenliği nedeniyle uzun sürdü. Neticede Osmanlılara bırakılan bölgeler Mihriban, Pelengân ve Nihavend beylerbeylikleri şeklinde teşkil edildi. Böylece Irak-ı Arap'taki Osmanlı-Safevi sınırı daha doğuya kaymış oldu.⁴²³

Bu süreçte Şehrizar ile ilgili gelişmeler şu şekilde cerayan etmiştir. Seferden önceki yıllarda Şehrizar Beylerbeyi, Safevilere gönderilen casuslardan bazıları giriftar olmaları ile tekrar yeni casuslar gönderildiğini bildirmiştir. Bunun üzerine 24 Şubat 1575 (h. 13 Zilkade 982) tarihinde, gönderilen casuslardan gelen doğru haberlerin bildirilmesi, Safevilerin hareket ve durumlarından haberdar olunması, serhaddin hıfz ve korunmasından bir dakika bile geri durulmaması konularında Şehrizar Beylerbeyi ikaz edilmiştir.⁴²⁴

1 Ocak 1578 (21 Şevval 985) tarihli bir hükümde Şah İsmail'in "işbu sene-i mübareke Ramazan ayında vefat ettiğinin Van, Bağdat ve Şehrizar beylerbeyleri tarafından bildirildiği" ifade edilmektedir.⁴²⁵

Seferin hemen öncesinde bölgeye askerler gönderilmiştir. Sağ ulufeciler başı Rıdvan Ağa ile umum bölük efradının Şehrizar muhafazasına gönderilmesi bunlar arasında yer alır.⁴²⁶

31 Temmuz 1578'de (h. 26 Cemâziyelevvel 986'da), Şehrizar beylerbeyinin kahramanlıklarını bildirdiği Sohrânî Süleyman ve Sürücek Beyi İsmâil'e gösterdiği faydalı hizmetlerden dolayı hil'at gönderilmiştir.⁴²⁷

⁴²³ Özer Küpeli, **a.g.m.**, s. 232

⁴²⁴ BOA, A.DVNS. MHM, 42/953

⁴²⁵ BOA, A.DVNS. MHM, 32/661

⁴²⁶ Bekir Kütükoğlu, **Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)**, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul, 1993, s. 23-24

⁴²⁷ BOA, A.DVNS. MHM, 32/405

3 Kasım 1578’de (h. 3 Ramazan 986’da) Kızılcaale beyi ile Mihriban beyine, serhatlerde Şehrizar beylerbeyinin uygun gördüğü şekilde hareket etmeleri emredilmiştir.⁴²⁸ “Bu tarafa meyli olan Solak Hüseyin, İskender, Hamza ve Basâd Beylerle Bâne, Revanser ve Kızalca-kal’e hakimlerine istimaletnameler gönderilip ızhâr-ı ubudiyet ve sadâkat etmek maksûdları ise te’hir etmeyip Şehrizar Beylerbeyisine mülâki olup hizmette bulunmaları, ülkeleri kendi tasarruflarında ibka edileceği gibi envâ’ı inayetlere de mazhar olacakları” ifade edilmiştir.⁴²⁹

Şirvan üzerine asker gönderilmiş, ancak İranlıların tüm güçleri ile buraya yüklenmelerini engellemek amacıyla 23 Ramazan 986’da (23 Kasım 1578) Bağdat ve Şehrizar beylerbeylerine Dinever üzerine hücum etmeleri ve İran’ın düzenini bozmaları istenmiştir. İmadiye hakimi Kubad Bey, Sohrani Süleyman Bey, Sürücek beyi İsmail ve Zaza beyi de onlara katılacaktır. Solak Hüseyin’i ele geçirme amacının yanında Şirvan tarafında olan İslam askerlerinin üzerine düşmanın tamamının varmaya güçlerinin olmaması en önemli sebeptir.⁴³⁰

986 Ramazan’ında (Kasım 1578) Şehrizar beylerbeyine yazılan hükümde, Şehrizar’da serhatte on altı sancak beyinin bulunduğu ve Şehrizar’dan Kazvin’e casuslar gönderildiği ifade edilmektedir. Kış günlerinin bastırması üzerine askerlerin Gülanber kalesi yakınlarında kışladıkları bilgisi üzerine, Şirvan ve Gürcistan’ın fethinin gerçekleştiği ifade edilerek, bu askerlerin bahar aylarında verilecek emirler doğrultusunda hazır bulunmaları emredilmektedir.⁴³¹

⁴²⁸ BOA, A.DVNS. MHM, 32/458

⁴²⁹ Bekir Kütükoğlu, **a.g.e.**, s. 25

⁴³⁰ BOA, A.DVNS. MHM, 32/464-467

⁴³¹ BOA, A.DVNS. MHM, 32/469

24 Ocak 1579'da (h. 29 Zilkade 986'da) verilen emirler Bağdat ve Şehrizor beylerbeylerince yerine getirilmiştir. Dinever üzerine gidilerek Solak Hüseyin'e karşı başarılar elde edilmiştir.⁴³² Bu başarılar sonrasında mektup gönderilip Şehrizor Beylerbeyi tarafından Pelengan'ın Kazvin ve Hemedan'ın kilidi olduğu ifade olunmuştur. Bunun yanında Dînever, Bilâver, Sâdâbad ve Medâin'de İran'ın zayıf olduğu bildirilmiştir. Bunun üzerine buraların da zabtı emri verilmiştir (3 Muharrem 987/2 Mart 1579).⁴³³ 2 gün sonrasında ise (5 Muharrem) Göregöz, Gemre ve Pelengân isimli kalelere asker yazıldığı ve bunların ulûfelerinin Bağdat'tan karşılanması kararlaştırılmıştır.⁴³⁴ Kaleler ve çevresi, buraya yapılan akınlarda faydası görülen Süleyman Bey'e verilmiştir.⁴³⁵

25 Kasım 1577'de (h. 14 Ramazan 985'te) Kerkük kadısının mektup göndermesi ve Dakuk'a tabi Arapkendi köyünde bulunan Ferah ve Nasreddin bin Abdülhüseyin ve Ali bin Abdülali ve Receb bin Şihâb ve Hüseyin isimli kimseler Kızılbaş şahı İsmail, şah olalıdan beri er, avrat ve kızlar hep bir arada gizli toplantılar yaptıklarını bildirmesi üzerine araştırılması emredilmiştir.⁴³⁶

7 Ocak 1581 (h. 1 Zilhicce 988) tarihinde Şehrizor Beylerbeyine, Bağdat ve Basra Beylerbeyilikleri ile birlikte, Kızılbaş'a bağlı bazı kalelerin fethi emri verilmişse de Kızılbaş tarafından bazı köylere ve Dilaver sultanı ve Rüstem halife tarafından da bazı köylere hücum edilmesi üzerine, memlekete zarar ihtimali bulunduğu ve vilayetin zabt ve korunması gerektiğinden münasip olan şekilde

⁴³² BOA, A.DVNS. MHM, 32/546

⁴³³ BOA, A.DVNS. MHM, 32/585

⁴³⁴ BOA, A.DVNS. MHM, 32/588

⁴³⁵ BOA, A.DVNS. MHM, 32/608

⁴³⁶ BOA, A.DVNS. MHM, 33/188

hareket edilmesi istenmiştir.⁴³⁷ 25 Ekim 1580'de (h. 16 Ramazan 988'de) Kızılbaş emirlerinden Sarkurgan ve Giriftu(?) kalelerinin sultanı olan Şeyh Beğ, kardeşi Nuröz (veya Nevruz) yirmi-otuz nefer ağalarıyla Şehrizer semtlerine göndermiş ve itaatini bildirmiştir. Ulaştığında ise “hüsnü istimâlet verilip sadâkat ve ihlâs üzere iltica ettiğinde istihkâkına göre ikramlar olunacaktır.”⁴³⁸

26 Ocak 1582 (h. 1 Muharrem 990) tarihinde Bağdat Beylerbeyi ve kadısına gönderilen bir hüküm aynen Şehrizer Beylerbeyi'ne de gönderilmiş ve diyâr-ı Acem'e gümüş, altın, bakır ve diğer yasaklanmış olan eşyalar ile harp ve savaş aletleri ile cenk ve çarpışma için gitmekten sakınılsın diye gönderilen hükmün aynen geçerli olduğu, tüccar ve diğerlerinden yasaklanan duruma aykırı davrananlar olduğu duyulursa hiçbir özrün makbul olmayacağı ifade olunmuştur.⁴³⁹

1582'de Şehrizer Beylerbeyi Ali vefat etmiş, Karaman Beylerbeyi Ali ise onun yerine atanmıştır. Yeni Beylerbeyi gelinceye kadar 1 Mart 1582 (h. 5 Safer 990) tarihinde Şehrizer'a geçici olarak Erbil Beği, nezâret etmesi için emir almıştır. Beylerbeyi öldükten sonra yapılan uygulama ise: önceki Beylerbeyi'nin tüm geride bıraktıklarından ve hâslarından kalan ürünler ve diğerlerinden elde edilenlerin tahsili ve kardeşi tarafından vekiline aldırılıp, teslim alınanların hukuk yoluyla defter olunup, mühürlenip, imzalanıp gönderilmesi, teslim edilmesi mümkün olan eşyaların aynen gönderilmesi, nakledilmesi mümkün olmayanların ise satılarak parasının dergâhı muallâ çavuşlarından Mehmet'e verilerek gönderilmesi şeklindedir.⁴⁴⁰

⁴³⁷ BOA, A.DVNS. MHM, 43/238

⁴³⁸ BOA, A.DVNS. MHM, 43/557

⁴³⁹ BOA, A.DVNS. MHM, 46/704

⁴⁴⁰ BOA, A.DVNS. MHM, 46/816, 836

Önceki Beylerbeyi Ali Beğ'in, hüsnü istimâlet sonucu teşviki ile serhadde Safevi Devleti'ne (Yukarı canibe) tabi olan Sine hakimi tüm aşiretleri ve kabileleri ile birlikte iltica ile itaat etmişti. Yukarı taraftan saldırı ihtimali olursa Şehrizar Beylerbeyi'nin de yardım etmesi emredilmiştir. Hakimi olduğu yerler de ayrıca kendisine eyalet olarak verilmiştir (11 Safer 990 / 7 Mart 1582).⁴⁴¹

7 Şubat 1583'te (h. 14 Muharrem 991'de) Şehrizar'da olan zaimler, tımar sahipleri ve kul taifesinin sefer zamanında beylerbeği ile gitmeyip başka yerlerde olduklarının bildirilmesi üzerine yoklamada bulunmayanların gediklerinin (dirliklerinin) ellerinden alınması kararlaştırılmıştır.⁴⁴² 8 Şubat 1583 (h. 15 Muharrem 991) tarihinde de aynı durum üzerindeki hüküm, çoğunluğunun diğer beğler ve beğlerbeğleri yanınca gezdikleri ifade edilerek yinelenmiştir.⁴⁴³

18 Ağustos 1583 (h. 29 Recep 991) tarihinde, önceleri Dinever hakimi olan Solak Hüseyin itaat etmiş Balım Kulu isimli adamını göndererek halen itaat halinde bulunan Timur Han üzerine yürümüş ve memleketi yağmalamak istemesi üzerine asker gönderilmiş ve itaat ettikten sonra bu şekil hareketinin münasip olmadığı bildirilmiştir. Kendisine başka mektuplar yazılması bu tarafa itaate rağbetinin sağlanması ve durumun ve lazım olan hususların bildirilmesi istenmiştir.⁴⁴⁴

Daha önce Kızılbaş kuvvetlerini üzerine çekmesi emredilen Bağdat ve Şehrizar Beğlerbeğlerinin hareketsiz kalması üzerine Irak'ta bulunan Kızılbaş

⁴⁴¹ BOA, A.DVNS. MHM, 46/850

⁴⁴² BOA, A.DVNS. MHM, 44/257

⁴⁴³ BOA, A.DVNS. MHM, 44/274

⁴⁴⁴ BOA, A.DVNS. MHM, 51/205

askerleri Revan'a yardıma yetişmiş, bunun üzerine bu iki Beylerbeyine tekrar harekete geçmeleri için emir verilmiştir.⁴⁴⁵

5 Ocak 1584 (h. 21 Zilhicce 991) tarihinde de Kızılbaş tarafına casuslar gönderip, sahih haberler alınması, edinilen doğru haberlerin acele yazılması istenmiştir.⁴⁴⁶

Bağdat Beğlerbeyisi serdar tayin olunmuş, Şehrizar Beylerbeyi de onun yanına hizmete gitmesi emredilmiş ise de 19 Nisan 1584 (h. 8 Rabiülahir 992) tarihinde bu husustan feragat edilmiş buradaki vilayetlere serdar olan vezir Ferhat Paşa buraya gönderilmiş ve Şehrizar Beylerbeyi de serhadle alakalı hususlarda uygun gördüğü şekilde hareket etmesi için ona bağlanmıştır.⁴⁴⁷

3.3. İstanbul Muahedesi

Safevilerle savaşa son veren muahede 21 Mart 1590 (998 Cemaziyelevvel)'da İstanbul'da imzalandı. Bu muahede gereğince Tebriz şehri ile Azerbaycan'ın Tebriz mıntıkası Karabağ, Gence, Kars, Tiflis, Şehrizar, Nihavend, Lûristan tarafları Osmanlılarda kaldı. Bu suretle on iki sene devam eden Osmanlı-Safevi harbinin ilk safhası kapanmıştı.⁴⁴⁸ Harp, Ferhat Paşa'nın gayretiyle başarıyla devam ederken diğer taraftan da İran, Özbek hanı Abdullah Han tarafından sıkıştırılmış olduğundan genç hükümdar Şah Abbas iki tarafla harp edemeyeceği için Osmanlılarla anlaşmaya mecbur olmuştur. Osmanlılar başta Tebriz olmak üzere bütün Azerbaycan ile Şirvan,

⁴⁴⁵ Bekir Kütükoğlu, **a.g.e.**, S. 137-138

⁴⁴⁶ BOA, A.DVNS. MHM, 52/497

⁴⁴⁷ BOA, A.DVNS. MHM, 44/481

⁴⁴⁸ İ. H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. III, s. 63

Gürcistan, Lûristan ve Şehrizar taraflarını alıyorlardı: bundan başka Safevi Şahı dört İslâm halifesinden ilk üçü –Ebubekir, Ömer, Osman- ile Hazret-i Peygamberin zevceleri Ayşe hakkında fena söz söylememeyi de kabul etmiştir.⁴⁴⁹ İran şahı Şah Abbas tarafından “sulh ve salâh istid’âsıyla takdim olunmuş olan ricanamesine cevaben ısdâr buyurulan nâme-i hümayun suretinde” Şehrizar ile ilgili kısımda “Bağdat ve Şehrizar tarafından beru canibe tahliye ve teslimi ser-rüşte-i akd-i kavîm kılınan kılâ’ ve memleket ale’r-resmî’l-ma’hûd tahliye ve teslim olunub” şeklinde ifade edilmiştir.⁴⁵⁰

⁴⁴⁹ İ. H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. IV, s. 245; Uzunçarşılı’nın Hammer, Ata Bey tercümesi 7. Cilt 152-153. sayfalardan aktararak vermiş olduğu bu ifadelere Hammer eserinde şu şekilde yer vermektedir: “...uzun müzakerelerden sonra akd-i sulh olundu (Nevruz 998 – 21 Mart 1590). Bu ahidname Tebriz ile Azerbaycan’ın Tebriz’e merbut kısmını, Şirvan’ı, Gürcistan’ı, Lûristan’ı, Şehrizar’u Osmanlılara verdi... Bu ahidnamede sulhün, ashab-ı güzîn ve eimme-i müçtehidin haklarında sebb u şetm olunması, ve Âişetü’s-Siddika hakkında kazf edilmemesi şartıyla, iâde olunduğu beyan ve ashab-ı kiram ile halîle-i peygamberi hakkında bazı ehâdis-i (şerife) ityan kılınmış ve bu suretle mukaddema Şah Tahmasb tarafından dahi maa’l-kasme kabul edildiği derç edilmiştir.” Ayrıca Uzunçarşılı’nın Feridun Bey münşaatından alarak “Şah Abbas’a muharebeye kimlerin sebep olduğuna, sulhe ve sulh şartlarına dair yazılan name-i hümayunda üç halifeye ve Ayşe’ye fena söz söylenmemesi kaydedildikten sonra : “Gerek Tebriz ve Karacadağ ve nevahisi ve gerek Gence ve Karabağ havalisi ve gerek Şirvan ve levahiki ve gerek Gürcistan ve mürafıkı ve gerek Nehavend ve mülhakatı ve gerek Loristan ve muzafatı... mûtmedan-ı degah-ı ali tasarruflarında baki kalacaktır” denilmektedir” diye ifade ettiği bölüme Hammer “Bu ahidname, Sultan Murad-ı Salis’in bir mektubu suretinde olarak münşeat-ı feridun’da mündericdir. Mütercimim tezyilatında burada mevzu bahs olan fıkraları ve zikr olunan ehadis-i şerifeyi aynen görülecektir.(Mütercim). şeklinde atıfta bulunmuştur. Hammer, **Devlet-i Osmâniye Tarihi**, Mütercimi Muhammed Ata, Artin Asadoryan ve mahdumları matbaası, İstanbul, 1332 c. 7, s. 152 - 153

⁴⁵⁰ Feridun Bey, **a.g.e.**, c. 2, s. 260

Anlaşmayı şu şekilde maddelendirmek mümkündür: 1. Hazret-i Peygamberin ashabı ve halifeleri hakkında kötü konuşulmasının yasaklanması, hiç kimseye özellikle İran Sünnilerine nefret telkin olunmaması 2. 22 Mart 1590'a kadar iki tarafın tasarrufuna geçen yerlerin aynı şekilde kalması, Tebriz, Karacadağ, Gence, Karabağ, Şirvan, Gürcistan, Nihavend, Luristan ve Şehrizar ile mülhakatının saldırılardan korunması 3. Bu yerlere herhangi bir saldırı olmadığı sürece Kızılbaş tasarrufunda bulunan yerlere de saldırı olmayacağı 4. Anlaşmanın imzalanmasından sonra iltica eden asilerin kabul edilmemesi.⁴⁵¹

Bu tarihten sonra Şah Abbas, temmuz 1599'da elçi göndererek, Özbeklere karşı kazanmış olduğu zaferi ve Horasan'ı da işgal etmiş olduğunu Osmanlı Devletine haber vermiştir.⁴⁵²

3.4. İran Musalahanamesi (1612-1613)

1612'de İran Musalahanamesi Tersane sarayında imzalandı. Bu ahidname, alışıldığı gibi, reîsülküttâb veyahut nişancı yoluyla değil –ihtimal ki, İranlılar'ın Peygamber'in bazı ashabı ve imamlarla Ümmü'l-Mü'minîni Âişetü's-Sıddîka hakkında her türlü kötülemeden kaçınmalarını içeren şartları ihtiva etmesi yönüyle- Sa'deddin Efendi-zâde müfti Mehmet Efendi tarafından tanzim olunmuştur. Başlıca maddelerinden biri, hududu Sultân Selim zamanında olduğu gibi tayin ediyor, yani Osmanlılar III. Murâd ve III. Mehmet zamanında feth edilip de sonraki muharebelerde kaybedilmiş olan yerlerin hepsinden vazgeçiliyordu. Sincâr oğlu elinde bulunan nahiye, daha önceki gibi Bağdat kazası dâhilinde bulunacaktı.

⁴⁵¹ Bekir Kütükoğlu, **a.g.e.**, s. 197

⁴⁵² Cihat Aydoğmuşoğlu, **a.g.e.**, s.152

Halvehân'dan Şehrizor hükümeti onun idaresi altında bulunan kısım geri alındığı zaman, İranlılar Halo Han'a yardım etmeyeceklerdi. İran hacıları, bundan böyle, Urbân'ın isyanından dolayı pek emniyetli olmayan Bağdat ve Basra yoluyla değil, Haleb ve Dimeşk yoluyla gideceklerdi. Osmanlı Devleti'ne tabi olan Şemhal ve diğer Dağıstan hakimlerine İran tarafından saldırarak Rusların Terek sahilinde inşa etmiş oldukları kalenin yıkılması hakkındaki Padişah emirlerinin yerine getirilmesine de İran tarafından hiçbir şekilde engel olunmayacaktı. Devletin doğu sınırları valileri, yani Bağdat Beylerbeyi Mahmud ve Van Beylerbeyi Mehmet Paşa'lar Osmanlı hükümeti tarafından sınırın tayin ve tesbitine memur idiler. İşte İran seferi bu şekilde –Osmanlı Devleti için Macaristan seferinden daha az şerefli olmak üzere- sona erdi. 200 yük ipek vergisi, 30.000 duka Macaristan hediyesi gibi, memleketleri iadeye değil, komşu hükümetlerin sanayi ürünleri üzerinden bir çeşit vergi alınmasından da vazgeçmeye mecbur oldu.⁴⁵³

3.5. Osmanlı - Safevi Savaşları (1615-1626)

Safevi Devleti ile savaşlar 1615'te tekrar başladı. Öküz Mehmet Paşa serdarlığındaki ordu Azerbaycan'a doğru yola çıkarken, Bağdat ve çevre eyaletlerin emirlerine de Nihavend ve Hemedan taraflarını yağmalamaları buyruldu. Azerbaycan'daki savaşa destek maksadıyla gerçekleştirilen ve birkaç yıl boyunca devam eden bu saldırılarda Osmanlı kuvvetleri önemli kayıplar verdiler. 1618'de iki taraf tekrar barış görüşmelerine başladığında Osmanlı diplomatları iyi niyet

⁴⁵³ Hammer, **a.g.e.**, c. 8, s. 141-142, Bu olayların yılı, Naîmâ'da 1613 olarak anlaşılmaktadır. Naîmâ, **a.g.e.**, c. 2, s. 404

göstergesi olarak Safevilerden Şehrizar ve dolaylarını boşaltmalarını bir kez daha istediler. Nihayet 1619'da padişahın onayladığı barış metnine göre Irak-ı Arap'ta Şehrizar ve Bağdat taraflarında Safevilerce işgal edilmiş bölgelerin boşaltılmasına karşılık Derne ve Derteng'in İran'a bırakılması kabul edildi.⁴⁵⁴

1620 yılına gelindiğinde ise Şirvan, Gence, Nahcivan gibi yerlerle birlikte Şehrizar kalesinin de Kızılbaş elinde olduğunu görüyoruz.⁴⁵⁵

Şah Abbas 1623'te Bağdat'ı fethettikten sonra valiliğe Safî Kulu Han'ı getirmiş, ardından Kasım Han-ı Afşar, Han Ahmet Erdelânî ve Kurçakay Han'ı Musul ve Kerkük (Dakuk ve Şehrizar da dahil) havalisini işgale göndermiştir.⁴⁵⁶

Safevilerin 1624 Bağdat işgali sırasında da kuzeyde Musul, Kerkük ve Şehrizar, Safevi tasarrufuna alındı. Böylece 1618-19'dan beri devam eden Osmanlı-Safevî barışı da bozulmuş oldu.⁴⁵⁷ Şah altmış bin askerle Kasım Han'ı Musul muhasarasına gönderip. Musul Beylerbeyi Hüseyin Paşa ile yapılan muharebelerde Hüseyin Paşa mağlup oldu ve öldürüldü. Bunun üzerine Musul istila edilir ve nice Şehrizar kalelerine de sahip olundu.⁴⁵⁸ 1625-26 yıllarında Bağdat'ı geri alma teşebbüsleri başarısız oldu. Osmanlı ordularının bir sonraki Bağdat seferi Abaza meselesine öncelik verilmesi nedeniyle ancak 1629 yazında mümkün oldu.⁴⁵⁹

⁴⁵⁴ Özer Küpeli, **a.g.m.**, s. 232-233

⁴⁵⁵ Cihat Aydoğmuşoğlu, **Safevi Devleti Tarihi**, Gece Kitaplığı, Ankara, 2014, s. 71

⁴⁵⁶ Cihat Aydoğmuşoğlu, **a.g.e.**, 2013, s.170

⁴⁵⁷ Özer Küpeli, **a.g.m.**, s. 234

⁴⁵⁸ Eyliyâ Çelebi, **a.g.e.**, c. 4, s. 244

⁴⁵⁹ Özer Küpeli, **a.g.m.**, s. 236

3.6. Hüsrev Paşa'nın İran Seferi ve Bağdat Muharasası

1629 baharında Veziriazam ve Serdarıekrem Hüsrev Paşa İran seferine hareket etti. Hedef Bağdat'ın geri alınmasıydı. 1628'de (h. 1037) Şah Abbas vefat etmiş ve yerine torunu Şah Safi hükümdar olmuştu. Ordu Musul'a geldi; kış fazla olduğundan Fırat, Dicle ve Zab nehirleri taşmıştı. Hatta sel nedeniyle bazı tepe ve köylerin ada gibi kaldığı rivayet edilir.⁴⁶⁰ Asıl hedef olan Bağdat'a gidilememesinde, nehirlerin taşarak karadan veya nehirler vasıtasıyla topların sevk edilememesinin etkisi büyüktür. İstişarelerde “kış sonu ve bahar başlangıcı olduğu için büyük nehirlerin taşması nedeniyle Bağdat'a varmayı ve burayı kuşatmayı imkansız hale getirdiği” özellikle vurgulanmıştır.⁴⁶¹ Bağdat taraflarını da su basmış olduğundan o taraflarda bir iş görülemeyeceği için sular çekilinceye kadar ordunun gerisini tehdit etmek ihtimali olan Erdelan ve Şehriban hakimi Ahmed Han'ın ülkesinin vurulmasına karar verilerek Şehrizar tarafına gidildi. Gülanber kalesi tamir olunarak⁴⁶² içine asker kondu ve burası Şehrizar beylerbeğliği merkezi yapılarak valiliğine de bir rivayete göre Arnavud Mustafa Paşa tayin edildi.⁴⁶³ Kale ismi Gül-i Ahmer olarak verilen Peçevi Tarihi çevirisindeki diğer bir bilgiye göre Şehrizar

⁴⁶⁰ Naîmâ, **a.g.e.**, c. 2, s. 650

⁴⁶¹ Naîmâ, **a.g.e.**, c. 2, s. 652

⁴⁶² Yirmi sene önce [takriben 1610 yılı] Şah Abbas'ın yıktırmış olduğu bu kaleden henüz birkaç kule ve mevkiin haricî istihkâmlarını çevreleyen nehir boyunca birkaç duvar parçası kalmıştı. İstihkâmların inşâsını müzâkere etmek üzere, bir dîvân toplanarak, müzâkere neticesinde, eğer burada kale inşâsı faydalı olmasa, Sultân Süleyman bunu yaptırmamış ve düşman için tehlikeli olmasa Şâh Abbâs yıkmamış olacağı cihetle, ihyâsı lâzım geleceğine karar verildi. Yedi hafta zarfında ikmâl olundu (23 Ramazan “039 – 6 Mayıs 1630) Hammer, **a.g.e.**, c. 9, s. 113

⁴⁶³ İ. H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. III, s. 168-169

valiliği Arnavutzade Ahmet Paşa'ya verilmiştir. Ömer Paşa ile Abdal Paşa ve Parmaksız Ali Paşa da bu kalenin muhafazasında görevlendirilmiştir.⁴⁶⁴ Naîmâ bu kaleyi Kelgiri olarak ifade etmektedir. Kalenin yapımında beyler ve beylerbeyleri de paçaları sıgayarak, büyük küçük herkesle birlikte çamur içerisinde işe koyulmuşlardı. Ömründe bir taşı diğer taşın üzerine koymamış kimseler Serdâr-ı Ekrem'in korkusundan çaresizce çalışırlardı. Bu yüzden eğri büğrü olan bu yapılar yağmur yağınca yeniden yıkılırdı. Kale tamamlanıncaya kadar bu çileyi çektiler.⁴⁶⁵ Hüsrev Paşa Şehrizar kalesinin (Gülenber kalesi) tamamlanmasına büyük özen gösterdi. Burçları, camileri ve minareleriyle gereği gibi tamamlandı. Top, cepthane, mühimmat ve hububat konuldu. Yeterli miktarda nöbetçi ve muhafız bırakıldı.⁴⁶⁶ Zâlim kalesi de Hüsrev Paşa'nın İran seferi sırasında (h.1039/m.1630) yeniden fethedilmiş⁴⁶⁷ Şehrizar sınırında Erkek Ahmet kalesi inşâ edilmişti.⁴⁶⁸

Erdelan hakimi Ahmet Han, kardeşi Mü'min Han ile birlikte gelip de itaat arzetymekte gecikmedi. Mü'min Han, Sünnî olduğu için, hususi iltifata mazhar oldu. Yine o sırada Suruç hakimi Timur Han ile Hazo hakimi İbrahim ve Mehmet Hanlar da el öpme şerefine nail oldular. Zab suyundan Şehrizar'a kadar Erdelan'ın otuz dokuz sancağı direnç olmaksızın itaat ettiler. Bu fetihler üzerine, Osmanlı ordusu Şehrizar'a (kadîm Zia-zoros) çadır kurdu.⁴⁶⁹ Hüsrev Paşa, bu vahşetler bölgesinde bir kaleler silsilesi kurmak istedi. Lakin hiç mimar bulunmaması ve amelenin

⁴⁶⁴ Peçevi, **a.g.e.**, c. II, s. 386

⁴⁶⁵ Naîmâ, **a.g.e.**, c. 2, s. 656

⁴⁶⁶ Naîmâ, **a.g.e.**, c. 2, s. 661

⁴⁶⁷ Eyliyâ Çelebi, **a.g.e.**, c. 4, s. 348

⁴⁶⁸ Eyliyâ Çelebi, **a.g.e.**, c. 1, s. 104

⁴⁶⁹ Hammer, **a.g.e.**, c. 9, s. 113

cehaleti, bu teşebbüsü akıl dışı olduğu kadar, faydasız da bıraktı. Duvarlar toprak üzerine çıkar çıkmaz yağmurların meydana getirdiği sellerden yıkılırdı. Beğler, Beylerbeyi dizlerine kadar çamur içinde amele nezalet ederlerdi. Sadrazam, Şehrizor hatlarında kapanıp kalmakta iken, Safevi kumandanı Zeynel Han, Hemedan bölgesine yerleşmekte ve sınırın savunması için hazırlanmakta idi. Zeynel Han, 40.000 kişi ile Mihriban üzerine yürüdü. Osmanlı ordusunu ansızın basmak üzere, doğru Şehrizor'a koşmasını tavsiye eden Çopur Bekir'in akıllıca sözüne kulak vermedi. İki ordu karşılaştılar, cenk Çaldıran muharebesi kadar kanlı oldu. Beylerbeyileri kendi kuvvetlerinin dört misli olan düşmana karşı fekalade kahramanlıklar gösterdiler ve bu unutulmaz gün Halîl Paşa'ya "Demirkazık" şerefli lakabını vermiş ve Paşa bu ünvanı bundan sonra da muhafaza edebilmiştir.⁴⁷⁰

Sadrâzam, kumandalanlarının kahramanlıkları sayesinde zafer kazanmakta iken, Şehrizor ordugâhı zahire ve iki kat ulufe isteyen sipahilerin yeni bir isyanına sahne oldu(14 Ramazan 1039 - 27 Nisan 1630). Bununla beraber, bir kat ulufe ve nefer başına iki akçe terakki verilerek fitne bastırıldı. Sadrazam, Şehrizor'da elli üç gün kaldıktan sonra Mihriban üzerine yürüdü(22 Ramazan 1039 - 5 Mayıs 1630). Altıncı gün Mihribân'a varıldı. Hasanâbâd⁴⁷¹ ve Hemedân tahrip edildi. Tahrip "Hüsrev Hân-ı bî-âmân" ismini İran'ın en uzak hududuna kadar duyurdu.⁴⁷²

⁴⁷⁰ Hammer, **a.g.e.**, c. 9, s. 115

⁴⁷¹ Hasanâbâd, Uzun Hasan'ın yaptırdığı bir kaledir. Şehrizor'dan Hasanâbâd'a sekiz konaktır ve Hasanâbâd'dan Hemedan'a da aynı şekilde sekiz konaktır. Naîmâ, **a.g.e.**, c. 2, s. 658

⁴⁷² Evliyâ Çelebi buradaki durumu "Acem diyarının nehb ü gâret olunduğu ve Bâğ-ı cinân kalesi etraflarında yirmi pâre kaleler harâb olduğu andan Şehr-i Hemedân ve kale-i Dergezîn cânibleri alan u talan ve ahâlîsi nâlân u giryân ve malları yağma olup uryân kaldıkları" şeklinde tarif eder. Eyliyâ Çelebi, **a.g.e.**, c. 1, s. 104

Devamında seferin asıl maksadı olan Bağdat fethine doğrudan doğruya ilgilendirmediği için, Kazvîn'den vazgeçilmesi kararlaştırıldı. Bazı kumandanlar Safevi Şahların mezarlarının bulunduğu Erdebil'e gidilmesi fikrindeydiler. Reîsülküttâb Muslu Efendi Bağdat'ın muhasarasını emretmekte olan Pâdişâhın iradesine uygun olarak hareket edilmesi lüzumunda ısrar ederek, bu fikre muhalefet gösterdi. Bunun üzerine geri dönülerek, Beşparmak yoluyla Bağdat'a hareket edilmesi kararlaştırıldı. Ordu bu karar üzere yola çıktı(10 Zilka'de 1039 - 21 Haziran 1630).⁴⁷³

Osmanlı ordusu 6 Eylül 1630'da (h. 28 Muharrem 1040'da) Bağdat'ı kuşattı, fakat alamadı, nihayet 1630 Ekim ayında geri dönüş kararı verilerek Musul'a gelindi. Bağdat'ın alınmadığını duyan Safevi beyleri saldırıya geçip Dertenk, Şehrizer taraflarını ve daha sonra Hille'yi aldılar.⁴⁷⁴ Erdelân hakimi Ahmed, 30.000 kişi ile Şehrizer üzerine hücum etti ve zafer kazandı. Bu yenilgi sonucu Şehrizer'dan kaçarak Musul'a sığınan beğler ise Hüsrev Paşa tarafından cezalandırıldı.⁴⁷⁵

Burada Şehrizer'un istilas ve elden çıkması, Bağdat fethinin gerçekleşmediği ve askerin çöktüğü haberinin İran tarafına ulaşması üzerine gerçekleşmiştir. Memleketi talan olmuş olan Han Ahmed, Kızılbaş askerinin önüne düşerek onları Derteng'e getirmişti. Muhafazası görevinde bulunan Parmaksız Mustafa Paşa ve yeniçeriler karşı koymanın mümkün olmadığını görerek Şehrizer'a çekildiler. Daha sonra Han Ahmed ve hanlar hanı otuz bin kadar kızılbaş ile Şehrizer'a yönelmişti. Bölgedeki bazı hanlar ve aşiret liderleri de "hakimiyet galip gelenindir" diyerek

⁴⁷³ Hammer, **a.g.e.**, c. 9, s. 116-119

⁴⁷⁴ İ. H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. III, s. 168-169

⁴⁷⁵ Hammer, **a.g.e.**, c. 9, s. 124

Kızılbaş tabi oldular. Han Ahmed kardeşi Mü'min hanı yakalayarak “Sen Osmanlı’ya gönülden bağlandın” diyerek hapsedtirdi. Şehrizar muhafazasında olan Arnavud Mustafa Paşa, Parmaksız Mustafa Paşa ve diğer paşalarla istişarede bulunarak karşı koymanın mümkün olmadığını düşünüp korkuya kapıldılar. Öncelikle Şehrizar içerisinde bulunan toplar kaldırılarak önceden gönderildi. Düşman geldiğinde ise savaşıarak Kerkük tarafına gitmeye karar verildi. Lakin zaaf içerisinde bulunan askerin kontrol altında tutulması imkansız gibiydi. Paşalar, yeniçeriler ve kuloğulları Çınargediği’nde toplar ile birlikte durarak savaştılar. Arnavudoğlu burada şehid oldu. Şehadet haberi asker arasında yayılınca dağıldılar. Askerin çoğu zaten burada şehit düşmüştü. Çok az kişi canını kurtarabildi. Bu haber Vezir Hüsrev Paşa’ya gelince bu kötü durumun kendisinin yanlış tedbirinin bir sonucu olduğunu anladı fakat yine de bahaneyi askere buldu. Kızılbaşlar savaştan dönerek Şehrizar’u tekrar tahrip ettiler.⁴⁷⁶ Vezir Hüsrev Paşa, Şehrizar’dan kaçan diğer paşaları ise “Sizi bunda Musul muhafazası için alıkoymak isterim. Amma ola ki Musul’u dahi Şehrizar gibi bırakıp çıkmayasız” diyerek sonrasında idam ettirdi.⁴⁷⁷

Muhallifleri, Padişah’a Hüsrev Paşa’nın kan dökücü bir zalim olduğunu, askeri tedbirlerinin delice hareketten ibaret olarak askeri Şehrizar’dan Hille’ye, Dertenk’ten Musul’a dağıtmak suretiyle bu cesaretli ordunun kısmen bozulmasına ve Bağdat muhasarasının kaldırılmasına sebebiyet verdiğini arz ettiler.⁴⁷⁸ Öncelikle Şehrizar kalesini yaptırmakla abes ile işgal edilerek kötü tedbirler alındığı,

⁴⁷⁶ Naîmâ, **a.g.e.**, c. 2, s. 680-681; Bu konu ile ilgili bir bölümde Erbil ile Hamedan arasındaki geniş bölgeye Şehrizar denildiği Tarih-i İbni Ankar’da kayıtlıdır notu mevcuttur. Cengiz Eroğlu, Murat Babuçoğlu, Orhan Özdi, Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul, Orsam, Ankara, 2012, s. 182

⁴⁷⁷ Naîmâ, **a.g.e.**, c. 2, s. 682

⁴⁷⁸ Hammer, **a.g.e.**, c. 9, s. 134

sonrasında Arap beylerinin “Bağdat’ın maişeti Hille ve Cevâzir etrafındadır; muhafazasına asker kosanız ihtiyaç halinde yirmi otuz bin atlı ile yardım ederiz. Bu yolla Bağdat’a hücum edildiğinde zafer kazanılır” sözlerine aldanıldığı dile getirilmiştir.⁴⁷⁹ “Şehrizer, Hille ve diğer bölgelere konulan askerler güç kullanmakta olmasıyla birlikte bölgenin ana üssü elde olmadıkça oraları korumak imkansız iken askerler yine de yiğitçe hareket etmiştir. Uzun süre savaştan sonra ümitsizlik içerisinde çıkıp giden paşaları ve nice Müslüman halkı haksız yere öldürmüştür”⁴⁸⁰ şeklinde ağır eleştirilerle karşılaşmıştır. Bağdat’ın alınamaması sonucu Hüsrev Paşa, muhaliflerinin padişah nezdinde yaptığı baskılar sonucu azledildi ve ardından idam olundu. Sert karakterine rağmen asker tarafından sevilen Hüsrev Paşa’nın azli ve öldürülmesi, ardından Hafız Ahmed Paşa’nın ikinci kez Sadarete getirilişi İstanbul’da kapıkullarının isyanına yol açarken, durum IV. Murad’ın saltanatını tehdit eden bir hale dönüştü. Bu gelişmeler Bağdat ve Irak-ı Arap ile ilgili planların bir süreliğine gündemden düşmesine sebep oldu.⁴⁸¹

3.7. IV. Murad’ın Irak-ı Arap’ı Yeniden Fethi

IV. Murad, beklenenin aksine ilk seferini Bağdat yerine Revan üzerine gerçekleştirmiş ve 1635’te burayı fethetmişti. Bununla birlikte Revan’ın altı ay içinde Safevîlerce geri alınması ve 1636 yılında Erdelanoğlu Han Ahmed’in Osmanlılara ilticasıyla Şehrizer dolaylarında meydana gelen çatışma dikkatlerin bir kez daha

⁴⁷⁹ Naîmâ, **a.g.e.**, c. 2, s. 680

⁴⁸⁰ Naîmâ, **a.g.e.**, c. 2, s. 695

⁴⁸¹ Özer Küpelî, **a.g.m.**, s. 237

Irak-ı Arap'a çevrilmesine yol açtı.⁴⁸² 6 Temmuz 1636'da Diyarbakır, Karaman, Sivas, Anadolu ve birkaç sancak paşaları ve beyleri askerleriyle Kars muhafazasına gönderildi. Oraya giderek Kars'ın viran yerlerinin yeniden yapımına başladılar. On dört gün sonra Anadolu beylerbeyisi Gürcü Mehmet Paşa da Ahışa hisarını tamire memur oldu. Rüstem Han da yirmi bin Kızılbaş ile Şehrizar ve Kerkük üzerine yürüdü. Safevi Şahı ise bir yerde durarak Revan binası için dört bin ser-ahûr ve on bin tümen akçe verip Gence Hakimi Mehmet Hanı ve Şirvan Han'ı Yusuf Han'ı üç bin Kızılbaşla gönderdi. Revan kalesinin yeniden tamir edilip etrafına su salındı. Kale güçlendirildikten sonra yönetimini Kelb Ali isimli hana verdi ve Isfahan'a gitti.⁴⁸³

Aynı yıl Ahmed Paşa dört bin askerle Şehrizar semtine gidip Erdebil'den Samaklı deresine vardığında mizacı değişti. Serçınar isimli yerde Han Ahmed elli-altmış adamıyla gelip görüştüğünde Ahmed Paşa ikram edip tesellide bulundu. Oradan giderek Şehrizar'a vardıklarında iki gün burada ikamet ettiler. Bir esir Kızılbaş'ın elinden kurtularak geldi. Rüstem Han, Kızılbaş askeri ile Mihriban'da oturup "asker zayıflık halindedir" diye haber verdi. Ancak sun'î esir, yalan haberler taşıyordu. Rüstem Han tekrar Şah tarafına haber göndererek yardım istedi ve birkaç bin Kızılbaş geldi. Hasta ve yaşlı olan Ahmet Paşa ile Kızılbaşlar arasında meydana gelen savaşta Ahmet Paşa şehit edildi ve Kızılbaşlar galip geldi.⁴⁸⁴

⁴⁸² Özer Küpeli, **a.g.m.**, s. 237

⁴⁸³ Naîmâ, **a.g.e.**, c. 2, s. 834

⁴⁸⁴ Naîmâ, **a.g.e.**, c. 2, s. 837-839

Sonunda IV. Murad, Bağdat'ı geri alıp Irak-ı Arap'ı tekrar Osmanlı toprağı haline getirmek maksadıyla 1637 yılı içerisinde hazırlıkları hızlandırdı.⁴⁸⁵ Safevîlerin var güçleriyle savunma tedbirleri almaya çalıştıkları sırada, 14 Kasım 1638'de, İmam-ı Âzam menziline varan Osmanlı ordusu bir gün sonra 15'ini 16'sına bağlayan gece Ak-kapı istikâmetinden kaleyi muhasaraya başladı.⁴⁸⁶ Aynı günlerde, önceden Şehrizar üzerine gönderilen askerden bol miktarda hububat vs. ile birlikte zafer-fetih haberi geldi. Bu durum hayra işaret olarak da görüldü.⁴⁸⁷

Otuz dokuz günlük şiddetli bir kuşatmanın ardından kaledelikler aman talebinde bulundular. Talep kabul edildi ve Osmanlı askerleri kaleye girdiler. Buna rağmen müdafilerin bir kısmı yağmaya girişen Osmanlı askerlerinden çekindikleri gerekçesiyle silahlarını teslim etmediler. Bu sırada başlayan itiş kakış şehrin içinde çatışmanın tekrar başlamasına yol açtı. Sayıca çok üstün olan Osmanlı askerleri teslim olanlar da dahil ele geçirdikleri Kızılbaş askerlerinin neredeyse tamamını kılıçtan geçirdiler. Kıyımdan şehrin Şîî halkı da nasibini aldı. Birkaç günlük süreçte Bağdat'ın Safevî muhafızlarıyla Kızılbaş halktan katledilenlerin sayısı o kadar fazlaydı ki, sokaklardaki cesetlerin toplanması günlerce sürmüştü. Bu hadiseyle şehirdeki Şîî nüfusu önemli ölçüde azalırken, aynı zamanda Şah ordusunun en seçkin birliklerinin burada yok olması Safevîlerin askeri gücüne önemli bir darbe oldu.⁴⁸⁸

Diplomatik temasları Bağdat'ta bizzat bu iş için görevlendirilen Veziriazam Mustafa Paşa yürüttü. Hatta Safevîleri barışa zorlamak için beraberindeki askerinin bir kısmıyla Derteng taraflarına doğru hareket etti. Kasr-ı Şirin olarak bilinen Zühab'a

⁴⁸⁵ Özer Küpeli, **a.g.m.**, s. 237

⁴⁸⁶ Özer Küpeli, **a.g.m.**, s. 238

⁴⁸⁷ Naîmâ, **a.g.e.**, c. 2, s. 883

⁴⁸⁸ Özer Küpeli, **a.g.m.**, s. 238

vardığında Safevîler tam yetkili bir elçi göndererek barış müzakerelerinin başlamasını istediler. Üç gün boyunca devam eden görüşmeler sonucunda iki taraf barış şartları üzerinde uzlaştılar. Söz konusu şartların padişah tarafından da onaylanmasıyla Osmanlı-Safevî devletleri arasında uzun bir süre devam edecek barış dönemi başlamış oldu.⁴⁸⁹

Kasr-ı Şirin Antlaşması diye anılan antlaşma gereğince sınır, Bedre, Hassan, Mendelicin, Derne, Dertenk'ten, Sermenel diye adlandırılan yere kadar arada olan bölgeler, burada Caf aşireti'nin Ziyâeddin ve Hârûnî kabileleri ve Zincir(Zencir) kalesi'nin batı tarafında yer alan köyler ve Şehrizeror yakınında bulunan Zâlim Âlî kalesi'nin yukarısında bulunan dağların bu kaleye bakan tarafları, Orman kalesi ve bağlı bulunan köyleri ile o tarafa kale ve Şehrizeror'a Çağan gediği ile sınır olup, Kızılca kale ve ona bağlı olan yerler Osmanlılarda kalacaktı; bundan başka kuzey sınırında fetholunan Kars, Ahisha, Van ile Şehrizeror, Bağdat ve Basra kalelerine, arazilerine, nahiyelerine vs. Şah tarafından kesinlikle taarruz edilmeyecekti.⁴⁹⁰ Zencir kalesinin doğu tarafında olan köyler, kaleler ve benzerleri ile Mihriban ve bağlı bulunduğu yerlere de Osmanlı Devleti tarafından müdahalede bulunulmayacaktı. Zincir kalesi, Van sınırındaki Kotor, Makû, Kars taraflarında olan kaleler her iki tarafça da yıktırılacaktı.⁴⁹¹ Muahedenin sonunda eğer sulha riayet edilecekse Şeyhayn yani Ebûbekir, Ömer ile Osman ve Peygamber'in zevcelerinden Ayşe ile

⁴⁸⁹ Özer Küpeli, **a.g.m.**, s. 239

⁴⁹⁰ **Muâhedât Mecmûası**, c. 2, s. 310,311, Naîmâ, **a.g.e.**, c. 2, s. 927-928 Buradaki ifade Uzunçarşılı tarafından aynı eserin 4. Cildinde "Ahisha, Kars, Van, Şehrizeror, Bağdat ve Basra'nın eski hudutlarındaki yerler Osmanlılarda ve Zincir kalesi'nin doğusundaki kaleler ve köyler ve Mihriban kalesi İranlılara kalacak" şeklinde verilmektedir. İ. H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. IV, s. 249

⁴⁹¹ Naîmâ, **a.g.e.**, c. 2, s. 927-928

diğer bazı sahabilere lânet edenlerin engellenmesi de barış şartları arasında idi.⁴⁹² Anlaşma sonrası her iki hükümdar birbirlerine ağır hediyeler göndermişlerdi.⁴⁹³

Ahidname Muharrem'in 14'üncü günü saat 4'te Kasr-ı Şirin yakınında bulunan Şehâb mevkiinde imza ve teati olundu.(14 Muharrem 1049 / 17 Mayıs 1639). Üç gün sonra, Şâh'a gönderilmiş olan ahidname, el yazısıyla imzalanmış ve mührüyle mühürlenmiş olarak gelip, İstanbul'a ulaştırmakla görevlendirilmiş bulunan Mehmet Kulı Hân'a tevdi edildi. San Hân İran'a döndü; Sadrâzam Diyâle'yi geçerek, Kerkük'e yöneldi. Kerkük Paşası Aş Mehmet, hakkında şiddetli şikayetler olduğundan dolayı, kalede hapsedildi. Mısır askerinin memleketlerine dönmesine izin verildi. Ordu Zab nehrine köprü atmakta iken, Ayntab beği Osman Beğ hapsedilerek malları müsadere edildi. Seyyid Han memleketinin idaresi, oğullarından birine verildi. Ordu, Musul'dan Diyarbekir'e doğru yoluna devam etti.⁴⁹⁴ Bağdat fethinde Vezir-i A'zam Kara Mustafa Paşa tarafından Şah'a gönderilen 17 Mayıs 1639 (h. 14 Muharrem 1049) tarihli sulh ve sınıname suretinde sınırlar "Bağdat Eyâleti'nde Cüssân ve Bedre ve Mendelcin ve Dertenk ve Derne Seâdetlü padişahımıza müteallik olub Mendelcinden Dertenge varınca sahralar bu taraftan zabt olunub dağ şah tarafına müteallik ola, ve Dertenk ile Derne sinuru Sersil(?) nam mahalli ta'yin olunub ve Câf Ziyâeddîn ve Hârûnî pâdişâh-ı kürrevn(?) vekar hazretlerine müteallik beyne deruni Şah tarafına Kille ve Zencir kale ki dağın kulesinde vâki' olmuşdur, yıkılıb taraf-ı garbîsinde vaki olan göylü cânib hüdâvendigârîden ve taraf-ı şarkîsinde olan köylü cânib Şâhîden zabt oluna ve

⁴⁹² İ. H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. III, S. 205 – 206, Antlaşma metni için ayrıca bakınız: BOA, NMH.d., 7/S. 4 – 6

⁴⁹³ İ. H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. IV, s. 249

⁴⁹⁴ Hammer, **a.g.e.**, c. 9, s. 270, Naîmâ, **a.g.e.**, c. 2, s. 928, Eyliyâ Çelebi, **a.g.e.**, c. 6, s. 81

Şehrizer kurbunda Zâlim kal'ası üzerinde olan dağın kal'a-i mezbûreye nâzır olan etrâf-ı cânibi pâdişâhîden ve kal'a-i Orman tevâbi'i olan karyeler ile taraf-ı şâhîden zabt oluna ve Şehrizer'da Çıkan Gedüği sinur olub Kızılca kal'a ve tebâbii cânib-i eşref -i pâdişâhîden ve Mihriban ve tevâbii taraf-ı şâh'a tasarruf oluna...⁴⁹⁵ şeklinde ifade edilmektedir. Öneme binaen ek olarak sunulmuştur(**EK 6**).

Deli Mahmut Palankası yakınında Gürcü Mehmet Paşa kardeşi Cafer Paşa'ya Şehrizer eyaleti ihsan oldundu.⁴⁹⁶ H. 1048'de Şehrizer eyaleti Kastamonu'daki görevinden ayrılan Kayış Mehmet Paşa'ya verilmişti. 1049'da Şehrizer eyaleti Gürcü Cafer Paşa'ya verilmiş; Sadrazam Kara Mustafa Paşa, Cafer Paşa ile beraber Kerkük'e gelirken eski vali Kayış Mehmet Paşa aleyhinde büyük şikayetler olması sebebiyle Mehmet Paşa kaleye hapsedildi. Daha sonra Kayış Mehmet'in İran seferinde şehit düştüğü Naima Tarihi'nde belirtilmektedir. Kayış Mehmet Paşa'nın Kerkük'e dört saat mesafede Leylan köyünde harap mevlevihanesi vardır. Cafer Paşa da Kerkük Kalesi'nde Danyal Peygamberin makamı bitişiğinde bulunan camiye yeniden yaptırmıştır.⁴⁹⁷ Murad Han zamanında Şehrizer'da Çiğ Ahmed Kalesi tamir olundu.⁴⁹⁸

Kerkük tarafına yönelindiğinde, sulh haberiyle Receb Ağa Der-i Devlet'e gönderildi. Recep Ağa, ordu eski Musul'da iken gelerek barışın kabulünü içeren hattı şerifi getirdi. Daha sonra Derviş Mehmet Paşa'ya beratı verildi ve Veli Beğ'e Maraş verilip Kerkük muhafazasıyla görevlendirildi.⁴⁹⁹

⁴⁹⁵ BOA. İE.HR. 1/18

⁴⁹⁶ Naîmâ, **a.g.e.**, c. 2, s. 928

⁴⁹⁷ Cengiz Eroğlu ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 182

⁴⁹⁸ Eyliyâ Çelebi, **a.g.e.**, c. 1, s. 105

⁴⁹⁹ Naîmâ, **a.g.e.**, c. 2, s. 928-929

1639'da Kasr-ı Şirin'de yapılan barışla bölgenin Osmanlılara ait olduğu Safeviler tarafından da kabul edildi.⁵⁰⁰ Kasr-ı Şirin Antlaşmasından 18. Yüzyılın ilk yarısına kadar olan dönemde Osmanlı-Safevî ilişkileri dostane gelişmiştir.⁵⁰¹

3.8. Kasr-ı Şirin Antlaşması Sonrası

Antlaşma sonrası bölgeye hissedilir oranda sünni Türk nüfus yerleştirildi. Etnik ve kültürel dokusunun kalıcı şekilde Türk kimliği kazanması sağlandı.⁵⁰²

1657-1658 yıllarında (h. 1068'de) Celâlî Hasan Paşa'ya “bahar'da ya Erzurum'dan ya Van'dan ya Şehrezûl'dan Acem diyarına gidelim. Elin vilâyetin Hüsrev Paşa gibi âlân u tâlân ve harâb u yebâb edelim”⁵⁰³ tekliflerini dinlememiş ve Haleb'e yönelmiştir. Bu Celali isyanında Hasan Paşa, Haleb'de öldürülünce celalilerden bir kısmı Şehrizer'a kaçmıştır.⁵⁰⁴

1674 yılında İranlıların sınırı tehdit etmekte olduklarına dair alınan haber üzerine Bağdat'a aktif bir vali gönderilmesi kararlaştırıldı. Sadrazam, Kandiye muhasarasında kendini ispat etmiş olan yeniçeri ağası Abdurrahman Paşa'yı seçerek Bağdat'ın doğu sınırlarının gözetimi ve korunmasını ona verdi; Rakka, Musul, Şehrizer beylerbeyleri Bağdat valisinin maiyetinde görevlendirildiler.⁵⁰⁵

⁵⁰⁰ Özer Küpeli, **a.g.m.**, s. 240

⁵⁰¹ Cihat Aydoğmuşoğlu, **a.g.e.**, 2014, s. 80 (Kitapta ifade sehven 17. Asır olarak verilmiştir.)

⁵⁰² Suphi Saatçi, **Kerkük Evleri**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2013, s. 30

⁵⁰³ Eyliyâ Çelebi, **a.g.e.**, c. 5, s. 123

⁵⁰⁴ Eyliyâ Çelebi, **a.g.e.**, c. 5, s. 128

⁵⁰⁵ J. V. Hammer, **a.g.e.**, c. 11, s. 274

1691’de Dilaver Paşa bölgede düzeni yeniden kurdu. 18. Yüzyıl başlarında merkez Kerkük olmak üzere Şehrizar Eyaleti yeniden kuruldu.⁵⁰⁶

1722 Mayıs ayında (1134 Şaban) Sadrazam İbrahim Paşa İran’ın aciz durumundan istifade etmek isteyerek başlangıçta haktan yana görünüp İran’ın bu derece zebun halini ve şayet Isfahan düşerse diğer yerlerin de süratle elden çıkacağını göz önüne alarak uzun zamandan beri devam edegelen barışın muhafazası için Osmanlı hududu üzerindeki İran vilayetlerinin halkını komşuluk hukukuna riayeten Afganlılara karşı muhafaza ve müdafaa edilmesi mütalaasıyla o yerleri işgale karar vermiştir. Safevi Şahı şayet düşmanı kovacak olursa bu işgal edilecek yerlerin dostane bir şekilde bir muahedeye bağlanacağı uygun görülmüş ve Safevilerin başkenti olan Isfahan’ın Afganlılar tarafından zabtının ardından Türk sınırı üzerindeki İran topraklarını işgal eylemeleri ve bilhassa birinci derecede ehemmiyeti haiz memalik-i mahrûse civarında olan memleketler olan Revan, Tebriz, Gence ve Tiflis’in Devlet-i Aliyye tarafından nez’ ve tahsili ile derhal işgali Basra, Bağdat, Musul, Şehrizar, Van, Erzurum, Kars, Çıldır valilerine emrolunmuştur. Şehrizar Beylerbeyisi ve eyâlette bulunan hükümet ve vilayetler mutasarrıfları da bu emirle sorumlu tutulmuştur.⁵⁰⁷

15 Ocak 1733’te (h. 29 Receb 1145) Acemlerin saldırıcaıkları söylentilerinin yayılması üzerine Musul ve Şehrizar halkı endişeye kapılmış, bunun üzerine Musul Beylerbeyi Hüseyin, Bağdat valisi seraskerliğinde buraların muhafazasında görevlendirilmiştir. Bölgede meydana gelen vali boşluğunda ise bölgeye Karahisar-ı

⁵⁰⁶ Suphi Saatçi, **a.g.e.**, 2013, s. 30

⁵⁰⁷ İ. H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. 5, s. 174; BOA, A.DVNS. MHM 130/1153

sahip ve Beğşehir sancaklarına Rumeli Beğlerbeğliği payesi ile mutasarrıf olan Mehmet Paşa görevlendirilmiştir.⁵⁰⁸

Tahmasb Kuluhan'ın (Nadir Bey Avşar'ın) Şehrizar ve Musul üzerlerine saldırısının başlaması üzerine de Bağdat Valisi Vezir Ahmed Paşa'nın seraskerliğinde gönderilecek orduya 26 Şubat 1733 (h. 12 Ramazan 1145) tarihinde Sivas, Diyarbakır, Rakka, Hama ve Humus, Kütahya, Amasya ve Maraş'ı da içerine alan geniş bir bölgeden asker talebinde bulunulmuştur.⁵⁰⁹

3.9. Kerkük Muharebesi

Mağlubiyetten fütur getirmeyen Nadir Han, Doçum muharebesinde mağlup olarak Hemedan'a çekilmiş ve sonra Musul tarafından bir taarruz yoklaması yapmış ve bunu müteakip sulh yapmak ister gibi davranarak yeni bir taarruza hazırlanmaya başlamıştı. Osmanlı kuvvetlerinin mühim bir kısmı ilk baharda gelmek üzere terhis edilmiş, kalanı da kış münasebetiyle dağınık bir halde bulunduğundan Nâdir Han bu fırsatı kaçırmak istemeyerek birden bire Kerkük önünde meydana çıkarak dağınık bir halde bulunan Osmanlı kuvvetlerini bozmuş ve yapılan muharebede serasker Topal Osman Paşa öldürülmüştür (1146 Cemaziyelâhir / 1733 Kasım).⁵¹⁰

Bu galibiyetten sonra Şehrizar, Kerkük ve Derne'yi işgal eden Nâdir Han, Osmanlıların sulh isteyeceklerini ümid ettiyse de padişah bilakis harbe kuvvetle

⁵⁰⁸ BOA, C. DH., 29/1410

⁵⁰⁹ BOA, C. HR., 68/3397

⁵¹⁰ İ. H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. V, s. 226-231

devam için Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa'yı göndermeye karar verip⁵¹¹ Osman Paşa'nın yerine de Anadolu valiliği ile Köprülüzade Abdullah Paşa'yı tayin ederek harekatında kendisine istiklal verdi.⁵¹²

Kerkük mağlubiyeti sebebiyle hükümet Kafkasya'da Osmanlı nüfuzunu takviye ve aynı zamanda İran seferine iştirak etmek üzere Kırım Han'ı Kaplan Giray'ın Kafkasya'ya geçmesini emretmiştir. Gerçekte bu vaziyet sebebiyle bu emir tam zamanında verilmiştir. Osmanlı hükümeti bu maksatla Kumuk'ların reisi olan Usmaî veya Usmî Ahmed'e vezirlik ve oğlu Mehmet'e beylerbeyilik vererek bunları kendisine bağladı.⁵¹³

Kerkük muharebesinden sonra Nâdir Han 1734 Ocak ayında (1146 Şaban ayında) muhasara kasdıyla tekrar Bağdat önüne gelip birkaç gün oturduktan sonra Ahmed Paşa'ya elçi göndererek Revan, Gence, Şirvan, Tiflis ve Kâht eyaletlerini istemiştir. Bağdat'ta fazla müdafaa kuvveti bulunmadığı ve evvelki muhasaradaki noksanlar henüz tamamlanmadığı için Ahmed Paşa, red cevabı vermeyip yapılan teklife şeklen onay vermiş ve bu teklifi hükümete yazıp alacağı cevabı bildirmek üzere yetmiş seksen gün müsaade istediğinden Nâdir Han İran'a dönmüştür. Nâdir Han'ın bu teklifi Vezir-i Azam sarayında toplanan müşavere heyeti tarafından tetkik

⁵¹¹ Bundan akdem zuhur eden Kerkük vak'ası hamiyet-i padişahanemi tahrik eyledüğüne binaen adl ü inâyet-i millet-i allâm ile A'câma enâmda(?) gereği gibi ahz-ı intikam için müretteb ve mükemmel sefer-i hümayunum mukarrer ve resûl-i muhterem sallallâhu aleyhi ve sellem hazretlerinin alem-i zafertev'emleri sayesinde düstur-ı efham ve sardar-ı ekrem Ali Paşa edâmallahu Teâlâ iclâlehû'nun bizzat hareketi muhakkak olduğu ecilden me'mûr olan esnâf-ı askeriyye...(1146 evâhir-i Receb / 1731 Ocak). BOA, A.DVNS. MHM, 139 /1019

⁵¹² İ. H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. V, s. 226-231

⁵¹³ İ. H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. V, s. 226-231

edildikten sonra katiyyen reddine karar verilerek keyfiyet hudut kumandanlarına ve İran seraskeri Abdullah Paşa'ya bildirilmiş ve aynı zamanda Bağdat'ın güçlendirilmesiyle zahire konmasına karar verilip emirleri gönderilmiştir.⁵¹⁴

Osmanlı hükümeti IV. Murad zamanında akdolunan müsalehayı kabul edip yalnız Rusların İran taraflarından alakalarını kesmek için İran ile Rusya arasındaki ittifak muahedесinin feshini ve Rusların Dağıstan'dan çekilmesini şart koymuştu.⁵¹⁵

Kerkük Muharebesi sonrasında 20 Mayıs 1734 (h. 16 Zilhicce 1146'da) tarihinde bir hattı hümayun ile Bağdat Valisi Vezir Ahmed Paşa'ya Haleb Eyaleti, Vezir İsmail Paşa'ya Bağdat Eyaleti, Mehmet Paşa'ya Basra Eyaleti verilirken Şehrizer Eyaleti Selim Paşa'ya verilmiştir.⁵¹⁶

6 Aralık 1745 (h. 12 Zilkade 1158) tarihinde Şehrizer Eyâleti'ndeki Kerkük ve Erbil kalelerinin bazı mahalleri harab bulunduğundan tamiri konusu Şehrizer Beylerbeyi Hasan Paşa'nın iki kıt'a mektubu, Kerkük ve Erbil ahâlilerinin de istekleri üzerine Diyarbakır valisine yazılarak keşfi istenmiştir. Kalelerin barut ve kurşun gibi mühimmat ile zahire ihtiyaçlarının bulunduğunu da görmekteyiz. Kalelerin tamire muhtaç olan yerlerin tamirine başlanması kararlaştırılmış, tamir ve diğer ihtiyaçlara ait masraflar miriden karşılanmıştır.⁵¹⁷

İran'ın bölge üzerindeki emelleri sona ermemişti. Silahdar Mehmet Paşa, Haleb'ten sonra 1733 Mart'ta (1145 Şevval) Diyarbakır valiliğine naklolundu. Şehrizer Beylerbeyi Ali Paşa'ya ve Kerkük Kadısı'na gönderilen bir hükümde Nâdir Şah'ın Musul ve Şehrizer (Kerkük) taraflarını tehdit eylemesi üzerine Diyarbakır'da

⁵¹⁴ İ. H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. V, s. 226-231

⁵¹⁵ İ. H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. V, s. 231

⁵¹⁶ BOA, AE. SMHD.I., 23/1342

⁵¹⁷ BOA., C.AS., 1149/51065

muktedir bir vezirin bulunması lüzumuna mebni Vezir Mehmet Paşa'nın Diyarbakır'a tayin olunduğu bildiriliyordu. Yine bu hükümde Acem taifelerinin hezimet encâm Derne'ye îsâl-i hasâret etdikten soran o taraflara dahi suikastleri olmak ihtimali bildirilmektedir.⁵¹⁸ Seraskerlikle görevlendirilen Moralı Topal Osman Paşa komutası altında sevk edilen ordunun mevcudu Zap geçidinde yapılan yoklamaya göre 170 bin piyade ve süvari askerinden ibaret idi. Bu sırada İranlılar Erbil ve Kerkük'e birer askeri müfreze göndermişler ise de, Kerkük'e gelen müfreze Kerkük Kalesi'ndeki Osmanlı askeri tarafından üç saat içerisinde mağlup edilerek, geri çekilmişler ve Diyale Vadisi'ne doğru kaçmışlardır. Gelen ordu maiyetine beş yüz kapıkulu ile Şehrizor Mutasarrıfı Mirmiran Ali Paşa, Köysancak Mutasarrıfı Babanlı Ahmed Paşa ve Savcıbulak Mutasarrıfı Rıza Paşa da görevlendirilmişti. 1733 yılında (h. 1146'da) Serasker Osman Paşa, Dicle sahili yoluyla Bağdat'a giderek, birinci muharebede İranlılara karşı büyük bir galibiyet elde etti. Nadir şah yaralı olarak kaçmaya mecbur kaldı. Lakin Bağdat Valisi Ahmed Paşa, Serasker Osman Paşa'dan emin olamadığından, cephanesizliği bahanesiyle Osman Paşa'yı uzaklaştırmaya başladı. Osman Paşa maiyetindeki asker ve emirlere ayrılımları için izin vererek, kendisi de az bir askerle geri döndü. Nadir Şah bundan haberdar olduğunda çok miktarda süvari ile takibe çıktı ve Kerkük civarında yetişti. Seraskerin hasta olarak tahtirevanında bulunması ve askerinin azlığıyla beraber, harp düzeni almaya imkan kalmaması sebepleriyle, Osmanlı askeri perişan ve Osman Paşa da şehit edildi. Osman Paşanın cenazesi 1735'te Kerkük'te İmam Kasım hazretlerinin yanına yapılan türbeye defnedildi.⁵¹⁹

⁵¹⁸ İ. H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. VI, s. 317 / BOA, A.DVNS. MHM 139/257, 329

⁵¹⁹ Suphi Saatçi, **a.g.e.**, 2003, s. 20; Cengiz Eroğlu ve diğerleri, s. 184

Sonuçta; hasta bulunan Osman Paşa maktulen vefat ederek Osmanlı kuvvetleri bozulmuştur (1146 Cemaziyelahir – 1733 Kasım). Topal Osman Paşa'nın Nâdir Şah'la yapmış olduğu 7 Safer 1146 – 20 Temmuz 1733 tarihindeki Duçom muharebesindeki zaferi üzerine Bağdat ve Doğu Anadolu istilâdan kurtarılmıştır. Bu başarıdan sonra hastalığı sebebiyle seraskerlikten affını istemiş ise de kendisine seraskerlik teklif edilen Bağdat valisi Ahmet Paşa'nın kabul etmemesi üzerine bu vazife Osman Paşa üzerinde bırakılmıştı.⁵²⁰

3.10. İkinci Kerkük Muharebesi

1733 (h. 1146) senesinde, Turnacıbaşı Ömer Bey mirmiranlık rütbesi ile Şehrizor valisi, selefi Süleyman Paşa da Maraş valisi oldu. 1743 yılında (h. 1156'da) Nadir Şah on bin İran askerini Kerkük kalesini almakla görevlendirdi. Askerler Kerkük kalesi önlerinde yerleştiler ve ahaliyi itaat etmeye davet ettiler. Kaleden ve ahaliden gelen direniş karşısında fazlasıyla müteessir olan Nadir Şah, beraberindeki birkaç yüz top ve humbara ile askerinin yardımına koşarak şiddetle kaleye saldırdı. Kerküklüler sıkça kaleden dışarıya hücum ederek kuşatma yapan İran birliklerine fazlasıyla zayıat verdiriyorlardı. Ancak kuşatmanın devam ettiği dört gün zarfında düşmanın aralıksız yağdırdığı gülle ve humbaralardan kale duvarlarında büyük gedikler oluşmuş ve içerideki binalar yanmış, harap olmuştu. Ahali çaresiz can ve mallarının bağışlanması şartı ile kaleyi teslim ettiler. İranlılar kaleye girdiler ve ahalinin ellerindeki silahları topladılar. Bundan sonra teslim şartlarına uymayarak yağmaya girişmeleri üzerine ahali eline geçirdiği taş ve sopalarla İranlılara saldırıp

⁵²⁰

İ. H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. VI, s. 324-326

birkaç misli düşmanı öldürüp şehit oldular. Bunun üzerine İranlılar da kaleyi tamamen ele geçirdiler. Kerküklülerin göstermiş oldukları Osmanlılığa yakışır bu gayret ve cesaret dünya durdukça unutulmayacaktır. 1746 (h. 1159) senesinde Osmanlı Devleti ile nadir Şah arasında yapılan barış gereğince Kerkük yine Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştır.⁵²¹

3.11. Kerim Han zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri

İki taraf arasını açan Babanoğulları; XVII. asrın ikinci yarısında İran hududu üzerinde ocaklık olarak Baban sancağı adıyla Baban ailesine mahsus bir sancak vardı. Bu sancak ile Köysancak beyleri Irak valisinin idaresi altında bulunuyorlardı. XVIII. asrın ikinci yarısı başlarında Baban ailesinden Baban sancağı mutasarrıfı Mehmet Paşa ile küçük kardeşi Köysancak mutasarrıfı Ahmed Paşa arasında ihtilaf çıkmış ve Mehmet Paşa kardeşini yakalayıp hapsedmiş ve daha küçük kardeşi Mahmud Paşa'yı da elde etmek istemişse de Mahmud Paşa Bağdat'a kaçarak vali Ömer Paşa'ya sığınmıştır.

Baban mutasarrıfı Mehmet Paşa'nın Bağdat valisi ile arası açık olup bu sırada taun hastalığından Bağdat'ta durum pek fena olduğundan Baban mutasarrıfı, Ömer Paşa'ya karşı cephe alıp İran hükümdarı Zend Kerim Han'a güvenerek Bağdat valisinin emirlerini dinlememeğe başlamış, bunun üzerine Ömer Paşa kendisini Baban mutasarrıflığından azlederek yerine kendisine iltica etmiş olan Mahmud Paşa'yı tayin eylemiştir.

⁵²¹

Cengiz Eroğlu ve diğerleri, s. 185

Mahmud Paşa, hayli bir kuvvetle Baban sancağına hareket edip buna karşı koyamayacağını anlayan Mehmet Paşa kaçmış ve sancak merkezi olan Kara Cuvalan'a giren Mahmud Paşa, hapsolunan biraderi Ahmed Paşa'yı kurtararak Baban mutasarrıflığını kendi rızasıyla Ahmed Paşa'ya bırakmıştır.⁵²²

Baban mutasarrıfı Mehmet Paşa kaçtıktan sonra İran hükümdarı Kerim Han'dan yardım istemiş o da Mehmet Paşa'nın ibkası için Bağdat valisi Ömer Paşa'ya yazmış ise de vali tayinine müsaade etmediğinden bu hale gücenen Kerim Han, Mehmet Paşa'nın yanına asker vererek onu zorla makamına oturtmak üzere Kara Cuvalan'a yani Baban sancağı merkezine göndermiş ise de bunlara karşı çıkan Ahmed Paşa İran kuvvetlerini mağlup ederek biraderi Mehmet Paşa'yı kayırmış ve İran kuvvetleri kumandanı ve Kerim Han'ın yeğeni olan Ali Murad Han'ı esir etmiştir(1188 Ramazan / 1744 Kasım).⁵²³

⁵²² İ. H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. V, s. 458

⁵²³ İ. H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. V, s. 459, BOA, A.DVNS. MHM 166/S.371,373

Şevval ve Zilhicce 1773 ve 1774 Şubat tarihli Bağdat ve Diyarbekir valilerine gönderilmiş olan hükümler

Bağdat valisine gönderilen hükümden: Şah vekili olan Zend Kerim Han başlangıçta zuhur-ı seferden beru vaziyetini tagyi,... Kâab aşiritini idlal, Baban mutasarrıfı sabık Mehmet Bey nam müfisidi Baban'a ik'ad için akrabasından Ali Murad Han'ı asakir-i vafire ile tesyir ve Baban hakimi Mahmud Bey'in maiyetine tayin eylediğin leşker, acem askerini münhezim ve Ali Murad Han esir düşüp bu hal Ramazan-ı şerif başlarında Kerim Han'ın mesmûi oldukta Şerfi Han ve Nazar Ali Han ve Luristan hakimi Mehmet Han nam hanlarını ecnâd-ı malumul miktar ile Basra, Şehrizer ve Karaçuvalan taraflarına tayin eylediği ve Caf ve Mendelçin aşiretlerine Luristan hakiminin gönderdiği ifsad amiz Farsça kağıtlar... Kerim Han'ın mühimmat, cephane ve asakir hazırlamakta olduğunu göstermiştir. BOA, A.DVNS. MHM 166/S.371,373 (İlgili sayfa numaralarında Bağdat'a yazılan

Bu hale büsbütün hiddetlenen Kerim Han kardeşi Sâdık Han'ı yirmi bin kişilik bir kuvvetle Basra tarafına ve yirmi bin kişilik diğer bir kuvveti de Doğu Anadolu'ya yollayarak Basra'yı muhasara ettirip Doğu Anadolu'yu da yağmalatmıştır(1189 Muharrem / 1775 Mart). Basra şehri bura mütesellimi Süleyman Ağa tarafından on altı ay direnmiş ise de Bağdat'taki tebeddülâtan ve İran kuvvetlerinin Bağdat'ı da muhasara etmek ihtimallerinden ve aynı zamanda Ömer Paşa'nın yerine Bağdat valisi olan Ispanakçı Hâfız Mustafa Paşa'nın Kerim Han'ın anlaşmak ister gibi görünmesine aldanarak başındaki askeri dağıtmasından dolayı yardım görmediğinden nihayet teslim olmuştur.⁵²⁴

28 Temmuz 1775 (29 Cemaziyelevvel 1189) tarihinde Zend Kerim Han'ın Bağdat ve Basra'ya tekrar saldırma ihtimali görülmüş ve bu doğrultuda hazırlıklar yapılmıştır. Bağdat ve Basra valisi vezir Ömer Paşa'ya Şehrizer valisi Süleyman Paşa'dan da 1000 nefer piyade alacağı bildirilmiştir⁵²⁵ 11 Aralık 1776'da (29 Şevval 1190) ise Zend Kerim Han tarafından Basra'nın işgal edildiğini ve Bağdat üzerine yüründüğünü görmekteyiz. Bu belgede Baban Sancağı mutasarrıfı Mehmet Paşa'nın da isyan ederek Baban sancağı merkezi olan Cevalan kalesini işgal ettiği de vurgulanmaktadır. Acemler, Kerkük'e doğru ilerlemişlerdir. Bu anlamda Bağdat ve Şehrizer valileri ile Diyarbakır valisi kesintisiz haberleşecek ve gerektiği şekilde asker sevk edecek ve İran'ın casuslar yoluyla haber alması nedeniyle geri dönenlere aman verilmeyecektir.⁵²⁶

hükme tarafımızca tesadüf edilememişse de, Diyarbakır valisine Zend Kerim Han ile ilgili 373. sayfada yazılan hüküm numarası 838'dir)

⁵²⁴ İ. H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. V, s. 460

⁵²⁵ BOA, C. AS., 758, 31986

⁵²⁶ BOA, C. AS., 1177/52422

Basra'nın düşmesi üzerine mütesellim Süleyman Ağa ile ileri gelenlerin Şiraz'a götürüldüğünün hükümet tarafından haber alınması üzerine 1776'da (h. 1190) İran'a harp ilan edilmiş ve Basra'ya yardım etmeyerek düşmesine sebep olan Hafız Mustafa Paşa azlolunarak onun yerine de maktul Bağdat valisi Ömer Paşa'nın kethüdası Abdullah Paşa getirilmiştir. Bundan başka Kerkük ve Şehrizer valiliği de vezirlikle eski Bağdat valisi Süleyman Paşa kethüdası olup Mardin voyvodası olan Hasan Ağa'ya verilip her iki vali de İran seferine memur olmuşlardır.⁵²⁷

Osmanlı hükümeti bir taraftan İran üzerine kuvvet sevk ederken diğer taraftan da İran'a karşı yapılacak harekat hakkında Azerbaycan ve Gürcistan hanlarıyla da haberleşerek Kerim Han'la ittifak etmeyeceklerine ve Osmanlı Devleti'ne karşı dost ve tarafsız kalacaklarına dair söz alınmıştır.⁵²⁸ Bağdat valisi tarafından, Zend Kerim Han'ın, amcazâdelerinden Nazar Ali Han'ı Irak'ı Acem yoluyla Bağdat ve Şehrizer civarına tayin ettiği bildirilmiştir. Bu nedenle, Azerbaycan'a ordunun girmesinin İran'a korku vereceği ve İran'ın harekat imkanlarını kısıtlayacağı değerlendirilmiştir.⁵²⁹

Kerkük ve Şehrizer valisi Hasan Paşa İran harekatına tamamen hazırlanıp emir beklemiş ise de sefere serasker olan Abdullah Paşa'nın ağır hareketi sebebiyle kendisi hükümetten müsaade alarak Musul cephesinden taarruza geçmiştir.⁵³⁰ İstemiş oldukları para, acil işlerin çok ve hazinenin masrafları fazla olduğu gerekçesiyle gönderilememiştir.(10 Receb 1191 / 14 Ağustos 1777)⁵³¹ Hasan Paşa, İran'dan yüz

⁵²⁷ İ. H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. V, s. 460

⁵²⁸ İ. H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. V, s. 460

⁵²⁹ BOA, HAT., 3/82

⁵³⁰ İ. H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. V, s. 461

⁵³¹ BOA, C. ML., 119/5317

döndürüp yine devlet hizmetine girerek kendisine eskisi gibi Baban sancağı verilen Mehmet Paşa ile kardeşi Köysancak mutasarrıfı Ahmed Paşa'yı ileri sevk etmek istemiş ise de bunlardan Mehmet Paşa emre itaat ile İran hududunu geçmiş ise de Hasan Paşa'nın bazı muamelelerinden dolayı gücenik olan Ahmed Paşa İran tarafına iltica etmiştir.⁵³²

Babanlı Mehmet Paşa İran içerisine girip Bane mevkiinde Sadık Han'ı ve on gün sonra da Hasan Paşa'nın gönderdiği yardımcı kuvvetleriyle de Hüsrev Han'ı mağlup etmiştir. Hüsrev Han'ın kuvveti yirmi bin kişi idi (1191 Rabîulevvel / 1777 Nisan ve Mayıs).⁵³³ Basra, Zend Kerim Han'ın vefatında 17 Haziran 1779 tarihinde (h. 2 Cemaziyelahir 1193'te) fethedilmiş bulunuyordu. Bunun üzerine Zend Kerim Han'a verilen hediye geri alındı ve İngiltere elçisine sunulan elli bin kuruşun iade edilmesi istendi. İran'da Zend Kerim Han'ın yerine, amcazadelerinden Şeyh Ali Han'ın oğullarını ve biraderi Nazar Ali Hanı ve biraderzadesi Gülba'lı Hânı ve diğer biraderlerini vesâir mu'teber hanları öldüren oğlu Ebulfeth Han tahta geçmişti. Bu sırada Şehrizer'un Bağdat valisi vezir Hasan Paşa'ya katıldığı Basra'nın da katılması mülahaza edilmiştir. Bunun yanında Şehrizer Eyâleti'nin bir başka vezire veya ecnebi miri mirana verilmesi ve kendisine muarız olur mülahazasıyla buranın kendisine verilmesi arzusu ara not ile belirtilmektedir. Ayrıca Mîrimîrandan Kerkük'te bulunan Abdi Paşa'ya da Şehrizer Eyâleti'nin tevcih edilmesi Bağdat Valisi Vezir Hasan Paşa'nın talebidir.⁵³⁴

⁵³² İ. H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. V, s. 461

⁵³³ İ. H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. V, s. 461

⁵³⁴ BOA, HAT, 29/1390

İran seraskeri olan Bağdat valisi Abdullah Paşa da İran hududuna bir miktar kuvvet göndermiş ise de Kelb-i Ali Han kumandasındaki İran kuvvetleri Musul cephesine taarruz eylediklerinden Babanlı Mehmet Paşa mukavemet edemeyerek geri çekilmiş ve Abdullah Paşa, kasden Hasan Paşa'ya yardım etmediğinden hududu geçen İran kuvvetleri bazı yerleri yağmaladıktan sonra çekilmişlerdir.⁵³⁵

Osmanlı hükümeti İran seferiyle meşgulken bu muharebeyi devletin başına bela eden Babanlı iki kardeş arasındaki nefretleşme de ayrı bir dert olarak devam etmekte idi. Nihayet biraderi Mehmet Paşa'ya üstünlük sağlayan Ahmet Paşa hükümete geldiğinden kusuru affolunarak Baban ile Köy ve Harir sancakları kendisine tevcih edilmek suretiyle Baban oğulları gailisi yatıştırılmıştı (1192 Rabîulevvel / 1778 Nisan).⁵³⁶

1776'da (h. 1190'da) İran tahtına oturan Zend Kerim Han'ın sevkiyle İranlılar her taraftan Irak'a hücum etmiş, Mehmet Şefi' Han adındaki bir Acem Serdarı da Şehrizar Ovası'na kadar inmişti. Fakat Şehrizar valisi Abdulcelilzade Süleyman Paşa'nın gayreti sayesinde Kerkük'e yanaşamamış idi. Bu sırada Süleyman Paşa'nın vefat etmesiyle kethüdası olan Hasan Ağa vezir rütbesi ile Şehrizar valisi oldu ve İran muharebesine görevlendirildi. 1777 (h. 1191) yılında iki koldan İran'a hücum edildi ve çok büyük başarılar kazanıldığından padişah tarafından mücevherli kılıç, sıra sıra incili samur ve on bin altın ile ödüllendirildi.⁵³⁷

Bu işler devam ederken Bağdat valisi Abdullah Paşa vefat edip yerine Kerkük ve Şehrizar valisi Vezir Hasan Paşa tercih olunarak Bağdat'a gelmiştir. Fakat Hasan

⁵³⁵ İ. H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. V, S. 461

⁵³⁶ İ. H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. V, S. 462

⁵³⁷ Cengiz Eroğlu ve diğerleri, **a.g.e.**, s. 185

Paşa burada muhalifleri ve rakipleri ile uğraşıp onları kovmakla meşgul olduğundan Basra'nın geri alınması için fiilî bir harekette bulunmamıştır.⁵³⁸ Abdullah Paşa'nın ölümü üzerine Hasan Paşa, urbân taifelerinin sükûnet ve âsâyişi, emniyetin korunması için gayret ve himmet edilerek tedbir alındığı, ihtimâl-i ihtilâl ve ihtiyat için Zengabad tarafına da 2 bin kişinin gönderildiğini belirterek Bağdat Valiliği görev emrinin bir an önce gönderilmesini arz etmiştir (2 Safer 1192 / 2 Mart 1778).⁵³⁹

3.12. Irak-ı Arap Olayları

1780 yılında (h. 1194'te) Bağdat ve Basra valisi Kölemenlerden Süleyman Paşa idi. Kuzey Irak'taki yurtluk, ocaklık Baban sancağı mutasarrıfı olan Baban ailesi bunun idaresi altında bulunuyorlardı. Bu Baban ailesi arasındaki sancak rekabeti sebebiyle bunlardan bazıları Bağdat valilerinin yanında bulunuyorlardı. 1783'te (h. 1197) Baban mutasarrıfı Mahmud Paşa serkeşane hareketi sebebiyle İran'a kaçmış ve yerine Baban ailesinden Ahmed Paşa'nın oğlu olup Bağdat'ta bulunan İbrahim Bey mîrmîranlıkla Baban sancağına mutasarrıf tayin edilmişti.⁵⁴⁰

İran'a kaçmış olan Mahmud Paşa, İran'da Zend hükümdarı Ali Merdan Han'dan Savuçbulak taraflarının fermanını aldıysa da burası Ali Merdan Han'a muhalif olan ve Azerbaycan'da hükümdarlıklarını ilan eden Kaçar Türkmen ailesinin

⁵³⁸ İ. H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. V, s. 462

⁵³⁹ BOA, HAT, 29/1386

⁵⁴⁰ İ. H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. V, s. 608

nüfuzu altında bulunduğundan Mahmud Paşa emeline muvaffak olamayarak iki taraf arasındaki muharebede maktul düşmüştür.⁵⁴¹

İbrahim Paşa bundan sonra rakipsiz kalarak Baban sancağına sahip olmuş ve Derne, Dertenk, Kasr-ı Şirin tarafları da merkezi Karaçuvalan⁵⁴² olan Baban sancağına ilhak olunmak suretiyle bu sancak genişlemiştir.⁵⁴³

Süleyman Paşa, Rus-Avusturya seferi dolayısıyla hükûmetten yardım istemeden ve hükûmeti yormadan Irak'taki vaziyeti idare ve oradaki vaziyete hakim olmasından dolayı hizmeti, hükûmetçe takdir edilmiştir.⁵⁴⁴

3.13. Abdurrahman Paşa Olayı

1812-1813'te Abdurrahman Paşa olayı üzerine İran Devleti ordusunu gönderip Bağdat bölgesini talan etmişlerdi. Alınan malların geri verilmesi için Celâleddin Efendi elçilik göreviyle İran'a gönderilmişti. 1813 yılında Bağdat yoluyla İran'a vardı. İran vekilleri ile yapılan görüşmelerden bir sonuç alınamadı. Tebriz'de bulunan Osmanlı Devleti elçisi Abdulvehhab efendinin bulunduğu bir toplantıda talan edilen mallar söz konusu olunca Irak'ta İranlıların pek çok mallarına ve

⁵⁴¹ İ. H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. V, s. 608

⁵⁴² Karaçuvalan, Süleymaniye kasabasının kuzey doğusunda olup kaza merkezidir. Baban mutasarrıfı İbrahim Paşa Şehrizar kalesinin vaki olduğu Serçınar ovasının bir tarafında bir kasaba tesis edip kendisini Baban sancağına tayin eden metinde adı geçen Süleyman Paşa'nın adına izafetle buraya Süleymaniye namını vermiş ve Baban sancağının merkezini Karaçuvalan'dan Süleymaniye'ye nakletmiştir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, TTK yayınları, Ankara, c. V, s. 608

⁵⁴³ İ. H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. V, s. 608

⁵⁴⁴ İ. H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. V, s. 609

eşyasına el konuldu. Bunlar karşılıklı geri alınır cevabını verdiler. İran tarafından Baban paşalarına ve Şehrizer işlerine karışılmaması konusunda da İran görevlileri Osmanlı Devleti sefirlerinin dediklerini yapmayacaklarını söyleyip geri çevirmişlerdi. Şehrizer aşiretleri İran’da yayılıyor, İran aşiretleri Şehrizer topraklarında kışıyorlardı. Baban Paşaları İran’ın dediğine tayin edilmezlerse bu aşiretler ilişkileri iki devlet arasında anlaşmazlık ve geçimsizliğe yol açar demişler ve Devletler hukuku kuralları dışında sözler söylemişlerdi. Fakat Abdurrahman Paşa’nın İran Devleti’ne yılda vermeyi kabul ettiği onbir tümenin alınmasından vaz geçtiklerini söylemişlerdi. Abdurrahman Paşa’dan aldıkları senedi Osmanlı Devleti sefirlerine teslim karar vermişlerdi. Bunun üzerine Abdülvahhap Efendi İstanbul’a geri dönüp Şah tarafından yapılan teklif üzerine Celâleddin Efendi bir süre daha orada kalmış ise de mumuriyetinde bir netice çıkmayacağı belli olduğu için ayrılırlarken veda etmeden Erzurum seraskeri Ahmet Paşa’yı görmek bahanesiyle o tarafa geldi. Ondan sonra da İstanbul’a döndü.⁵⁴⁵

Şehrizer’un İran konusunda, serhaddi takibi Osmanlı Devleti son dönemine kadar da devam etmiştir. Örneğin 1851’de Şehrizer valisinin yazılarından birisi İranlıların hudud tarafındaki “tedârükâtı harbiyyeye teşebbüsleri” olaylarını içermektedir. Hazırlıklar Acem Şâhının seyahati nedeniyle olsa bile, her durumda hudut tarafında kuvvetli olunması ve daima hazır ve basiret üzere bulunulması bir kural ve ihtiyata da uygun olduğundan bundan sonra da gerekli araştırmalara dikkat edilmesi hususu üzerinde durulmuştur.⁵⁴⁶

⁵⁴⁵ Ahmed Cevdet Paşa, **a.g.e.**, c. 5, s. 2519

⁵⁴⁶ BOA, A.AMD., 31/6

4. BÖLÜM: ŞEHRİZOR'UN TARİHİ COĞRAFYASI

İdari taksimat bölümünde liva ve kazalarını ayrıntılı olarak sunacağımız Şehrizar'da Sürücek⁵⁴⁷, Köysancak⁵⁴⁸, Lahan sancağı⁵⁴⁹, Dağkalesi⁵⁵⁰, Harir Sancağı⁵⁵¹ Şhribazar⁵⁵² Büyük mümin karyesi⁵⁵³ Zaver sancağı⁵⁵⁴ Tepelü karyesi⁵⁵⁵ Karadağ⁵⁵⁶ Vilayet-i Baban⁵⁵⁷ gibi bölgelerin kayıtlarını çeşitli belgelerde görmemiz mümkündür. Tahrir defterinde bunların büyük kısmının köyleri ve mezraaları yer almaktadır ve bunları isim isim aşağıda sunacağız. Ancak Pelengan ve Musul'a da kısaca değinmemiz gerekli görülmektedir. Zira kısa süreliğine de olsa Şehrizar yönetiminde bulunan bu bölgeler Şehrizar'a olan komşulukları yönüyle önemlidir.

Pelengan

Pelengan, 1583'te Şehrizar'dan ayrılarak bir eyalet haline gelmiştir. 12 Ağustos 1583 (h. 23 Receb 991) tarihinde Pelengan'ın Beylerbeyilik olması münasib olduğu önceki Şehrizar Beylerbeyi ve mevcut Bağdat beylerbeyisi Ali Paşa tarafından dahi beyan olunması ve mevcut Şehrizar Beylerbeyinin Erbil beyi Ahmet

⁵⁴⁷ BOA, A.DVNS. MHM, 4/1287

⁵⁴⁸ BOA, A.DVNS. MHM, 3 (mühimme zeyli) / 739

⁵⁴⁹ BOA, A.DVNS. MHM, 3 (mühimme zeyli) / 739

⁵⁵⁰ BOA, A.DVNS. MHM, 3 (mühimme zeyli) / 568

⁵⁵¹ BOA, A.DVNS. MHM, 5/830, MHM 26/582-583

⁵⁵² BOA, A.DVNS. MHM, 90/311

⁵⁵³ Şehr-i Bazar'a bağlıdır. BOA, A.DVNS. MHM, 15/160

⁵⁵⁴ BOA, A.DVNS. MHM, 22/552

⁵⁵⁵ BOA, A.DVNS. MHM, 22/595

⁵⁵⁶ BOA, A.DVNS. MHM, 25/3057

⁵⁵⁷ BOA, A.DVNS. MHM, 26/492

Bey'in yarar olduğunu bildirmesi üzerine Pelengan Beylerbeyilik olarak Ahmet Beğ'e verilmiştir. Şehrizar'un yeni yazılan kulları ve yeniçerileri Pelengan'a gönderilip etrafında olan Şehrizar'a tabi ve Pelengan semtinde bulunan sancaklardan münasip olanları da Pelengan Beğlerbeyliğine ilhak olunması emredilmiştir.⁵⁵⁸

Aynı tarihte Pelengan Beylerbeyisi Ahmet Paşa'ya Şehrizar'un yeni kulları ile yeni yazılan yeniçerileri alıp Pelengan'a gitmesi istenmiş ve bazı sancakların Pelengan'a verilmesinin Şehrizar Beylerbeyi'ne yazıldığı bildirilmiştir. O serhatte düşmanla ilgili vakıf olacağı doğru haberleri bildirmekten de uzak olmaması istenmiştir.⁵⁵⁹

Musul

Osmanlı Devleti son döneminde Şehrizar'u bünyesinde barındıran bir konumu bulunan Musul'un, 1571 yılında kısa süreliğine Şehrizar'a bağlandığını görmekteyiz.

Musul Sancağı'nın Şehrizar'a bağlanması 20 Mayıs 1571 (h. 25 Zilhicce 978) tarihinde karara bağlanmış, Bağdat Beğlerbeyi'ne icmal ve mufassal defterlerinin keseye konulup mühürlenerek Şehrizar'a gönderilmesi emredilmiş, Şehrizar Beylerbeyi'nden de bunları muhafaza etmesi istenmiştir.⁵⁶⁰ Aynı hüküm 10 numaralı mühimme defterinde de yer almaktadır.⁵⁶¹

Bu tarihten itibaren Musul ile ilgili meselelerde Şehrizar Beylerbeyliği sorumlu tutulmuştur. Şehrizar Beylerbeyliği'ne ilhak olunduktan sonra Musul'da bazı mescitler yakınında bulunduğu işitilen meyhanelerin kaldırılması ve

⁵⁵⁸ BOA, A. DVNS. MHM, 51/198

⁵⁵⁹ BOA, A. DVNS. MHM, 51/199

⁵⁶⁰ BOA, A.DVNS. MHM, 14.2/1408-1409

⁵⁶¹ BOA, A.DVNS. MHM, 10/528-529

Müslümanlara şarap sattırılmaması ve bu konuda özen gösterilmesi için Musul kadısı ve beyine [21 Zilhicce 978 / 16 Mayıs 1571] verilen emir⁵⁶² Musul ile ilgili ele alınan ilk meseledir. Ancak konu doğrudan Musul kadısı ve beyine iletilmiştir. Şehrizar Beylerbeyi'ne Musul ile ilgili verilen ilk emir Van'ın Muş ve Bitlis nahiyelerindeki hâsların Musul'daki Tayiş taifesine verilmek üzere tekrar hâslara ilhak edilmesi ve deftere de bu şekilde kaydedilmesi[23 Zilhicce 978 / 18 Mayıs 1571]⁵⁶³ yönündedir.

Musul ile ilgili gündeme gelen ikinci mesele Seyyid Mehmet'e atılan iftiradır. İftiranın gerçek olmadığı vilayet ahalisinden tesbit edilmiş ve gerekli bilgi verilmiştir. Ancak konu ile ilgili 1572 yılı başlarında gönderilen her iki hükümde⁵⁶⁴ de Musul kadısı ve beyinin doğrudan muhatap alınması dikkat çekicidir. 21 Temmuz 1572 tarihinde Musul tahrir defterlerinin makbul olmadığı ve tahriri yapan kişinin görevden alınması yönünde yazılan emir⁵⁶⁵ ve aynı tarihte Bağdat Beylerbeyi'ne Musul ile ilgili verilen bir başka emir⁵⁶⁶ bir yıl geçmeyen bir süre içerisinde Musul'un tekrar Bağdat'a bağlandığını düşündürmektedir.

4.1. Şehrizar Bölgesinin Fiziki Coğrafyası

Coşkun akımı nedeniyle Mecnûn (Deli Nehir) olarak da adlandırılan Küçük

⁵⁶² BOA, A.DVNS. MHM, 10/498

⁵⁶³ BOA, A.DVNS. MHM, 10/510

⁵⁶⁴ BOA, A.DVNS. MHM, 10/140,348

⁵⁶⁵ BOA, A.DVNS. MHM, 19/449

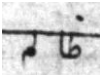
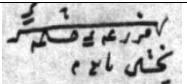
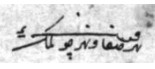
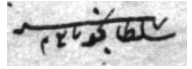
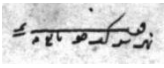
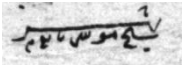
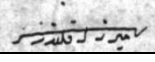
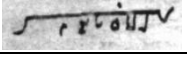
⁵⁶⁶ BOA, A.DVNS. MHM, 19/447

Zab Şehrizar topraklarından geçer.⁵⁶⁷ Zâ(r)b-ı Âlî ise Şehrezûl Cebellerinden doğar Erbil Kalesi ile Dakuk kalesi arasından geçerek Dicle'ye ulaşır. Âb-ı Hayat bir nehirdir.⁵⁶⁸ Nebeveyn kasabası Şehrizar'un sınırında yer almaktadır. Buranın nehr-i Zarb'dan ötesi Şehrizar eyâleti toprağıdır ki Kale-i Kerkük'e ve Kale-i Şehrizar'a gider.⁵⁶⁹

Nehr-i Zârib-i Esfel, Kale-i Erbil ve Kale-i Dukak arasından geçer.⁵⁷⁰ Bir diğer yerde Şehrizar yaylalarından doğarak Erbil kalesi ile Musul kalesi arasında Büleyde-i Sin'de nehr-i Şatt'a karışır diye ifade edilir.⁵⁷¹

Evliya Çelebi Kend-i Badanlıca'nın önceleri Şehrizar hükümünde olduğunu söyler. Onun zamanında Mihriban kalesi yönetiminde sekiz yüz haneli bir yerdir.⁵⁷²

Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü'nde yer alan Şehrizar tahrir defteri verilerine göre Şehrizar'da bulunan köy ve mezraalar şu şekildedir.⁵⁷³

Zâlim Nâhiyesi					
Sayı	Yerleşim Yeri	Orijinal Metin	Sayı	Yerleşim Yeri	Orijinal Metin
1	Nefsi Zâlim		37	Nehri Çeşme-i Yahşî	
2	Nehri Safa k. – Nehri Çölmek k.		38	Nehri Sultan(e)cu	
3	Nehri Sergedcü k.		39	Nehri Şeyh Musa	
4	Mirza Kalender		40	Nehri Alan	

⁵⁶⁷ G. Le Strange, **a.g.e.**, s. 90

⁵⁶⁸ Eyliyâ Çelebi, **a.g.e.**, c. 3, s. 100

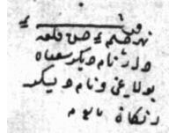
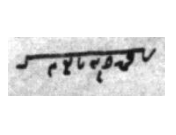
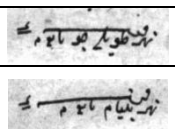
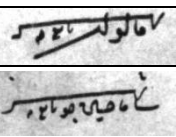
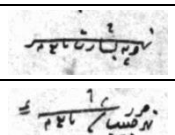
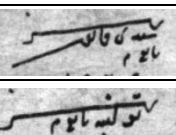
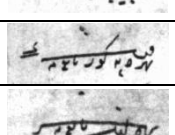
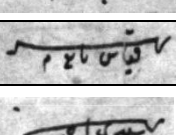
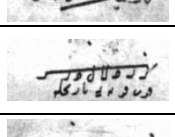
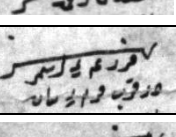
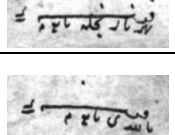
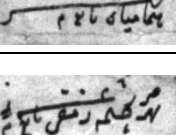
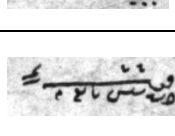
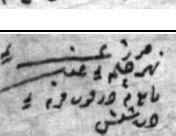
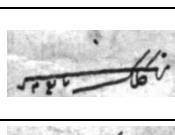
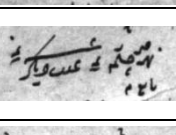
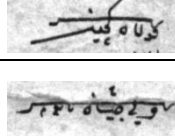
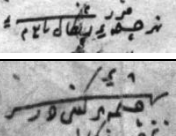
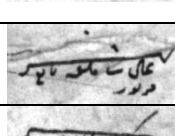
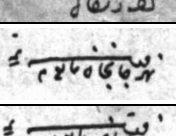
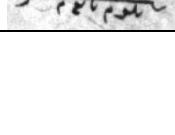
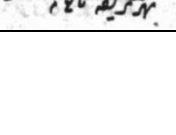
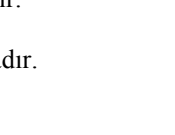
⁵⁶⁹ Eyliyâ Çelebi, **a.g.e.**, c. 5, s. 3

⁵⁷⁰ Eyliyâ Çelebi, **a.g.e.**, c. 4, s. 35

⁵⁷¹ Eyliyâ Çelebi, **a.g.e.**, c. 4, s. 258

⁵⁷² Eyliyâ Çelebi, **a.g.e.**, c. 4, 2001, s. 222

⁵⁷³ TKGM. TTd., 351

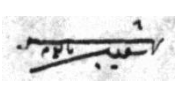
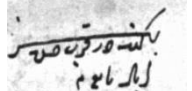
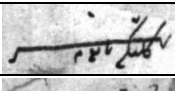
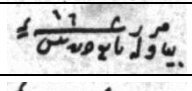
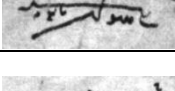
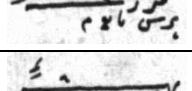
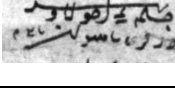
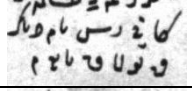
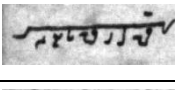
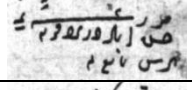
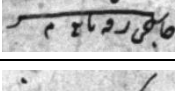
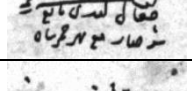
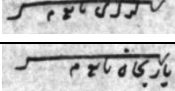
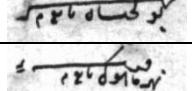
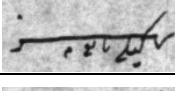
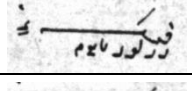
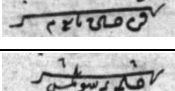
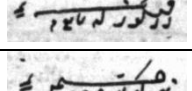
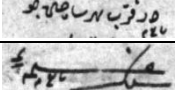
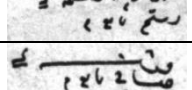
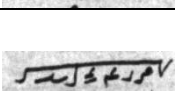
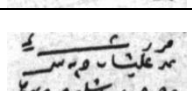
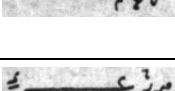
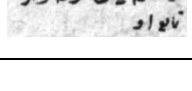
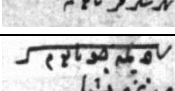
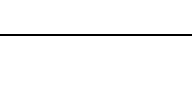
5	Nehri Hasan Kaledar (Şaban Bulağı, Rengan) k.		41	Nehri Karadepe	
6	Nehri Toylicu k.		42	Nehri Malvan	
7	Nehri Beynam k.		43	Nehri Şah Hüseyincu	
8	Nehri Depe Beşaret		44	Nehri Seydi kal'a	
9	Nehri Habibşe Mez.		45	Nehri Tülbend	
10	Nehri Depegöz k.		46	Nehri Kayas	
11	Nehri Deltib(?)		47	Nehri Seydi Ahmed	
12	Nehri Rezdellal ⁵⁷⁴		48	Nehri Mez. Esmer ⁵⁷⁵	
13	Nehri Narencile k.		49	Nehri Hammâmiyan	
14	Bâbirî k.		50	Nehri Çeşmezkı Mez.	
15	Dereşeş k.		51	Nehri Çeşme-i İneb (Azab?) Mez. ⁵⁷⁶	
16	Nehri Kelkit		52	Nehri Çeşme-i İneb-i (Azab-ı?) diğer Mez.	
17	Nehri Kırlan Geçit		53	Nehri Çeşme-i Rengal Mez.	
18	Nehri Veli Ceyşan		54	Nehri Çeşme-i Terkin ⁵⁷⁷	
19	Nehri Alişanlı		55	Nehri Cancan k.	
20	Nehri Meküm		56	Nehri Terife k.	

⁵⁷⁴ Narencile köyü yakınındadır.

⁵⁷⁵ Beyan köyü yakınındadır.

⁵⁷⁶ Dereşeş köyü yakınındadır.

⁵⁷⁷ Rengal nezdindedir.

21	Nehri Şuayb		57	Nehri Kend ⁵⁷⁸	
22	Nehri Kelkiti		58	Biyavle Mez. ⁵⁷⁹	
23	Nehri Şenbevân(?) ⁵⁸⁰		59	Pers Mez.	
24	Nehri Ehulav ⁵⁸¹		60	Çeşme-i Kanires (Karabulak) Mez.	
25	Nehri Karaerk		61	Hasanabad Mez. ⁵⁸²	
26	Nehri Hacı Rakka		62	Çakalkendi k. ⁵⁸³	
27	Nehri Giray		63	Nehri Bulahşan	
28	Nehri Parhan		64	Nehri Hasun	
29	Nehri Kile		65	Zergür k.	
30	Nehri Kara Hüseyin		66	Zergürle k.	
31	Nehri Çeşme-i sevilmiş ⁵⁸⁴		67	Nehri Küpte Çeş. Ve Rüstem Çeş.	
32	Çeşme-i Senk		68	Ciyânî Çeş.	
33	Nehri Mezraa-i Esed		69	Nehri Alişardepesi ve Taşluca Çeş. Ve onun Nehri	
34	Nehri Şermer Mez.				
35	Nehri Delemyecu				

⁵⁷⁸ Hasanâbad yakınındadır.

⁵⁷⁹ Dereşes'e tabiidir.

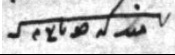
⁵⁸⁰ Mufasssal kaydında Şah bevân(?) şeklinde yazılmıştır.

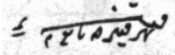
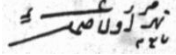
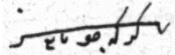
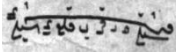
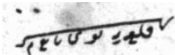
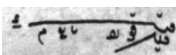
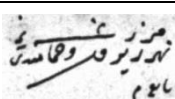
⁵⁸¹ Şah bevân/Şenbevân yakınındadır.

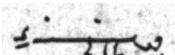
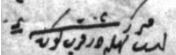
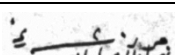
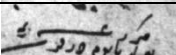
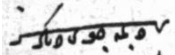
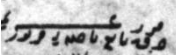
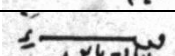
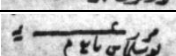
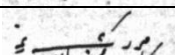
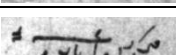
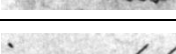
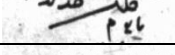
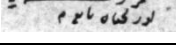
⁵⁸² Pers köyü nezdindedir.

⁵⁸³ Sersar'a tabiidir.

⁵⁸⁴ Şah Hüseyincu köyü yakınındadır.

36	Nehri Menergecü				

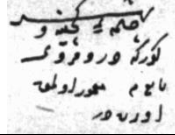
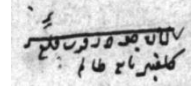
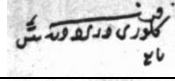
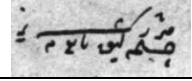
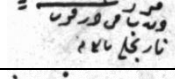
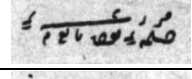
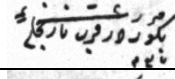
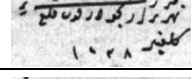
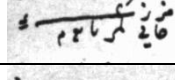
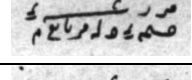
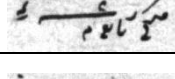
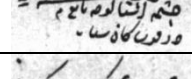
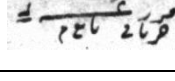
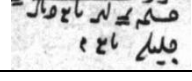
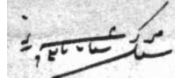
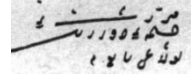
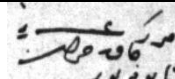
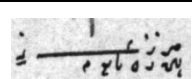
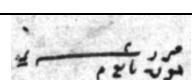
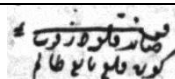
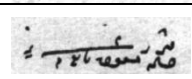
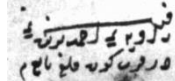
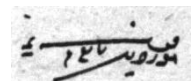
Zâlim (Toyu/Nöyi) Nâhiyesi					
Sayı	Yerleşim Yeri	Orijinal Metin	Sayı	Yerleşim Yeri	Orijinal Metin
1	Nehri Kızca k.		5	Ulasmak Mez.	
2	Nehri Kerkecü		6	Şile k.	
3	Nehri Kal'a-i Toy		7	Kayakurd k.	
4	Nehri Zirun ve Hamamendi Mez.				

Zâlim Nâhiyesi					
Sayı	Yerleşim Yeri	Orijinal Metin	Sayı	Yerleşim Yeri	Orijinal Metin
1	Nefsi Zâlim		25	Edebkehle mez. ⁵⁸⁵	
2	Nehri İlanpa Mez.		26	Birge Mez. ⁵⁸⁶	
3	Dimeco-yı diğer		27	Dakk Mez. ⁵⁸⁷	
4	Beyan k.		28	Buselmas Mez.	
5	Kelbköhne Mez.		29	Serdekova Mez.	
6	Kelb-i Cedid k.		30	Körükçüyan Mez.	
7	Dehrgân-ı Sübhan k.		31	Telâver Mez.	

⁵⁸⁵ Günkâl'a yakınındadır.

⁵⁸⁶ Günkale yakınındadır.

⁵⁸⁷ Nahralan yakınındadır.

8	Nehri Çeşme-i Geçine ve Gürge		32	Nehri Larecu ⁵⁸⁸	
9	Gülözü k.		33	Çeşme-i Geyve Mez.	
10	Dört Sami Mez. ⁵⁸⁹		34	Çeşme-i Nûde Mez. ⁵⁹⁰	
11	Bekür Mez. ⁵⁹¹		35	Nehri Berazencu Mez. ⁵⁹²	
12	Hâni-yi Kemer Mez.		36	Çeşme-i Damer Mez.	
13	Ki Mez.		37	Çeşme-i Eştaluca Mez. ⁵⁹³	
14	Hırbalı Mez.		38	Çeşme-i Kenz (Celîle) Mez. ⁵⁹⁴	
15	Seng-i Siyah Mez.		39	Çeşme-i Devri Rinen Bulağı Mez.	
16	Câk-i Harab Mez.		40	Prezen Mez.	
17	Serger k.		41	Mun Mez.	
18	Sandıklı k. ⁵⁹⁵		42	Çeşme-i Mes'ûd Mez.	
19	Zâviye-i Ahmed Bezende k. ⁵⁹⁶		43	Murdin k.	

⁵⁸⁸ Gülanber kalesi yakınındadır.

⁵⁸⁹ Narencile yakınındadır.

⁵⁹⁰ Kân deş yakınındadır. (Bkz. Mufasssal kaydı 39b)

⁵⁹¹ Narencile yakınındadır.

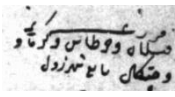
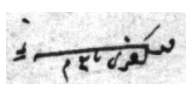
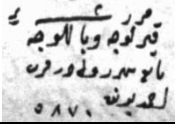
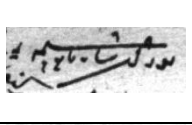
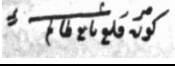
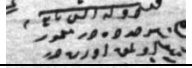
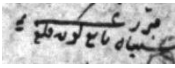
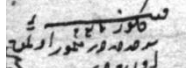
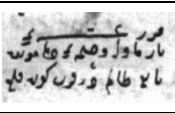
⁵⁹² Gülanber kalesi yakınındadır.

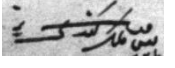
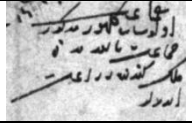
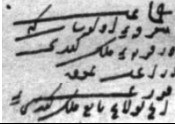
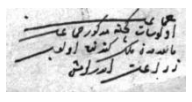
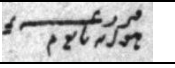
⁵⁹³ Kân-i Siyah yakınındadır.

⁵⁹⁴ Diğer tabiiyeti Celile'yedir.

⁵⁹⁵ Günkâl'a yakınındadır.

⁵⁹⁶ Günkâl'a yakınındadır.

20	Feslan, Hirtas, Kirmav ve Çengâl ⁵⁹⁷		44	Kifri k.	
21	Kızluca ve Balluca ⁵⁹⁸		45	Çeşme-i Turan Şah	
22	Günkale ⁵⁹⁹ Mez.		46	Devle eleş k. ⁶⁰⁰	
23	Sinyan Mez. ⁶⁰¹		47	Gülöz k. ⁶⁰²	
24	Barmava Mez. ve Çeşme-i Hammâmunda ⁶⁰³				

Çınar Huper Nâhiyesi					
Sayı	Yerleşim Yeri	Orijinal Metin	Sayı	Yerleşim Yeri	Orijinal Metin
1	Nefsi Melek kendi k.		4	Ulusân-ı Gülhur Cem.	
2	Hetferika-i Ulusân Cem. Ağbulağı Mez.		5	Ulusân-ı Geçine Cem.	
3	Hevâne Mez.				

Nevsüd Nâhiyesi					
Sayı	Yerleşim Yeri	Orijinal Metin	Sayı	Yerleşim Yeri	Orijinal Metin

⁵⁹⁷ Mufasssal kaydında Katlan, Kırdas, Kirmav ve Çenügâli şeklindedir. (v. 36a)

⁵⁹⁸ Ahmed Bezende yakınındadır.

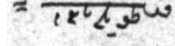
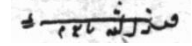
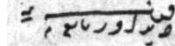
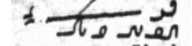
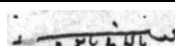
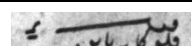
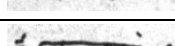
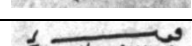
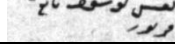
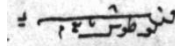
⁵⁹⁹ Mufasssal kaydında Kürekale şeklinde yazılmıştır. (v. 36b)

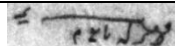
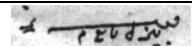
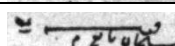
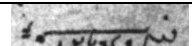
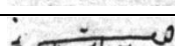
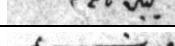
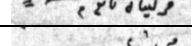
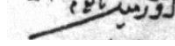
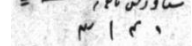
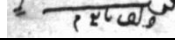
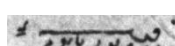
⁶⁰⁰ Serhaddendir ve mamur olmak üzeredir.

⁶⁰¹ Günkâl'a'ya tabidir.

⁶⁰² Serhaddendir ve mamur olmak üzeredir.

⁶⁰³ Günkâl'a yakınındadır.

1	Toylu k.		8	Zalşe k.	
2	Dizâver k.		9	Bâdbîr-i diğêr	
3	Palânî k.		10	Kalekâr (Kalegân) k. ⁶⁰⁴	
4	Nervi k.		11	Pervin k.	
5	Nefsi Nevsüd k.		12	Haruy (Hârûvî) k.	
6	Tutuş (veya Nütüş) k.		13	Bâdbîr ⁶⁰⁵	
7	Şergân ⁶⁰⁶ k.				

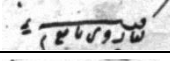
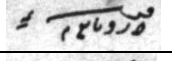
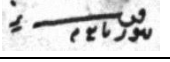
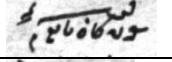
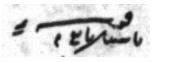
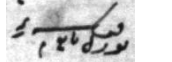
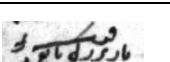
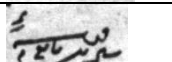
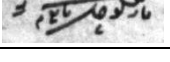
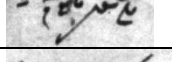
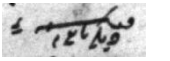
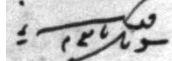
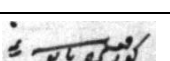
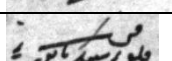
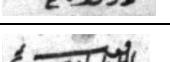
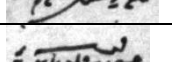
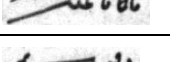
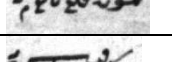
Şimran Nâhiyesi					
Sayı	Yerleşim Yeri	Orijinal Metin	Sayı	Yerleşim Yeri	Orijinal Metin
1	Deynele k.		9	Bîzel k.	
2	Süleyman k.		10	Zaviye k.	
3	Nefsi Şimran k.		11	Zemnâgûh k.	
4	Kebîre k.		12	Merginân k.	
5	Özmin k.		13	Senâvereş Mez.	
6	Dâf (Zülûf) k.		14	Günde k.	
7	Zerdepûr k.		15	Timâruk k. Ve Gevher Kânî Mez.	
8	Deru k.		16	Peştgüve Mez.	

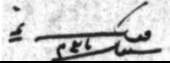
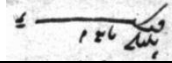
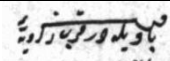
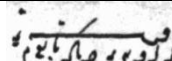
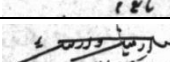
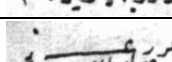
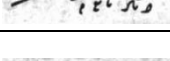
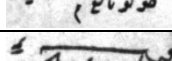
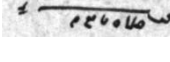
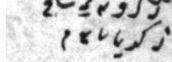
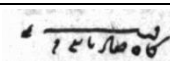
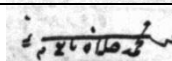
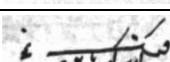
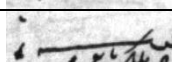
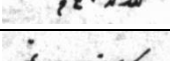
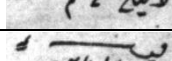
Sebül Nâhiyesi

⁶⁰⁴ TKGM. TTd, v. 14b,

⁶⁰⁵ İcmal kaydı 7a ile Mufasssal kaydında 53b'de gelir 1830 akçe olarak verilen bu ifade, 54b'de 1830 akçe olarak verilen Vakf-ı Zaviye-i Sultan Yolsancak aynı kaydı ifade etmektedir.

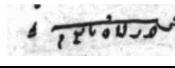
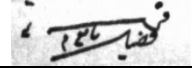
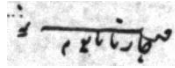
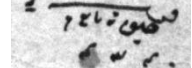
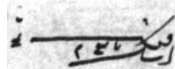
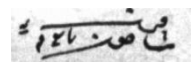
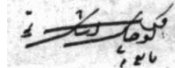
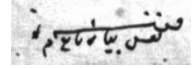
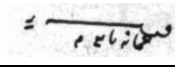
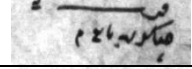
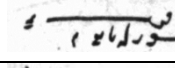
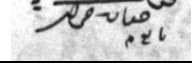
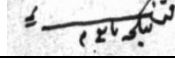
⁶⁰⁶ İcmal kaydında ilk harfin “Şın” olduğu açıktır ancak mufasssal kaydında aynı kelimeyi Nejgân olarak okumak da mümkündür. Bkz. v. 51b. Aynı defterde köy isminin “Şermâgân/Şertâgân” şeklinde farklı bir yazımı da mevcuttur. (v. 52a)

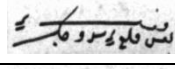
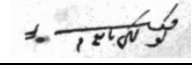
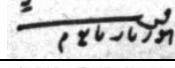
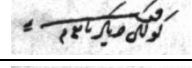
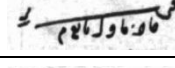
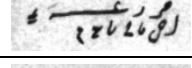
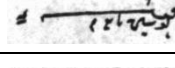
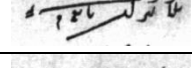
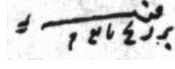
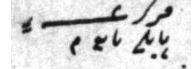
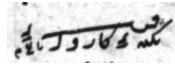
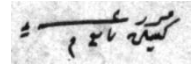
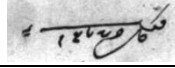
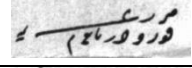
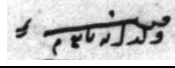
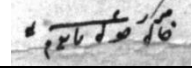
Sayı	Yerleşim Yeri	Orijinal Metin	Sayı	Yerleşim Yeri	Orijinal Metin
1	Kinaruy k.		11	Duru k.	
2	Bîver k.		12	Süregân k.	
3	Yasin k.		13	Türk k.	
4	Yarbüzürk k.		14	Sîrîn k.	
5	Yarküçük k.		15	Telesûn k.	
6	Dike k.		16	Sevenk k	
7	Gürterd k.		17	Kale-i Senik k.	
8	Malamatin k.		18	Sürekale k.	
9	Zirâ' k.		19	Gündâvî k.	
10	Tükegân (Tütegân) k.		20	Bîtavan k.	

Şehribazâr Nâhiyesi					
Sayı	Yerleşim Yeri	Orijinal Metin	Sayı	Yerleşim Yeri	Orijinal Metin
1	Senik k.		16	Peletge k.	
2	Yavile k. ⁶⁰⁷		17	Zâviye-i diğerk.	
3	Ermin ve Ermin-i diğerk.		18	Sulu k.	
4	Salan k.		19	Zâviye-i Şeyh Zekeriya k.	
5	Kân-ı Fakîr k.		20	Mehmet Halat k.	
6	Kündge k.		21	Dikle k.	
7	Mekûgân k.		22	Çem Pale k.	
8	Şemsova k.		23	Şire Merek k.	

607

Zâviye yakınındadır.

9	Dür lan (Derelan) k.		24	Kadıyân k.	
10	Çarta k.		25	Hayûne k.	
11	Eşek k.		26	Şahun k.	
12	Küçük Eşek k.		27	Nefsi Beyat k.	
13	Humâne k.		28	Çengüre k.	
14	Sürle k.		29	Cinâder k.	
15	Tenekçe k.				

Sürücek Nâhiyesi					
Sayı	Yerleşim Yeri	Orijinal Metin	Sayı	Yerleşim Yeri	Orijinal Metin
1	Nefsi Kale-i Sürücek k.		25	Köklü k.	
2	Hüztar k.		26	Köklü-yü diğer k.	
3	Hazenova k.		27	Ahî Bâlî(?) Mez. ⁶⁰⁸	
4	Puşire k.		28	Bilâ Turâb Mez. ⁶⁰⁹	
5	Berzenc k.		29	Paygi Mez. ⁶¹⁰	
6	Tekye-i Karva ⁶¹¹ k.		30	Kebîre Mez.	
7	Güldere k.		31	Kuruder(e) Mez. ⁶¹²	
8	Vildâne (Şeyh Hüseyin) k.		32	Hâk sol Mez.	

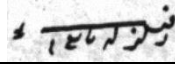
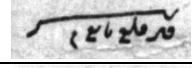
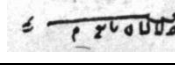
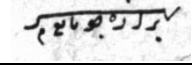
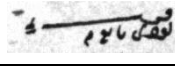
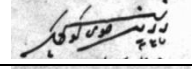
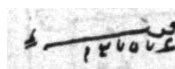
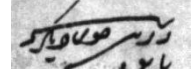
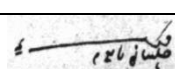
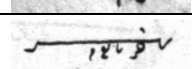
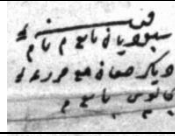
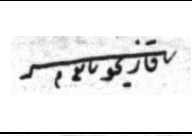
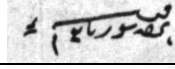
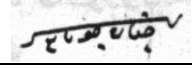
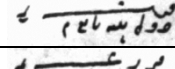
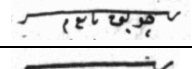
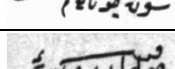
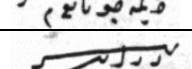
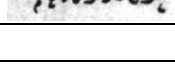
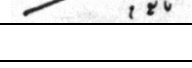
⁶⁰⁸ Puşire karyesi halkı ziraat ederler. (v. 71a)

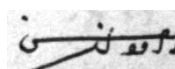
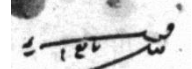
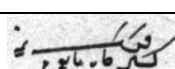
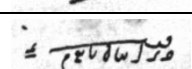
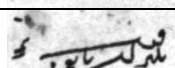
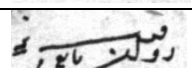
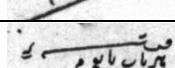
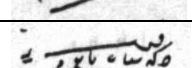
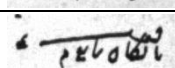
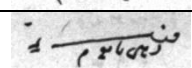
⁶⁰⁹ Güldere halkı zirâat ederler. (v. 71a)

⁶¹⁰ Bilâ Turâb yakınındadır. İçdam bununla birlikte değerlendirilir.

⁶¹¹ Mufassal kaydında “Kâjav” şeklindedir. (v. 68b)

⁶¹² Küre mezraası nezdindedir. (v. 71b)

9	Zelzele k.		33	Nehri Kırkale	
10	Delalan k.		34	Nehri Berâzecü ⁶¹³	
11	Bûdî k.		35	Nehri Zerin Sû-yı Küçük ⁶¹⁴	
12	Arnân k.		36	Nehri Zerin Sû-yı Diğer	
13	Çekniyan k.		37	Nehri Har	
14	Sebüdyan (Çakan) k. ⁶¹⁵		38	Nehri Kaziho (Kadı Su)	
15	Perdesür k.		39	Nehri Çanakçu	
16	Dul Penbe k.		40	Nehri Çubuk	
17	Sürecü Mez.		41	Nehri Dilmecu	
18	Çöl Ezren k.		42	Nehri Zerâyin	

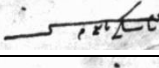
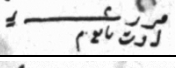
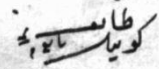
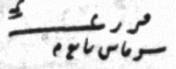
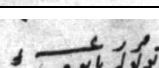
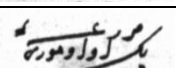
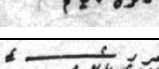
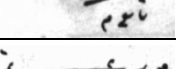
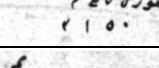
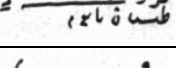
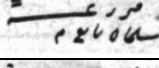
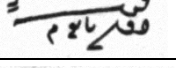
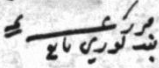
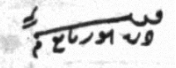
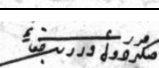
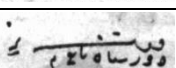
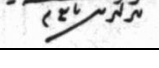
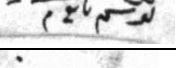
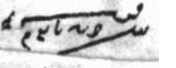
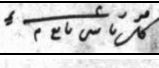
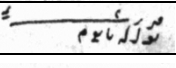
Dâvudân Nâhiyesi					
Sayı	Yerleşim Yeri	Orijinal Metin	Sayı	Yerleşim Yeri	Orijinal Metin
1	Nefsi Davudan		6	Benen k.	
2	Kesgîrgân k. ⁶¹⁶		7	Deyr-i İnât k.	
3	Beliran k.		8	Revan k.	
4	Hertâb k.		9	Deke Siyah k.	
5	Bâbgân k.		10	Zehi k.	

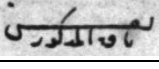
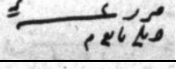
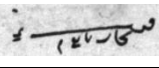
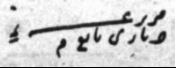
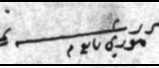
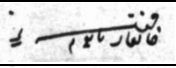
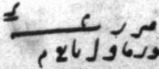
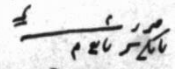
⁶¹³ Kırkale nezdindedir. (v. 71b)

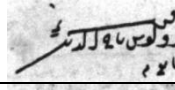
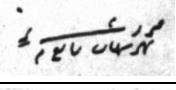
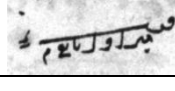
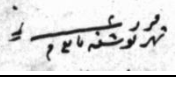
⁶¹⁴ Verilerin toplamı 4260'dır. Burada verilen sayı icmal (v. 8b) ve mufassal (v. 72a) kaydındaki Yekun ifadeleridir.

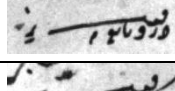
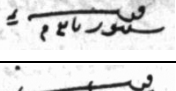
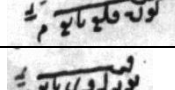
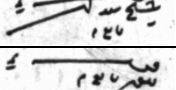
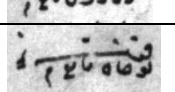
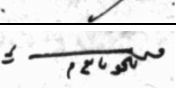
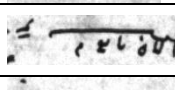
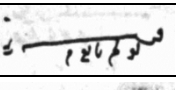
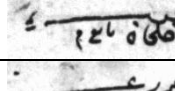
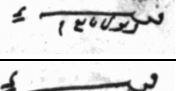
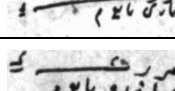
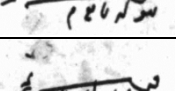
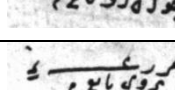
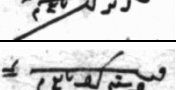
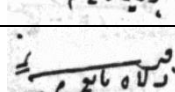
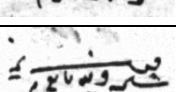
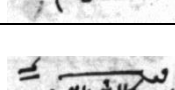
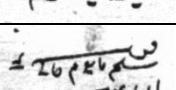
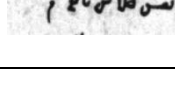
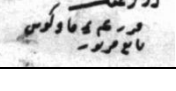
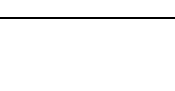
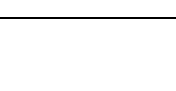
⁶¹⁵ Kalus Mezraası ile birlikte.

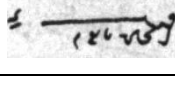
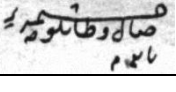
⁶¹⁶ Bu köyün bağları yoktur.

Paski Nâhiyesi					
Sayı	Yerleşim Yeri	Orijinal Metin	Sayı	Yerleşim Yeri	Orijinal Metin
1	Paski k.		13	Ot Mez.	
2	Tâife-i Köynân		14	Sermas Mez.	
3	Tutol Mez.		15	Beyova ve Muri Mez.	
4	Nuri Mez.		16	Tısnân Mez.	
5	Selman Mez.		17	Dûşe k.	
6	Bend Gûrî Mez.		18	Derehor k.	
7	Sakirzol ve Zerin Cefa Mez.		19	Dûristan k.	
8	Pir-i Güzîn Mez.		20	Nuşeym k.	
9	Tûdî Mez.		21	Beytdere k.	
10	Gülmâbeyn Mez.		22	Nevâle Mez.	
11	Sühan Mez.		23	Kâsân Payan k. ⁶¹⁷	
12	Mikuyan Mez.		24	Şemmâre k.	

Pâk Nâhiyesi					
Sayı	Yerleşim Yeri	Orijinal Metin	Sayı	Yerleşim Yeri	Orijinal Metin
1	Nefsi Pâk		7	Dile (Veyle?) Mez.	
2	Sihar k.		8	Debârî Mez.	
3	Sûri Mez.		9	Hankar k.	
4	Huramova Mez.		10	Taykiser (?) Mez.	

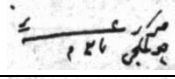
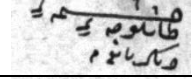
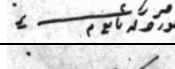
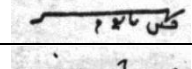
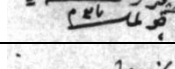
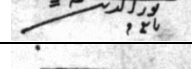
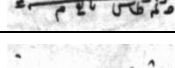
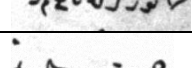
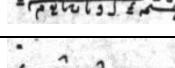
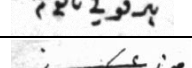
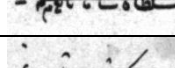
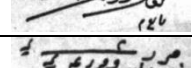
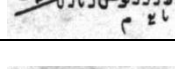
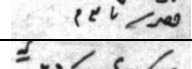
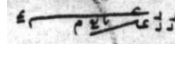
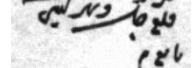
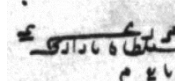
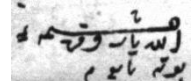
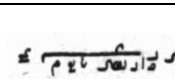
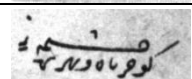
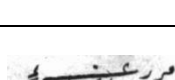
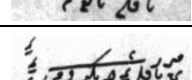
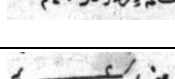
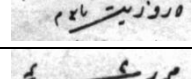
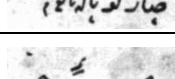
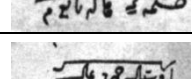
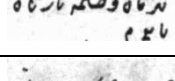
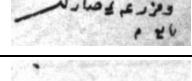
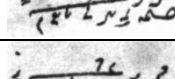
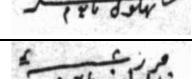
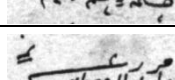
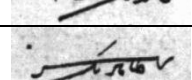
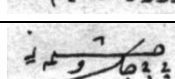
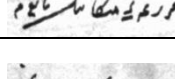
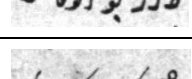
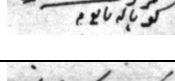
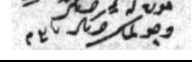
5	Ulus Taceddin k.		11	Nehri Şihâb Mez.	
6	Mirova k.		12	Buşene Mez.	

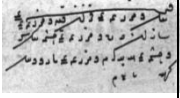
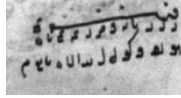
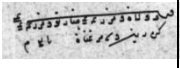
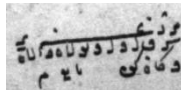
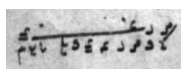
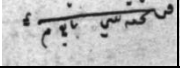
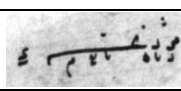
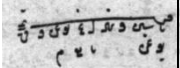
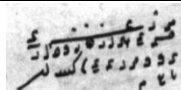
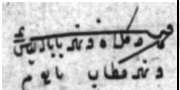
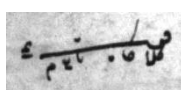
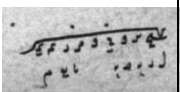
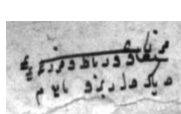
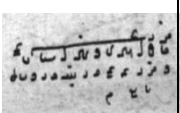
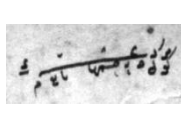
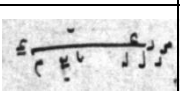
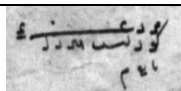
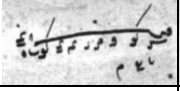
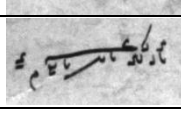
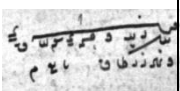
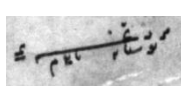
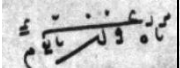
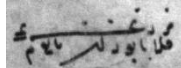
Kelaş ve Alan Nâhiyesi					
Sayı	Yerleşim Yeri	Orijinal Metin	Sayı	Yerleşim Yeri	Orijinal Metin
1	Deru k. ⁶¹⁸		12	Sinbur (Seynur?) k.	
2	Günkale k.		13	Şeyh Seydan k.	
3	Nurâvî k.		14	Yankı k.	
4	Tuhan k.		15	Licu k.	
5	Alan k.		16	Lulme k.	
6	Salman k.		17	Rebevî k.	
7	Bari Mez.		18	Nebule k.	
8	Civanru Mez.		19	Zebran k.	
9	Pervi Mez.		20	Destegerd k.	
10	Zilan k.		21	Şirvine k.	
11	Nefsi Kelaş k.		22	Mavküs k.	

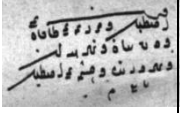
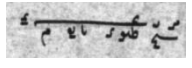
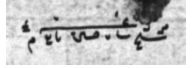
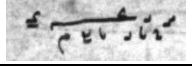
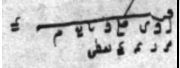
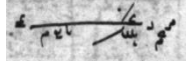
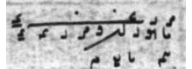
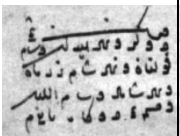
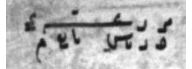
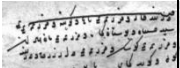
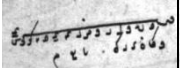
Dulhavran Nâhiyesi					
Sayı	Yerleşim Yeri	Orijinal Metin	Sayı	Yerleşim Yeri	Orijinal Metin
1	İncire k.		21	Cibal ve Taşlıca Çeş.	

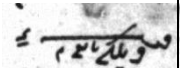
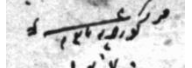
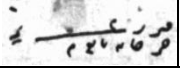
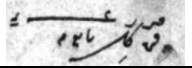
618

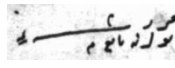
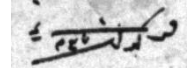
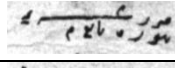
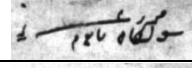
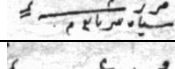
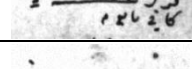
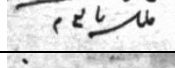
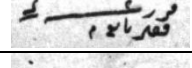
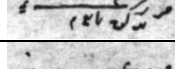
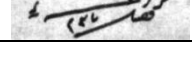
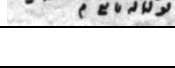
Mufassal kaydında Devre şeklinde yazılmıştır (v. 73b)

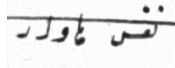
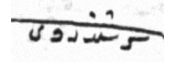
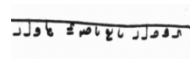
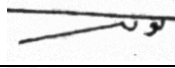
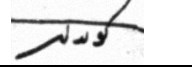
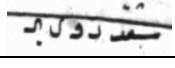
2	Çölmekçi Mez.		22	Taşluca-i diğer Çeş.	
3	Hürdeke Mez.		23	Nehri Hüseyin	
4	Çeşme-i Çömlek Mez.		24	Nureddin Çeş.	
5	Dökmetaş Mez.		25	Nehri Nurullah	
6	Çeşme-i Uman Mez.		26	Pir Kuyu Çeş.	
7	Sultan Şah Çeş.		27	Na'l döken Mez.	
8	Derazgûş Abadan Çeş.		28	Nehri Selbi Mez. Ve Hakîrşe Mez.	
9	Zer'an Mez.		29	Kalecik Mez. Ve Nehri Kinti	
10	Şeytan Pazarı Mez.		30	Allahyar ve Kara puta çeş.	
11	Dar Lefer Mez.		31	Güherman Çeş. Ve nehri Serebaklı(?)	
12	Çeşme-i Kara İncir Mez.		32	Terebaklı-i diğer mez. Ve Deruzeyn Mez.	
13	Çınar Güpâle Mez.		33	Çeşme-i Hâle Mez.	
14	Birman Çeş. Ve Bazyan Çeş.		34	Nehri Ustal Hamza (bin) Âl ve Çınaran Mez.	
15	Çeşme-i Birgi Mez.		35	Nehri Helûl	
16	Çeşme-i Peşme Mez.		36	Hâlidân mez.	
17	Ulubulak Mez.		37	Nehri Tâhir Bey	
18	Yiyicek Çeş. Mikâil mez.		38	Nehri Darbu'l-Vefâ	
19	Güpâle mez.		39	Nehri Hürke-i Diğer ve Çölmek-i diğer	
20	Diğer Yiyicek Çeş.		40	İncire-i diğer Çeş.	

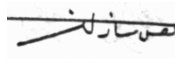
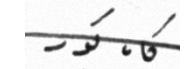
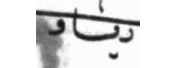
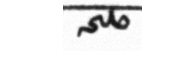
Karadağ Nâhiyesi					
Sayı	Yerleşim Yeri	Orijinal Metin	Sayı	Yerleşim Yeri	Orijinal Metin
1	Teyen k. Kazankaya Mez. Sazandere Mez. Çeşme-i Sekiser Mez. Çeşme-i Müreyyam Maru Mez. Ve Teyen Köhne		21	Zâriyâne k. Yanehuld ve Gül Abdalan Mez.	
2	Dulan k. Çınartu Mez. Kürredin ve Semerğ(ın)an Mez.		22	Şark Ova, Bulak Dalan ve Kân Güve Mez.	
3	Deresur k. Ve Darkân Mez. Ziyâre Mez.		23	Ki Mez. Ve Veyle Mez.	
4	Tahtasey		24	Jenan Mez.	
5	Yasin k. Nehranı Ağ Buğra ve Kara Buğra		25	Hezarhane ve Daryer Mez. Ve Sekbendan Mez.	
6	Güldilan k. Nehri Baba İlyas ve Nehri Hatâb		26	Kalagâh k.	
7	Nehri Şeyh Bezûnî ve Arpadepe Mez.		27	Sengav ve Ranat Mez. Ve Dip(y)âke Darbezü Mez.	
8	Hac Emiri Mez. Nehri Asiyab ve Tapan yakınında Derbed Mez.		28	Gökdepe çeşmihâ Mez.	
9	Jale Mez.		29	Gür Esb Mirza Mez.	
10	Sergû k. Ve Gûşân Mez.		30	Mâdgîr Manen (?) Mez.	
11	Tayan Zîr k. Çeşme-i Sülnak ve Nehri Zertak		31	Bustane Mez.	
12	Yankıran Mez.		32	Klan Bozan Mez.	

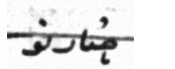
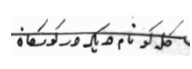
13	Astaban k. Takan ve Dere Beyan Mez. Nehri Meran Nehri Debend ve Çeşme-i Astaban		33	Şeyh Tuyûr Mez.	
14	Baba Gûrî Zâviyesi Vakfı		34	Şeyh Şah Hüseyin Mez.	
15	Şeyh Rüstem Zâviyesi Vakfı		35	Bîbâz Mez.	
16	Ürgele k. Ve Nefzî Mez.		36	Çem Pelenk Mez.	
17	Sarımend Zâviyesi Vakfı		37	Mâhurân Mez. Ve Belme Mez.	
18	Devger k. Nehri Hepran ve Şam Kulnân Nehri Şam Zer-i Mâh (veya Derman) Şam el-Leyân ve Çeşme-i Dergâh		38	Derbas Mez.	
19	Derbend Tale k. Yağ ve Kûpne Mez. Seyyid Hüseyinân ve Bustangân Mez. Man Hîrân (Mâh Mîrân) Mez. Köşk Mez. Dârı Zerde ve Derbendgöl ve Günerkân Mez.		39	Serçekale k. Dere Hûreyn ve Tabşı Bulağı, Mavlan Mez. Sertvadin Mez. Hâne Yivdere ve Derpazan Mez. Yanpaskan ve Mahusne Mez. Hirân Mez. Zedelkâ Dere Düpen mez.	
20	Derevar k. Depe güves ve Gân-ı Büzürk Mez.				

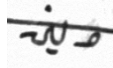
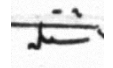
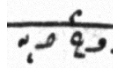
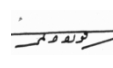
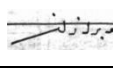
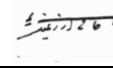
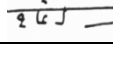
Veyleke Nâhiyesi					
Sayı	Yerleşim Yeri	Orijinal Metin	Sayı	Yerleşim Yeri	Orijinal Metin
1	Veyleke k.		9	Gürdepe Mez.	
2	Harcane Mez.		10	Karagül Mez.	

3	Bevâne Mez.		11	Kirân k.	
4	Beyûre Mez.		12	Sülükân Mez.	
5	Siyah ser Mez.		13	Kânî mez.	
6	Melek k.		14	Fakir mez.	
7	Tergere mez.		15	Fudayl Mez.	
8	Bulan Mez.				

Havar Nâhiyesi					
Sayı	Yerleşim Yeri	Orijinal Metin	Sayı	Yerleşim Yeri	Orijinal Metin
1	Nefs-i Havar		5	Ser Şendi Revâ	
2	Süle k.		6	Berudâr k.	
3	Bünen (?) k.		7	Günrân k.	
4	Şendi Revâber k.				

Sazan Nâhiyesi					
Sayı	Yerleşim Yeri	Orijinal Metin	Sayı	Yerleşim Yeri	Orijinal Metin
1	Nefsi Sazan			Kângûr k.	
2	Dişâd k.			Halîme k.	

Nöyi Nâhiyesi					
Sayı	Yerleşim Yeri	Orijinal Metin	Sayı	Yerleşim Yeri	Orijinal Metin
1	Ceşartu k.		6	Gülegü (Gürgân) k.	

2	Deline k.		7	Şetle k. ⁶¹⁹	
3	Üçtepe mez.		8	Kayın Kurddişi (?) Mez.	
4	Sürecü Berâzân k.		9	Kara Kapak	
5	Tut Ağaç k.				

4.2. Menziller ve Mesafeler

Musul'dan Şehrizer'a giderken mesafeler şu şekildedir. Cellad-Hanı yürüyerek üç saat, Foş köyü dört saat, Hadir suyu üç saat, Zab iki saat, Şemmamek (küçük kavun) üç saat, Ber (veya Bir) Davud iki saat, Çukurbostan Irmağı beş saat, Çay Şelfe Vadisi beş saat, Kumisi dört saat, Merih Bey Köyü dört saat, Siper-i Balık (İnce Kalkan) üç saat, Altunsuyu beş saat, Boğaz bir saat, Ağaçlar (Elkaz) köyü üç saat, Kaynarca (Bazıyan/Alışah) köyü dört saat, Tasan Adası (Han Tepesi) beş saat, Çınarbaşı üç saat, Raiyan iki saat, Heban (Pencin) dört saat, Çağan (Kuper heban) üç saat, Seyit Sadık altı saat ve Çağan Suyu dört saat mesafedir.⁶²⁰ Bir diğer bilgiye göre Musul'dan Şehrizer'a giderken güzergahın menzilleri Hazır Suyu (Bumadus), Büyük Zap ve Altun Suyudur.⁶²¹

Şehrezul, Siazuros kentidir ve Kerkük'ün 16 fersah (91.2 km) doğusunda yer almaktadır.⁶²²

⁶¹⁹ Meşile karyesi yakınındadır.

⁶²⁰ Şerafeddin Han, **a.g.e.**, c. 1, s. 204

⁶²¹ Charles Paul Nicolas ve diğerleri, **Geographie Ancienne et Historique**, c. 1, s. 39

⁶²² Şerafeddin Han, **a.g.e.**, c. 2, s. 35

Kanuni'nin Irakeyn seferinde takip ettiği yollar ise Bağdat'tan Dakuk ve Kerkük yoluyla Eyman Şadırbendi diye bilinen yolu geçerek Seyyan gediginde Kızılcaale denilen yerin ovasından geçer.⁶²³

Evliyâ Çelebi'nin 1655'te (h. 1065'te) ifade ettiği yollardan birisi Şehrizer'dan Cek Ahmed kalesi, Zalim yaylası, Harîr ü Ardalan vilâyetleri vasıtasıyla Hakkâri içinden Van istikâmetidir.⁶²⁴

Evliya Çelebi, Ekim 1655'te (h. 1065 yılı Zilhicce ayında)⁶²⁵ gördüğü yerler arasında Şehrizer'da gördüğü kaleleri ve çevresini de yazar. Burada Şehrizer ile ilgili ifade ettiği menziller şu şekildedir. Zâlim Âlî sahrâsı Kûh-ı Elvend'e bir merhale yerdir.⁶²⁶ Menzil-i Kuyâh deresi'nden "cânib-i cenuba Şehrezûl dağları ve Harîr ü Ardalan kûhları dâmenleri canibine 5 sâ'atde" varılır.⁶²⁷

Şehr-i Türkistân-ı İran yani Rûmiyye-i Azerbaycan'ın doğusunda yer alan Şehrizer, buraya dört menzil mesafededir.⁶²⁸

Merâga'dan kible yönünde hızlıca gidilirse Şehrizer Eyaleti'ne ve hâk-i kale-i Kerkük'e iki günde varılır.⁶²⁹ "Şehr-i Sehend'in kuzeyinde Şehr-i Merâgâ hâki üç menzildir ve şehr-i Sehend şehr-i Şehrezûl ile ve kale-i İmâdiyye ile üç şehir sac ayağı vâki olmuştur. Mâbeynehümâları üçer merhale yerdir."⁶³⁰

⁶²³ İsmet Parmaksızoğlu, **a.g.m.**, c. 37. s. 201

⁶²⁴ Eyliyâ Çelebi, **a.g.e.**, c. 4, s. 169

⁶²⁵ Eyliyâ Çelebi, **a.g.e.**, c. 4, s. 199

⁶²⁶ Eyliyâ Çelebi, **a.g.e.**, c. 4, s. 211

⁶²⁷ Eyliyâ Çelebi, **a.g.e.**, c. 4, s. 176

⁶²⁸ Eyliyâ Çelebi, **a.g.e.**, c. 4, s. 185

⁶²⁹ Eyliyâ Çelebi, **a.g.e.**, c. 4, s. 201

⁶³⁰ Eyliyâ Çelebi, **a.g.e.**, c. 4, s. 204

4.3 Şehrızor’a Bağlı Diğer Yerleşim Yerleri

4.3.1. Kerkük

Kerkük, yakın çevremiz ve özellikle Irak söz konusu olduğunda Türk toplumunun en önemli temsil noktası olarak aklımıza gelen öncelikli şehirler arasında yer alır. Bu özelliği ile ilgimizin yoğunlaşması gereken bir şehir olan Kerkük’ün tarihi üç bin yıl öncesine kadar uzanır.

Kerkük ismi dönem dönem farklı söyleyişlerle anılmakla birlikte, anılan bu telaffuzlar birbirine benzerlik göstermektedir. Milattan önceki dönemler için Karha de Beth Slokh, Karh Selokh, Arraphius-Arapha isimleri kullanılırken milattan sonraki dönemler için Korkboursa ve Karhina (Kerhine) isimleri kullanılmıştır.⁶³¹

Karkük veya Kirkuk şeklinde de telaffuz edilen “Kerkük” isminin söyleniş yapısı Sami-Ari yani Aramice olduğunu göstermektedir. 1228 yılında Yakut’un Kerhine olarak tarif ettiği yer de bugünkü Kerkük ile uyum sağlamaktadır. Akkoyunlular döneminde de Kerhine ve Kerkük isimlerinin birlikte kullanıldığı metinler vardır.⁶³² İlk olarak Kerkük isminin kullanımına ise Nizamüddin Şami’nin 1401-1402 yıllarında yazdığı Zafername isimli eserinde rastlıyoruz.⁶³³

Coğrafi konum olarak; Irak’ın kuzeyinde, günümüzde Bağdat-Erbil karayolu üzerinde yer alır. Deniz seviyesinden 310 metre yüksekte bulunur ve 35 derece 25 dakika kuzey enlemi, 44 derece 25 dakika doğu boylamı koordinatlarına sahiptir.⁶³⁴

⁶³¹ Suphi Saatçi, **a.g.e.**, 2013, s. 6-7

⁶³² Fazıl Mehdi Bayat, **a.g.e.**, s. 223-224, 227

⁶³³ Nizamüddin Şami, Zafername, Farsçadan Çeviren: Necati Lugal, TTK, Ankara, 1949, s. 177

⁶³⁴ Suphi Saatçi, **a.g.e.**, 2013, s. 23

Zağros dağlarının eteklerinde yer alan şehir Irak'taki Türk toplumunun en önemli kültür merkezlerindendir. Musul'a 140 km. Bağdat'a ise 248 km'dir.⁶³⁵ Günümüz hesaplamalarında bu mesafe 265 km., Tikrit yönünden gidiş tercih edilirse yaklaşık 300 km. olarak hesaplanmaktadır.

Hassa Çayı şehri ikiye ayırır. Çayın doğusunda kalan bölüm Eskiyağa, batısında kalan bölüm ise Korya Yakası ismini alır. Kerkük'ün ilk yerleşim yerini de içine alan ve M.Ö. III. asırda yapılan bir kale Eskiyağa'da bulunur. Kale içi hamam, ağalık ve meydan isimli üç mahalleden oluşur. Nehrin ayırdığı iki yakadan Eskiyağa'da kale çevresinde Çay, Çukur, Musallâ, Bulak, Avcı, Piryadi, Ahi Hüseyin ve İmam Kasım mahalleleri Koryayaka mahallesinde Şatırlı, Sarı Kahya, Beyler ve Tisin isimli mahalleler yer almaktadır. Türkmenler şehir merkezi ve çevresinde çoğunluğu oluştururlar. Emeviler ve özellikle Abbasiler döneminde buraya çok sayıda Türk yerleştirilmiştir.⁶³⁶

Kerkük Şehrinin Tarihi hakkındaki bilgilerimiz, Osmanlı Dönemi öncesi için oldukça sınırlıdır. Ancak bölge tarihinin verilmesi şehrin tarihi açısından da önemli olup "Osmanlı Yönetimi Öncesi Bölgenin Tarihi" ismi ile vermiş olduğumuz birinci bölümde konu ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Burada özetle şunlar ifade edilebilir: Milattan Önce 2600 yıllarına ait kalıntıların bulunduğu Kerkük'ün Asurlular tarafından kurulduğu yönünde bilgiler vardır. Büyük İskender ve Sasanilerin hakimiyetinden sonra Ömer bin Hattap döneminde Müslümanların hakimiyetine girmiştir. 750 yılından itibaren Abbasi hakimiyeti, 11. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise Selçuklu egemenliği görülür.

⁶³⁵ Ahmet Gündüz, "Kerkük" maddesi, **TDV.İA.**, Ankara, 2002, c. 25, s. 290

⁶³⁶ Suphi Saatçi, **a.g.e.**, 2013, s. 30; Ahmet Gündüz, Kerkük, **a.g.m.**, s. 291

On ikinci yüzyılda Zengiler, Eyyubiler ve Erbil Atabeyliği hakimiyeti vardır. 1258’de gelen Moğol istilasından sonra Celayirliler, Timur, Karakoyunlu ve Akkoyunlular dönemi yaşanır.⁶³⁷

Osmanlı Dönemi’nde Kerkük’ün devlet için ayrı bir önemi vardır. Paşa Sancağı olarak değerlendirilen Kerkük, Şehrizer Beğlerbeğlerinin uzun süre ikametgahı olmuştur. Beylerbeyiler Zalim ve Gülanber sonrasında veya bunlarla birlikte Kerkük’ü merkez olarak kullanmışlardır.

Evliya Çelebi Kerkük’ü ve Şehrizer Beğlerbeğlerinin burayı merkez olarak kullanmasını şu şekilde ifade eder: “Şehrezûr’un pâyitahtı da bu Kal’a-i Kerkük’tür. Ancak Şehrezûr vâlîsi Irak sınırı sonunda bulunur.”⁶³⁸

Şehrizer’un önemli bir parçası olarak ele aldığımız Kerkük’ün 1560 yılında Şehrizer ile birleştirildiğini veya Şehrizer’a bağlandığını söyleyebileceğimiz gibi⁶³⁹ Kerkük’ün Şehrizer’a 1568 yılında bağlandığını da söyleyebiliriz. Çünkü bu yılda Şehrizer Beylerbeyi’nin bir süre de olsa Kerkük’te ikamet ettiği bilinmektedir. Hatta beylerbeyi, Kerkük’te değil Şehrizer’da ikamet etmesi konusunda uyarılmıştır [11 Rabi’ul ahir 976 – 3 Ekim 1568].⁶⁴⁰ Kerkük’de hem ulufe, hem de timar tasarruf ettiği bildirilen Ali’nin durumunun araştırılarak sonucun bildirilmesi için Şehrizer Beylerbeyi’ne emir verilmiştir[19 cemaziyelahir 976 – 9 Aralık 1568].⁶⁴¹ Yani 1568 yılından itibaren Kerkük ile ilgili konular Şehrizer Beylerbeyi’nden sorumlu tutulmaktadır. Her iki durumu birlikte değerlendirdiğimizde Kerkük’ün 1560-1568

⁶³⁷ Suphi Saatçi, **a.g.e.**, 2003, s. 10-11

⁶³⁸ Eyliyâ Çelebi, **a.g.e.**, c. 4, s. 304

⁶³⁹ BOA, A.DVNS. MHM, 3/741

⁶⁴⁰ BOA, A.DVNS. MHM, 7/2193

⁶⁴¹ BOA, A.DVNS. MHM, 7/2565

yılları arasında ve büyük olasılıkla 1568 yılında Şehrizar'a bağlı bir yerleşim yeri haline geldiğini söyleyebiliriz.

Kerkük Kalesi ise Musul'dan iki günlük yol uzaklığında doğu tarafında bulunan topraktan bir kaledir. Tüm şehir sur içindedir. Hisar dibinden nehir geçer, bu kalede Şehrizar paşaları oturur. Dârülmülk sayılmaktadır. Kale, Mihriban-Hemedan yolu üzere olan boğaz yakınında bir kaledir ki Yüksekşar nihayetinde bulunur. Hisarın ardı doğuya boğaza doğru dağlardır. Kuzeyi göle doğru düz ovadır ki vadi dönüp boğaza gider. Bu vadiden küçük bir nehir akıp göle dökülür. Sazlı ve bataklı yerlerdir. Geçidi vardır.⁶⁴²

1248'de Irak ve civarındaki sel baskınında Kerkük kalesi yıkılmış ve Erbil kalesi sarsıntıya uğramıştır. Bunun üzerine Kerkük kalesi yeniden yaptırılmıştır.⁶⁴³

Celâyirliler döneminden kalan ve kitabesinden 1361 yılında yapıldığı anlaşılan **Gök veya Yeşil kümbet** olarak da bilinen bir türbe yine kale içerisinde yer alır. Tuğladan inşa edilmiş olan türbe 1980'de detaylı bir restorasyondan geçirilmiştir. Anadolu Selçuklu kervansaraylarının ortasında yer alan köşk mescitlere benzetilmiştir.⁶⁴⁴

Bilinen en eski minyatüründe şehir, Matrakçı Nasuh tarafından sadece kaleden ibaret olarak Hassa çayı kenarında resmedilmiştir.⁶⁴⁵ Kalede eski eserlerden olarak Nasrani sinagogu yer almıştır. Ancak günümüze ulaşamamıştır. Sonradan camiye çevrilmiş olan Ulucami ve Danyal Peygamber Camii kale içerisinde yer

⁶⁴² Kâtip Çelebi, **a.g.e.**, s. 445-449

⁶⁴³ Fazıl Mehdi Bayat, **a.g.e.**, s. 234-235, 227

⁶⁴⁴ Suphi Saatçi, **a.g.e.**, 2003, s. 18

⁶⁴⁵ Nasûh es-Silâhî (Matrakçı), **a.g.e.**, s. 73

alıyor. 1701-1702 yıllarında inşa edilen Hasan Pakiz Camii günümüzde yıkılmaya yüz tutmuş bir haldedir.⁶⁴⁶

İngiliz gezgin Buckingham 1822’de Kerkük’e uğradığında Altunköprü’den itibaren 35 mil civarında güney-güney doğu yönüne gittiklerini ifade eder. Bu dönemde Kerkük, hatırı sayılır büyüklüğe sahip üç ayrı bölümden oluşmaktadır. Bunların başlıcası, eğimli bir yokuş üzerinde yapay şekilli yüksek ve geniş bir tepedir. Burada bir kaleden ziyade, çok sayıda konutu içeren duvarların içerisinde müstahkem bir kent vardır. Müslümanlar çoğunluğu oluşturur ve muhtemelen biraz da abartılı bir şekilde 5-6 bin kişi olduğu tahmin edilir. İkincisi, bu üç kısımdan en geniş ve en nüfusludur. Kalenin eteği civarında bulunan ovaya yayılmıştır. Soylu kesit olarak da adlandırılır. Hanlar, kahvehaneler, pazarlar vs. vardır. Yalnızca Müslümanlar yoktur, karışıktır. Burada yaklaşık on bin kişi vardır. Üçüncü kısım, ilk iki kısımdan yarım mil uzaktadır. Şehrin diğer iki bölümüne göre daha küçüktür ve daha dağınıktır. Kerkük’ün toplam nüfusuna binden fazla bir nüfus ekleyemez.⁶⁴⁷

On dokuzuncu yüzyılda Kerkük, Şehrizer sancağının merkez kazasıdır. Doğuda Süleymaniye sancağıyla, kuzeyde Köysancak ve Erbil kazalarıyla, batıda Musul sancağıyla güney batıda Bağdat vilâyetiyle, güney doğuda da Salâhiye kazâsı ile çevrilidir. 30 bin nüfusu, kalesi, 36 câmî ve mescidi, 7 medresesi, 15 tekke ve zâviyesi, 12 hanı, 1282 mağaza ve dükkânı, bedesteni, 8 hamamı, nehrin üzerinde bir köprüsü, bir rüşdiye ve 18 sıbyan mektebi, 3 kilisesi ve bir havrası vardır.⁶⁴⁸

⁶⁴⁶ Suphi Saatçi, **a.g.e.**, 2003, s. 17-20

⁶⁴⁷ J. S. Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, Henry Colburn, Londra, 1827, s. 336-337

⁶⁴⁸ Şemseddin Sâmî, **Kâmûsu’l-A’lâm**, Mihran Matbaası, İstanbul, 1314, c. 5, s. 3846

Bu dönemde Kerkük'ün nüfusu on yedi bin civarındadır. Konuştıkları dil Türkçe'dir. Ancak Arapça ve Kürtçe'de kısmen konuşulmaktadır. Kerkük'ün kebabı meşhurdur.⁶⁴⁹

Karakter olarak Kerkük halkı bir olayda “derkâr oldukları inâd-ı sâbıklarına henüz ısrar üzere oldukları” şeklinde tanımlanmıştır.⁶⁵⁰

1918'de İngiliz mandası altındaki Irak'a bırakılan Kerkük, 1926 Ankara Antlaşması'nda Musul Eyaleti'nin Irak'a verilmesi ile birlikte Irak sınırları içerisinde kalmıştır. Osmanlı yönetiminde son dönemlere kadar Şehrizar Eyaleti'nin merkezi, son dönemde ise Musul Eyaleti'nin bir sancağı olarak idare edilen Kerkük günümüzde Bağdat, Basra, Musul, Erbil ve Süleymaniye ile birlikte Irak'ın önemli şehirleri arasında yer almaktadır.

Kerkük'e Bağlı Yerleşim Yerleri

Dulhavran⁶⁵¹ Kerkük'ten Bağdat ve Şehrizar semtlerine uzanan bir çöldür. Kerkük'ten Şehrizar'a gidilse çöl nihayetinden Derbend-i İman Şah'a varılır ki sonradan Cibal'e ulaşılır. Bu Dulhavran, Derbend-i İman Şah arkasında düz yerde bir livadır. Derbend'in sağ tarafında olan cebel de bir livadır ki buna Karacadağ derler. **Hezarmerd**, Dulhavran livası sahra bitiminde dağ üzere bir livadır. **Şehrübazar** dağlarında ve yakınında sahraya müşerref dağ üzere bir livadır. **Gâzî kıran** da dağlar içinde bir liva ve kaledir.⁶⁵²

On altıncı yüzyılın ilk yarısında Kerkük daha küçük bir yerleşim birimi iken Yirminci yüzyıl başlarına gelindiğinde büyük bir sancak merkezi haline geldiği

⁶⁴⁹ Mehmet Hurşîd Paşa, **a.g.e.**, s. 171

⁶⁵⁰ BOA., HAT., 763/36031/C

⁶⁵¹ Dulcuran veya Dulcevrn olarak da ifade edilmektedir.

⁶⁵² Kâtip Çelebi, **a.g.e.**, s. 445-449

görülmektedir. Kanuni Sultan Süleyman dönemi Kerkük Tahrir Defteri verileri ile 1899-1900 (1317) yılı Devlet Yıllığı verileri şu şekildedir:

111 No'lu Tapu Tahrir Defteri ⁶⁵³		Salname-i Devlet-i Aliyye 1317 ⁶⁵⁴		
Kaza	Köyler	Kaza	Nahiye	Köy (adet)
Kerkük	29	Kerkük	Merkez	133
			Melha	23
			Tuzhurmatu	12
			Altunköprü	30
			Keyl	50
			Şivan	100
Nilkaz	24	Revandız	Merkez	119
			Dire	40
			Balik(?)	60
			Beradost	64
Dakuk	18	Köysancak	Merkez	121
			Şaklava	-
		Erbil	Sultaniye	170
			Dizeyi	60

653

111 numaralı Kerkük livası Tapu Tahrir Defteri, DAGM, Ankara, 2003, s. 6-7

654

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye 1317, c. 55, Matbaa-i Âmire, Dersaâdet, h. 1317

		Salâhiye	Merkez	91
			Karatepe	-
		Raniye	Merkez	90
Toplam	71	Toplam	17 ⁶⁵⁵	1163 ⁶⁵⁶

1850 Devlet Salnamesi'nde Kerkük on bir nahiyeden oluştuğu görülmektedir. Nahiyelerin zaman içerisinde büyük değişiklik gösterdiği görülmektedir. Zira yaklaşık elli yıl sonrasında nahiye hem nahiye sayısı oldukça fazlalaşmış hem de bağlı olan nahiyelerde değişiklikler yaşanmıştır. 1850 yılı devlet salnamesine göre nahiyeler şu şekildedir:

1266 (1850) Devlet Salnamesi'ne Göre ⁶⁵⁷			
Livâ-i Kerkük			
Kara Hasan	Göktepe	Şivan	Taze Hurmatu
Dakuk	Beşir	Cebbari	Gül
Kalkanlu	İftihar	Merha	

⁶⁵⁵ Merkezler de dahil edildiğinde bulunan miktardır. Salnamede toplam nahiye sayısı 8 olarak verilmektedir. (**Salname-i Devlet 1317**, s. 415)

⁶⁵⁶ Salnamede toplam miktar 1157 olarak verilmektedir. (**Salname-i Devlet 1317**, s. 415)

⁶⁵⁷ **Salname 1266** (1850), s. 88

Osmanlı Devleti'nde ayrılış dönemine gelindiğinde yani 1918 yılına gelindiğinde Kerkük yine **Revandız, Köysancak, Ranya, Salâhiye** ve **Erbil** kazalarından oluşmaktadır. Mutasarrıfı Nuri Bey'dir. Kadı, muhasebeci, tahrirat müdiri, müftü, bidayet-i ceza reisi, müddei-i umûmî, dört âzâ, iki âzâ mülâzımı, müstentik, jandarma alay kumandanı, defter-i hâkânî memuru, evkaf memuru, posta ve telgraf müdürü sancakta bulunan devlet görevlileridir.⁶⁵⁸

Yaklaşık üç bin beş yüz yıllık tarihi ile Kerkük'e İslami dönemde yoğun bir Türkmen göçü yaşanmış, Selçuklu dönemi ile kalıcı bir Türkmen kenti haline gelmeye başlamıştır. Osmanlı döneminde ise bir eyaletin merkezi haline gelmiş, devletin son yıllarında artık binden fazla köyü içerisinde barındıran bir merkez halini almıştır.

4.3.2. Erbil

Sami döneminde Erbil'in **ismi** Arba, Arbela, Arbeilu veya Urbilum şeklinde ifade edildi. İslam tarihinde Erbil'in ismi hemzenin esresiyle İrbil veya fethasıyla Erbil şeklinde yazıldı. Bu isim dört ilah şehri anlamıyla bilinmektedir. Milattan önce 2 bin yılı civarında yaşayan Sümerlerin mülkü olarak ifade olunacak kadar eskidir.⁶⁵⁹

Erbil sahraları, İslamiyet öncesinde Ebrehe ve fillerinden oluşan ordusunun ebâbil kuşlarının attıkları taşlarla yok edildikleri yer olarak rivayet olunur. Erbil kalesini ise Ziyadoğullarından Behsitvân'ın oğlu Erbîl'in yaptırdığı bu yüzden Erbil denildiği bildirilir. Daha sonra Enûşirvân-ı Âdil imâr eylemiş ancak Abbâsîler

⁶⁵⁸ **Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye 1333-1334**, 68. Sene, Dersaâdet, 1334, s. 699-701

⁶⁵⁹ Sami bin Hamas es-Sakkâr, **Emâretü İrbil fi'l-Asri'l-Abbâsî**, Dâruşşevâf, 1992, s. 27

döneminde Hülâgû Hân harap etmiştir. Bu şekilde çok kere harap ve tekrarında imar edilmiştir. 962 (m. 1554) yılında da Baltacı Mehmet Paşa imar etmiştir.⁶⁶⁰

Erbil bölgesi, h.18 / m. 639 yılında İslam hakimiyetine girmiştir. Ancak fütuhat kitapları bizzat Erbil'e işaret etmemişlerse de bölgenin fethini Utbe bin Ferkad es-Sülemî'nin gerçekleştirdiği kabul edilir.⁶⁶¹ İslam tarihi eserlerinde Erbil adına ilk defa Emevi dönemini bitirerek Abbasi dönemini başlatan Büyük Zap Suyu Savaşı (16 Ocak 750) münasebetiyle rastlanır.⁶⁶²

İrbil/Erbil, Şehrizer sancağının kuzeyinde bulunur. Kuzey doğusunda Revandız, kuzey batısında Musul sancakları ve güneyinde de Kerkük kazası ile çevrilidir. Evliya Çelebi Erbil'i, Şehrizer sancağında kaza merkezi bir kasaba olup buradan Musul kible istikametinde iki günlük yol olarak verir ancak Musul'un 80 km kadar güney doğusunda yer alır. Kerkük kalesinin doğusunda iki menzil yerdir şeklinde verir ancak Kerkük'ün 70 km. kadar kuzey batısında geniş bir ovanın ortasında ve iki Zab'ın arasında -ki bu iki nehre Nehreyn-i Zâ(r)b-ı Âlî derler- yer alır.⁶⁶³ Zağros dağlarının batı eteklerinde büyük ve küçük zap nehirlerinin arasında Musul-Bağdat yolu ile Anadolu ve İran'dan gelen başlıca kervan yollarının birleştiği bir noktada yer alır.⁶⁶⁴

⁶⁶⁰ Eyliyâ Çelebi, **a.g.e.**, c. 4, s. 303

⁶⁶¹ Sami bin Hamas es-Sakkar, **a.g.e.**, s. 31

⁶⁶² Sami es-Sakkar, **a.g.m.**, s. 272

⁶⁶³ Eyliyâ Çelebi, **a.g.e.**, c. 4, s. 303, Şemseddin Sâmî, **a.g.e.**, c. 2, s. 821, Bugün Musul ile Erbil arası mesafe 92 km, Kerkük'e olan uzaklığı ise 94 km olarak hesaplanmaktadır. (www.illerarasimesafe.com 08.12.2013)

⁶⁶⁴ Sami es-Sakkar, "Erbil" maddesi, **TDV.İA.**, İstanbul, 1995, c.11, s. 272

Kâmûsu'l-A'lâm'a göre Erbil aşağı ve yukarı isimleriyle iki büyük mahalleden oluşur. Yukarı Erbil bir yüksek tepenin üstünde bulunur ve sur ile çevrilidir. Aşağı Erbil ise yukarıkinin iki üç misli büyüklüğünde olup söz konusu tepenin eteğinde bulunur. Toplam 1600 haneden oluşup tahminen 6 bin civarı nüfusu vardır. Büyük çoğunluğu Türk'dür.⁶⁶⁵ H. 1325 yılı salnamesine göre kasaba merkezinde kadın ve erkek 7590 nüfus yer almaktadır ve bunlar Türk'tür.⁶⁶⁶

Muzafferüddin Kökbörü zamanında (1156-1232), Kerkük ile Şehrizar bölgesi de Erbil Atabeğliği'nin sınırları içerisinde yer alıyordu. Bu dönemde Erbil, surlarla çevrili tarihi yukarı şehir ve yukarı şehirden iki-üç kat daha büyük olan aşağı şehirden oluşuyordu. Kökbörü zamanında ulucami, bir medrese, iki ribât, bir misafirhane, bir bimaristan, bir dul kadınlar evi, bir yetimler evi ve dört darülaceze inşa edilmişti. Erbil'de bulunan Rabaz ve Kale medreseleriyle birlikte medreselerin sayısı üçe çıkarılmıştı.⁶⁶⁷

Osmanlı Devleti'nin hakimiyeti öncesinde Emir Timur'un bölgeye akınları sırasında Erbil, 1394'te (h. 796'da) onun hedefleri arasındaydı. Oraya bir vali bırakmıştı. 1411-1469 (h. 814-874) yılları arasında Karakoyunlu Devleti hakim oldu. 1469-1508 yılları arasında Akkoyunlu, 1508-1534 yılları arasında ise Safeviler burada hakimiyet kurdular. Sonra bölgede Safevi-Osmanlı mücadelesi görüldü.⁶⁶⁸

⁶⁶⁵ Şemseddin Sâmî, **a.g.e.**, c. 2, s. 821

⁶⁶⁶ Necat Kevseroğlu, Erbil fi's-Salnâmâti'l-Osmâniyye, **Kardaşlık**, Sene 15, Sayı 60, Ekim-Aralık 2013, s. 52

⁶⁶⁷ Sami es-Sakkar, **a.g.m.**, s. 273

⁶⁶⁸ Sami bin Hamas es-Sakkar, **a.g.e.**, s. 38-39

Aslında Irak'ın kuzey bölgesi Kanuni Sultan Süleyman'ın Bağdat Seferi sırasında 1534'te fiili olarak Osmanlı hakimiyetine geçmişti.⁶⁶⁹

Osmanlı Devleti'nin hakimiyeti altına geçtikten sonra Erbil ile ilgili temel birkaç husus şu şekilde gelişmiştir.

Osmanlı yönetimine geçtiğinde Erbil, Bağdat beylerbeyliği'ne bağlıdır. Ancak 15 Şubat 1565 tarihli bir hükümde Harir-i Düveyn ve Erbil'in ber-defter olup Şehrizer'a tabii olduğu bu nedenle Bağdat'ın tahriri ferman olunan Üveys'in neden bu yerlerin kitabetini yaptığı ve Şehrizer'a tabi olan yerlerin tahririne karışmaması gerektiği konusunda Bağdat Beylerbeyliği uyarılmıştır[14 Receb 972 – 15 Şubat 1565].⁶⁷⁰ Buradan, tahririn yapıldığı 1557 ile 1565 arasında bir tarihte Erbil'in Şehrizer'a bağlandığı sonucunu çıkarabiliriz. Çünkü Şehrizer tahrir defterinde Erbil yer almamaktadır. Memun Beğ Hatıralarında, Şehrizer'un fetih süreci anlatılırken Erbil'den Kerkük'e yakın ve Bağdat'a bağlı olarak bahsedilmektedir.⁶⁷¹

Erbil ile ilgili Şehrizer Beylerbeyi'ne verilen ilk emir 9 Aralık 1568 tarihinde, gerçeğe aykırı arzla Erbil Sancağı'nda zeamete çıktığı bildirilen Şehrizer Yeniçerileri Kethüdası Abdullah oğlu Cafer'in durumunun araştırılarak sonucun bildirilmesi isteğidir.⁶⁷² Kasara suyu etrafında yaşayan ve eşkıyalık yapan Days taifesi Erbil halkındandır.⁶⁷³

19 Ocak 1578 (h. 10 Zilkade 985) tarihinde Erbil sancağının boş ve harabe yerleri hırsız yatağı olduğundan mal-ı mrinin çoğaltılmasına da sebep olacağı

⁶⁶⁹ Necat Kevseroğlu, **a.g.m.**, Ekim-Aralık 2013, s. 53

⁶⁷⁰ BOA, A.DVNS. MHM, 6/734

⁶⁷¹ Memun Bey Hatıraları için bkz: İsmet Parmaksızoglu, **a.g.e.**, c.37. s. 214

⁶⁷² BOA, A.DVNS. MHM, 7/2568

⁶⁷³ BOA, A.DVNS. MHM, 26/346

düşünülmekle mamur ve abadan etmek şartıyla aşiret ağalarına tımar yoluyla verilmesine dair Şehrizar beyine emir verilmiştir.⁶⁷⁴ 1 Ağustos 1580 (19 Cemaziyelahir 988) tarihinde Erbil beyi kendi üzerinde olan Baban mukataasında miri malı tahsilat için yardım talep ederse yardım edilmesi emredilmiştir.⁶⁷⁵

Bazı kaynaklar 1586'da Erbil livasının Musul'a katıldığını, 1588'den itibaren ise Şehrizar'a bağlandığını ifade etmektedirler. Bu dönemde onun vilayetlerinin çoğu Şehrizar'a dahil olmuştur.⁶⁷⁶

Ekim 1590 tarihinde (h. 998 yılı Zilhicce ayında) Erbil sancağı Musul taraflarında olan padişah hasları iltizamına dahil olduğu yönüyle Musul Beylerbeyiliğine ilhak olunmuştur. Sonradan bu livaya Bağdat taraflarından taarruz ettirilmemesi, icmal ve mufassal defterlerinin Şehrizar defterlerinden ayrılıp Musul'a göndermesi ve daha sonra Erbil işlerine Şehrizar ve Bağdat taraflarından müdahale edilmemesi emredilmiştir.⁶⁷⁷ Erbil ile ilgili tafsilatlı bilgi veren Katip Çelebi şunları ifade eder:

“**Erbil** Cebel'de yer alır ve bilâd-ı Şehrizar'un ana direklerinden biri olup sonradan kurulmuş bir şehirdir. Ve Küçük Zap nehri ile Büyük Zap nehri arasında yer alır. Erbil'den Musul'a iki merhale (günlük yol) vardır. Ve Erbil'in surlar içerisinde şehrin bir yanında tepe üzere bir kalesi vardır. Erbil düz bir alanda yer almaktadır ve su kanalları câmî ve Daru's-Saltana için Erbil şehrine dahil olur ve genel olarak Cebel ülkesi katında Irak-ı Acem diye bilinir.

⁶⁷⁴ BOA, A.DVNS. MHM, 33/483

⁶⁷⁵ BOA, A.DVNS. MHM, 43/291

⁶⁷⁶ Necat Kevseroğlu, **a.g.m.**, Ekim-Aralık 2013, s. 53

⁶⁷⁷ BOA, A.DVNS. MHM, 68/1

Geçmişte bu şehrin sahibi Türkmenlerden Ebû Saîd Kökbörü bin Ebu'l-Hasan Ali'dir. Lakabı Melik-i A'zam ve Muzafferü'd-din'dir.⁶⁷⁸ Hayır işleri hususunda meşhurdur. İyilik konusunda bütün dünyada bunun gibisi işitilmedi denilir. Erbil'de hergün fakirlerden çok kişi toplanır ve herkese haline göre ihsan ederdi diye ifade edilir. Hatta kış mevsiminde giyecekleri başka verir ve bunun gibi yaz mevsiminde nafakadan gayrı verirdi. Ve körler için başka bir hane yaptırmıştır ve onlara nafaka tayin etmiştir. Dahi dul kadınlara ayrı bir ribat yaptırmıştır. Ve onlara da nafaka bağlamıştır. Hastalar için de bir dâruşşifa bina etmiştir. Ve lazım olan şeyi onlara bağlamıştır. Ve emzikli evdâ için uşaklar tayin etmiştir. Misafirler için de bir muhteşem bir misafirhane yaptırmıştır ki dışarıdan gelenler onda konarlardı. Onlara sabah ve akşam yemekler tayin etmişti. Hatta o misafir gittikde kendi haline göre bir ihsan verirdi.

Mükellef bir medrese bina ettirmiştir. Buraya Hanefiyye ve Şafiiyyeden müderrisler tayin etmiştir. Ara sıra bu medreseye gelirdi. Öğrencilere gösteriler düzenliyordu. Sûfiye için bir âlî hânğâh (büyük bir zaviye) yaptırmıştır. Ve her sene iskelelere iki defa bol miktarda mal gönderirdi. Esirleri küffar elinden kurtarmak için ve dahi her sene tarîh-hacca bir metin adam nasb ederdi. Ve böyle fukaraya su ve taâm üleşdirirdi. Ve Haremeyn-i Şerifeyn'e her sene beş bin altın gönderirdi. Ve Mekke'de bazı eserleri vardır ve cebel-i Arafat'ın ibtida suyunu icra eyledi. Ve orada dağda birkaç havuz yaptırmıştır. Resûl-i Ekrem Sallallahu aleyhi ve sellem'in doğum gününe o kadar önem verirdi ki vasıflandırmak mümkün değildir. Nakl ederler ki bu

⁶⁷⁸ Musul Atabeği İmadeddin Zengi'nin kumandanlarından Zeynüddin Ali Küçük b. Begtegin'in oğludur. Kabri halen Erbil kalesi yakınlarındadır. Bkz. **EK: 7**, Kökbörü ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Haldun Eroğlu, **Muzafferüddin Kökbörü (1156-1232): Yetimlere sütanneler tayin eden devlet adamı**, *Pediatric Tarihi, Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, 2003, 46: 80-82

mevlidi şerîf için Bağdat'dan her sene ve Cezire ve Musul'dan ve Sincar ve Nusaybiye'den ve bilâd-ı Acem'den ve ol etrafda halk ve ulemâdan ve Sûfiye'den ve vaizlerden ve kurrâdan ve şairelerden ve diğerlerinden Erbil şehrine gelirlerdi. Ve mevlidden bir ay kadar önce tahtadan yirmi kadar kubbe dikilirdi ki her kubbenin altında birkaç kat ev vardır. Ve o kubbeleri çeşit çeşit zînetlerle ile tezyin edip tabakalarda havanendeler ve ilim sahibi herkes marifetini orada icra ederlerdi.

Ve o şehir halkı alış verişle uğraşmaktadır. Ve o kababkale kapısından tâ Hângâh kapısına varınca idi her gün ikindi namazından sonra Muzafferüddin öncelikle kababa inerdi. Ve ol havânendeleri ve hayal-i zılleri teferrüç ve temâşâ ederdi. Ve gecede hângâhda kalırdı. Ve onda simâ ederdi. Sonra sabah namazını kılıp ava giderdi. Her gün böyle devam ederdi. Ve mevlid-i şerif geldikde çok sayıda deve, sığır ve koyun saz u söz ile oradaki meydana getirirler ve keserlerdi. Mevlid-i şerif gecesi akşam namazı kılındıktan sonra kalede simâ' ederlerdi. Daha sonra kaleden büyük mumlar ile ve çırağan ile hângâha gelip sabah olduğunda bir âlî taht üzerine otururdu. Ve cem'i a'yân ve eşrâf ve ekâbir ve diğerleri toplanırdı. Ve mükellef iki ziyafet çekilirdi. Biri halk için ve diğeri hângâhda (zâviyede) çekilirdi. Sonra simâ ederlerdi. Ve vaizler va'z ederdi. Daha sonra alimlere ve sûfiyeye ve diğerlerine derecelerine göre hil'atlar ve hediyeler verirdi. Her sene böyle devam ederdi.

Muzafferuddin'in asla bir savaşta mağlup olmadığını naklederler. Daima lütf-ı hakk ile gâlib olurdu. Sene altıyüz otuzda Ramazan-ı şerifin on sekizinde (28 Haziran 1233)⁶⁷⁹ vefat edip vasiyet eylediği Mekke'ye götürülüp orada defn olunması için getirilirken bir engel çıkmış ve Kûfe'de Meşhed yakınlarında defn

⁶⁷⁹

Kaynakların bir kısmı bu yılı 1232 olarak vermektedir. (Sami es-Sakkar, **a.g.m.**, s. 273)

olunmuştur. Ve hatunu Rabîa hatun sene altıyüz kırk üçde (1245/1246) vefat edip Şam şehrinde Kasyun dağı eteğinde yaptırdığı medresesinde defn olundu.

Kale-i Küşâb bilâdı Cebel kalelerindenidir. Nehr-i Zâb ile Şat arasında bir küçük kaledir. Ve Zab, Şatt'a karıştığı yere yakındır. Erbil'in batı yönündedir ve iki merhale (günlük yol) uzağında yer alır.⁶⁸⁰

12 Mayıs 1611 (h. 28 Safer 1020) tarihinde Altunköprü'ye Şehrizor defterdarı dışında kimsenin dahl ve taarruz eylememesi yönünde emir yazılmıştır.⁶⁸¹ 19. yy. ortalarında Erbil'in nüfusu Altunköprü ve çevresi ile birlikte yirmi bin civarındadır. Konuşulan dil Türkçe'dir ancak kısmen Arapça ve Kürtçe'de konuşulmaktadır.⁶⁸²

1822'de İngiliz gezgin Buckingham Erbil'i "Musul'dan ayrıldıktan sonra gördüğümüz en büyük şehir" şeklinde ifade eder. O dönemde Erbil'in nüfusunun on bin olduğunun rivayet edildiğini ancak gerçeğin bunun yarısı olabileceğini dile getirir. İki sağlam cami görürler. İnsanların çoğu Müslüman'dır. Erken saatte bile epey dolu pazarları, brandalarla gölgeli caddeleri, gün-kurusu tuğladan pekçok güzel ev ve iyi giyimli insanlar görürler. Buckingham şehir yapısını ise şu şekilde tanımlar:

Kenti oluşturan ana özellik merkezde bir tepede yer alan bir büyük kaledir. Suriye'deki Halep ve Emessa kaleleri gibbi uzaktan görünür. Neredeyse bunlarla büyüklüğü aynıdır. Tepe, eğimli bir bayırda yükseltelen bir meydan şeklindedir. Tuğla ile inşa edilmiş duvarların içinde pek çok ev yerleştirilmiştir. Şehrin en geniş bölümü kalenin eteğine yayılmıştır.⁶⁸³

⁶⁸⁰ Kâtip Çelebi, **a.g.e.**, s. 445-449

⁶⁸¹ BOA, MAD.d., 3260, s.121

⁶⁸² Mehmet Hurşîd Paşa, **a.g.e.**, s. 171

⁶⁸³ J. S. Buckingham, **a.g.e.**, s. 325-326

1850'de (h. 1266'de) Bağdat maa Şehrizar Eyaleti bünyesindeki Köysancak livasında Erbil maa Altunköprü şeklinde Altunköprü ile birlikte anılmıştır.⁶⁸⁴ H. 1333-1334 yıllarında kaymakamı Şevket Bey'dir. Kadı, Müfti, Bidayet Mahkemesi Reisi, Müddeî-i umûmî, müstentık, telgraf ve posta müdiri ilçede bulunan resmî görevlilerdir.⁶⁸⁵

Necat Kevseroğlu Erbil'de 1669 (h. 1080) yılından itibaren kurulan kütüphaneleri şu şekilde vermektedir. 2105 kitaplı Büyük Cami kütüphanesi 1669 yılı (h. 1080), 630 kitaplı Şeyh Hidayetullah kütüphanesi 1712 yılı (h. 1124), 250 kitaplı Cöl(?) Camii Kütüphanesi 1751 yılı (h. 1165), 350 kitaplı Fatma Hatun kütüphanesi 1785 yılı (h.1200), 130 kitaplı Hatuniye kütüphanesi 1834 yılı (h. 1250), 350 kitaplı Şadriye kütüphanesi 1863 yılında (h. 1280), 305 kitaplı Mollah İshak kütüphanesi ise 1873 (h. 1290) yılında kurulmuştur.⁶⁸⁶

Harir

Harir bir düz ovada köhne yakın bir kalesiz kasabadır. Eski ve yeni camileri, hamamları ve çarşıları vardır. Harir toprağına girişte zor bir tepe vardır ki dört duvar derler üç sengistan dağ dereleri birleşip yolu kesmiş iken aralık yerleri dîvâr-ı arız ile yol etmişlerdir. Ve tamamen iki dağ arasında bir vilâyettir. Ol iki gûh deresi önüne arzan bir dağ dahi düşmüşdür ki Semaklu derler. Bu vilâyet nice nahiyeleri ve kaleleri kapsar. Bunun gibi **Düveyn** bunun mülhakatından bir vilâyettir ki ol iki dağın birisi ve arasında bir düz ova vardır. Nihayeti yine tepeye ulaşır. Düveyn o

⁶⁸⁴ **Salname 1266** (1850), s. 88

⁶⁸⁵ **Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye 1333-1334**, 68. Sene, Dersaâdet, 1334, s. 701

⁶⁸⁶ Necat Kevseroğlu, Erbil fi's-Salnâmâtî'l-Osmaniye 2, **Kardâşlık**, Yıl 16, Sayı 62, Nisan-Haziran 2014, s. 53

araya denilir. Köyleri ve nahiyeleri vardır. Ve bu vilayetler Azerbaycan semtlerine sınır olan Osmanlı vilayetleridir. Harîrden Serhad taraflarındadır. Harîr nahiyeleri bunlardır. Âvân ve Yalkın ve Bayan(Baban(?)) ve de Semaklu ve Şekâyâddır. Nâhiye-i Âvân'ın bir kalesi vardır. Önceleerri Sehrân hakimlerinden olarak, Avan'ın kalesine hücum ile orayı muhâsara edenler ilk olarak Kızıltaş arasında cenk edip halkı Serah'a nisbet edip serhâne ma'nâsına Sehran dediler ki tabîr-i kürdîdir. Kale-i Herbil ve Bayan kılâ-ı metîne-i Kürdistandandır. Şeref oğlu Süleyman Beğ ki kibâr-ı ümerâ-i Hasan Beğ Akkoyunludur. İmâdiye kalesini muhasara edip kış gelmekle fetih olmaksızın kalkıp Sivri nahiyesine kışlamağa gittiğinde İzzettin Şir Beğ ki evvel zaman hâkim Hükkârı idi. Ve kalelerin çoğu Hasan Beğ tasarrufuna düşüp kendi Bayan kalesinde mütehassın olmuştu. Bu halde Süleyman Beğ'e haber gönderir. Kale-i İmâdiye ve kale-i Körkil ve Kale-i Sivi Pazuki ve Kale-i Bayan Şenbu(?) bizlerin elindedir der. Özetle Bayan kalesi Harîr yakınında ve ondan güney ve doğuda ve Derbend-i Peşt derler bu Derbend önünde bir küçük gölün doğu kenarında bir sağlam kaledir. Önünde olan gölün ayağı güney yönünden Bilban(?) ve Kestâne livasından gelen nehre yine şehir yakınında karışıp doğu tarafında livâ-i Durgânî(?) ve livâ-i Sema ve Gûh ve Zelrin'e uğrayıp Erbil doğusundan geçer. Ve Zibar nahiyesinden gelen nehir ile Şatt'a yakın yerde birleşip Samira kuzeyinde Şatt'a dökülür. Erbil'den yukarıda bu su ikiye ayrılıp arasında bir ada kalır ve yine kavuşur. Ol adada **Altunköprü** denilen bir köy vardır. Bu semtlerde birkaç kale vardır ki bunlar: Çınar hoşir ve Zencire ve Şir kabu ve Baski ve Viran ve Pâre ve Perted ve La'l ve Baril bâkî'dir.⁶⁸⁷

687

Kâtip Çelebi, **a.g.e.**, s. 445-449

Aslı Türkmen olan **Avşarlı Sultanı** Harîr dağlarında yaylanırlar. Kendi beş yüz hanelidir ve cami, han ve hamamlı bir kenttir. Bağ ve bahçeleri boldur.⁶⁸⁸

Harîr Sultanı'nın Menzili: “Kethüdası karşı çıkup sarây-ı sultânda meks edüp meğer sultan sayd u şikârda imiş. Bin mikdârı nökeriyle ve tula ve taraş ve çapar ve halasçı neferleriyle avdan gelüp hakirle görüşdükdü “Bre emmim oğlu cânım, bre hoş geldin!” deyü hakir ile âşinâyı kelimâtlar etdi kim meğer Türkmân âdemlerinden Kızıklı kabilesinden imiş. Yedi bin kadar âdemiyle Şehrizer’den Acem’e gelüp şahdan tac giyüp hoş-nişîn sultân olmuş. Mektûbumuzu verince yüzüne gözüne sürüp yine hakire verüp okuyun dedi.

Hakîr, tilâvet ettiğimde mefhumu ma‘lûmu olup eydür: “Vallahi biz Rûmiyye hânıyla Pinyaniş’i urduğumuzda yirmi sultân idik. Aldığımız koyunları güzel şâhımız “Verin” derse “Baş yüz üstüne” deyüp hakire ol ân belindeki kılıcın bağışladı. “Yok kılıcın almam, Osmanlı arasında ayıbdır” dedim. “Hey kurban olayım Osmanlı sana” deyüp gayrı kılıç ve bir kara çabuk at hedâyâ verüp Rûmiyye’ye ol dahi gelecek oldu.

Bu bâlâda tahrîr olunan yedi aded sultânlar cümlesi Ahmed Hân ve Mustafa Hân asrında Âl-i Osman’a tabi onar bin Türkmân’a mâlik Türkmân beğleri idi kim Harîr ve Ardalân dağların yaylanırlardı. Bâdehû Sultân Osmân fetretinde ve Murâd Hân cülûsu Kızılbaş Tebriz’e ve Rûmiyye’ye istila edüp bunlar cümle şaha tabi oldular. Amma cümlesinden haber aldım, yine Âl-i Osmân’ı isterler. Allahümme yessir.”⁶⁸⁹

⁶⁸⁸ Eyliyâ Çelebi, **a.g.e.**, c. 4, s. 176

⁶⁸⁹ Eyliyâ Çelebi, **a.g.e.**, c. 4, s. 177

4.3.3. Süleymaniye

Süleymaniye bölgesi sakinlerinin geçmişte Şehrizar'da ve onun güney doğusundaki Halman'da yaşadıkları anlaşıyor.⁶⁹⁰

1783 yılında (h. 1198'de) Süleyman Paşa'nın, kardeşi oğlu İbrahim Beğ'e Şehrizar valiliğini vermesinden sonra İbrahim Paşa memleket işlerinin düzenlenmesinde gayret gösterdi. Amcası Mahmut Paşa'nın Melekkendi köyü sınırında 1196 yılında bina ettiği Saray'a yakın bir şehir kurmaya başladı. Cami, hamam, çarşı vesaire yaptı. 1784 (h. 1199) yılında yeni şehrin yapımı tamamlandı. Yönetiminin merkezini Çuvalan kalesinden oraya taşıdı ve ismine Bağdat valisi Süleyman Paşa'nın isminden hareketle "Süleymaniye" ismini verdi. 1820'de 10 bin nüfusu, 130'u Yahudi, 9'u Keldani ve 5'i Ermeni olmak üzere toplam 2144 hanesi ve 5 mescidi vardı.⁶⁹¹

Doğu, kuzey doğu ve güney yönlerinden Şehrizar sancağıyla diğer taraflardan İran ile çevrilidir. Nüfusu 51.600 civarında olup 2.100'ü Yahudi, 900'ü Keldânî ve kalan kısmı Müslümanlardan müteşekkildir. Şehrizar, Gülanber, Merge, Bâzyân ve Şehrizarbâzâr'dan oluşmaktadır.⁶⁹²

Kuzey'de Köysancak, batıda Kerkük ve Altunköprü, doğuda İran'a bağlı Avnâman, Merivan (Mihriban), Sakız ve Hurhure ile yine İran'a tabi Bâne ve Serdeşt, güneyde Zuhab sancağı ve Zengibâd nahiyesi arasında yer almaktadır. 18.

⁶⁹⁰ Mehmet Emin Zeki, **a.g.e.**, s. 13

⁶⁹¹ Mehmet Emin Zeki, **a.g.e.**, s. 94-96

⁶⁹² Şemseddin Sami, **a.g.e.**, c. 4, s. 2622

yy sonlarında Baban paşalarından Süleyman Paşa⁶⁹³ tarafından kurulan Süleymaniye kasabası bu şehrin temelini oluşturmaktadır.⁶⁹⁴ Kuruluşundan itibaren de Baban paşalarının ve torunlarının yönetim merkezi olmuştur. Süleyman Paşa'ya daha uygun yerler varken neden burasının tercih edildiği sorulduğunda, bölgenin ata binmek ve

⁶⁹³ Süleyman Paşa, Mardin voyvodası Mehmet efendinin kölelerindendir. Efendisinin vefat etmesi üzerine o zaman Bağdat Valisi olan Koca Süleyman Paşa'nın hizmetine girdi. O da vefat edince Bğdad valisi olan Ömer Paşa onu Enderun çukadarı yaptı. Sonra dürüst ve akıllı hareketlerinden dolayı Basra mütesellimi yaptı. Ömer Paşa olayında yapılan valilerin yer değiştirilmesinde Bağdat'ta bir duraklama durumu baş göstermişti. Bu sırada Basra'ya yapılan hücumlara karşı bir müddet savunabilen Süleyman Paşa İranlıların Basra'yı ellerine geçirmeleri üzerine esir düşmüş, İsfahan ve Şiraz taraflarına gönderilmişti. Bir müddet oralarda kaldıktan sonra Zend Kerim'in vefatından sonra serbest bırakılarak Basra'ya gönderildi. Bu sırada Bağdat halkının valileri olan Hasan Paşa'yı zorla şehirden çıkardıkları haberini alan Süleyman Paşa, İngilizlerin aracılığı ile Bâbî Âli'ye dilekçe vererek Bağdat ve Basra eyaletlerinin kendisine verilmesini istedi. Bağdat kapı kethüdası Selim Efendi'nin de desteği ile 1193 senesi Şevval ayında (Ekim 1779) önce Basra Eyaleti ve birkaç gün sonra da Bağdat Eyaleti Süleyman Paşa'ya verildi. Bu tayine karşı olan Mehmet Haliloğlu ile Zengibar taraflarında yaptığı savaşta oldukça güçlük çekmiş ise de sonunda galip gelerek rahatlıkla Bağdat valiliğinde kalmıştır. Bir aralık hazâil ve Müntefik aşiretleri isyan etmişlerse de onları da yola getirmiştir. Yirmi üç seneden fazla Bağdat, Basra ve Şehrizar eyaletlerini idare etmiş, Bağdat'ın içinde medreseler ve kütüphaneler ve sayısız faydalı eserler yaptırmıştır. Vefat ettiğinde seksen yaşına yakındı. Zamanında her şey yolunda ve güven içindeydi. Daima hayır yapmakla uğraşırdı. Her sene padişaha ve diğer devlet erkânına bol miktarda hediyeler gönderirdi. Mısır seferinde faydası olur diye devlet hazinesine iki bin kise vermişti. Bu bakımdan onun vefatı büyük bir kayıp olmuştu. Vefatından sonra vasiyeti üzerine büyük damadı Ali Paşa vali vekilliğine getirildi ve sonra da vali olarak atandı. Ahmed Cevdet Paşa, **a.g.e.**, c. 3, s. 1837-1838

⁶⁹⁴ Daha önce Baban paşaları Karaçavalan veya Karaçolan denilen kasabada ikamet etmektedirler. (Mehmet Hurşid Paşa, **a.g.e.**, s. 172

silah kullanmak için rağbet edilen bir bölge olduğu ve çevresinde bulunan sahranın da bu istekleri karşılayabilecek nitelikte olduğu dile getirilmiştir.⁶⁹⁵

19. yy. ortalarında 2500-3000 haneden oluşmaktadır. Bir-iki hamam ile birkaç han bina edilmiştir. Bunda Baban halkının kötülüklerinin dağıtılması sonucu gelişen ziraat ve ticaret etkili olmuştur. Süleymaniye halkı genellikle yerleşik hayat sürmüşlerdir. Ancak Süleymaniye'ye bağlı bazı aşiretler göçebe olarak yaşamaktadırlar.

Süleymaniye'de Yerleşim Yerleri⁶⁹⁶

Kaza veyâ Mahal	Mîrî Köyler	Diğer Köyler	Kaza veyâ Mahal	Mîrî Köyler	Diğer Köyler
Süleymaniye ve Serçınar	23	29	Delv	25	2
Karadağ	79	69	Zend ve Zengene	30	4
Bâzyân	55	25	Serâv-i Mirâbâd	8	1
Surtaş	70	22	Çubukkale	21	-
Merke	47	5	Selbâtu	4	-
Püşder	40	11	Şevân	7	-
Şehribazâr	15	30	Asker	12	-
Sürücek	39	36	Kazruk ve Kürdhur	8	-
Gülanber	27	37	Serçınar ve	5	1

⁶⁹⁵ Mehmet Hurşîd Paşa, **a.g.e.**, s. 172

⁶⁹⁶ Mehmet Hurşîd Paşa, **a.g.e.**, s. 175-178

Kızılca	-	42	Kendağaç		
Tretol	28	6	Şink	6	-
Pençûbin ve Benâ	2	50	Balık, Kablun,	11	2
ve Süte			Talâle ve Ulaklu		
Çeftân	10	4	Süyûke	-	17
Ilıca	13	2	Rive-Çermile	-	3
Varm-Âvâ	-	15	Şeyhân	-	4
Berkyev	11	9	Çiyasûz	-	7
Süyûl	11	15	Zâlvâr	5	-
Âlân	9	3	Ağçeler	-	12
Mavt	-	15	Körki	-	3
			Çemçimlel	-	6
TOPLAM ⁶⁹⁷	Kaza ve Mahal 38	Mirî 621	Diğer	487	

Süleymaniye'ye tabi kaza ve nahiyeler⁶⁹⁸

Kaza	Nahiye	Köyler	Kaza	Nahiye	Köyler
Süleymaniye	-	139	Bâzyân	Merkez	106
Gülanber	Merkez	103		Seyûke	53

⁶⁹⁷ Yukarıda verilen toplam verileri bizim bulduğumuz sonuçtur. Ancak kitapta toplam Mirî ve diğer köylerin sayısı farklı verilmiştir. Eser'e göre Mirî köy sayısı 631, Diğer köylerin sayısı 439, toplam köy sayısı ise 1070'tir. (Mehmet Hurşîd Paşa, **a.g.e.**, s. 178)

⁶⁹⁸ **Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye 1317**, c. 55, Matbaa-i Âmire, Dersaadet, h. 1317

					kale	
	Sürücek	90		Şehribazar	Merkez	125
	Şeyh	1				
	İsmail					
	Taifesi					
	Kızılca	106				
	Karadağ	173				
Ma'mûratülhamîd	Merkez	45				
	Surtaş	69				
	Peşder	62				
Toplam	Kaza	4	Nâhiye	7	Köy	1072⁶⁹⁹

1333-1334 yıllarında Süleymâniye merkez kazası haricinde Gülanber, Ma'mûratü'l-hamîd, Bâzyan ve Şehr-i Pazar kazalarından oluşmaktadır. Mutasarrıfı Mansur Abdüssamed Beğ'dir. Kadı, muhasebeci, tahrirat müdiri, müfti, bidayet-i ceza reisi, müddei-i umûmî, dört âzâ, iki âzâ mülâzımı, müstentık, jandarma alay kumandanı, defter-i hâkânî memuru, evkaf memuru, posta ve telgraf müdiri sancakta bulunan devlet görevlileridir.⁷⁰⁰

⁶⁹⁹ Salnamede toplam miktar 1026 olarak verilmektedir. (**Salname-i Devlet 1317** s. 415)

⁷⁰⁰ **Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye 1333-1334**, 68. Sene, Dersaâdet, 1334, s. 701-702

Gülanber, Süleymaniye sancağında vilâyet ve livanın güney doğu sınırında büyük bir kazâdır. Batıda Nefs-i Süleymâniye ve Şehribazâr, diğer üç taraftan da İran sınırı ile çevrilidir. Kanuni Sultan Süleyman Han tarafından bina edilmiş olan Gülanber kasabası İran sınırında bulunur. Kasabanın mevcut (19. yy sonları) merkezi ise 3 bin kadar nüfusu cami, medrese, han ve Pazar gibi şeyleri olan Ilıca köyüdür. Kaza 473 köyden oluşur.⁷⁰¹

Kızılcaale Şehrizer'dan Irak-ı Acem tarafında Derbendçığân ötesinde bir meşhur bir kaledir. Pelengân(Yelengân) bir kale ve kasabadır. Kızılca semtlerine düşer kalesi bir yalçın dağ üzeredir. Gûrân emirlerinin bu kalesi yüksektir. Cenk ile alınmak imkansızdır.

Şemirân Şehrizer düzü kıblesinde bir dağın yamacında yüksektir. Düz yerde bir kasabadır ki nehr-i diyâle altından geçer. Kaya içine oyulu bir merdivenle çıkılır ve inilir.

Sürücek Şehrizer dağları içinde bir kaledir ve nahiyeleri çok bir livadır.⁷⁰²

Sürücek Beğinin yazmış olduğu mektupda Sürücek'te boş ve harabe yerlerin Kızılcaale taraflarından gelen hırsızlara ve haramzadelere fesad yeri haline geldiği bildirilmiştir. Bunun üzerine 24 Ağustos 1578 (h. 20 Cemaziyelahir 986) tarihinde Şehrizer Beğlerlerbeğine verilen emirde, boş yerlerin aşiret sahiplerinden bazı yararlarına tımar yoluyla verilmesi miri hazineye gelir sağlayacağı gibi güvenliğin sağlayanmasına da sebep olacağı gerekçeleriyle kimsenin mülkü ve vakfi olmayan

⁷⁰¹ Şemseddin Sami, **a.g.e.**, c. 5, s. 3876

⁷⁰² Kâtip Çelebi, **a.g.e.**, s. 445-449, Şerafeddin Han, **a.g.e.**, c. 1, s. 128-130

yerlerin yarar aşiret sahiplerine diğer bir yerde tımar olmak şartı ile istihkaklarına göre tevcih etmesi buyurulmuştur. Bu dönemde Sürücek beği İsmail beğdir.⁷⁰³

Verilen haberden malum-ı şerifleri olduğu ifade edilerek Sürücek beyi iken Kızılbaş'a kaçan İzzeddin'in istimaletle yapılan davet üzerine adamları ile gelmesi üzerine 21 Eylül 1578 (19 Receb 986) tarihinde sancak düştüğünde verilmesi istenmiştir.⁷⁰⁴ Aynı emir 28 Ekim 1578 (26 Şaban 986) tarihinde tekrarlanmıştır.⁷⁰⁵

Mergûh (veya Mergeva) Kerkük çölü nihayetinde Derbend-i İman Şah'dan sol tarafda bir derbend gibi yerde bir livadır.

Kale-i Balban bir göl çevresinde bir büyük kaledir. Her yer yakınındadır. Bu gölün ayağı hemen yakınında Altıncöprü suyuna karışır.

Uşti(veya Uşeti) vilayeti Harir ötesinde dağlar içinde bir livadır.

Semaklu Harir yakınlarında Semaklu dağı üzere bir livadır. Bunun altı yanında düzde liva-i Urgâni taifesi vardır.

Kale-i Geldim. Zalim kalesi tarzındadır. Bunun gibi, Orman Kalesi böyledir. Lakin kasabası kale altında yine yüksekde bulunur. Dahi bu semtlerde Nöy nâm-ı diğer Nöyin ve Meşiğle ve Hasîd meyve ve Küre ve Veylek ve Mâbekr kaleleri olur.⁷⁰⁶

Karadağ

16 Ocak 1578 (Zilkade 985) tarihinde, Şehrizar'da Karadağ livasına tabi bir dağ bulunduğu kefare zamanından beri orada ziraat olunmadığı kimsenin müdahale

⁷⁰³ BOA., A.DVNS., MHM., 35/439

⁷⁰⁴ BOA., A.DVNS., MHM., 35/628

⁷⁰⁵ BOA., A.DVNS., MHM., 35/813

⁷⁰⁶ Kâtip Çelebi, Cihannümâ, s. 445-449, Şerafeddin Han, **Şerefname**, Çev. Celâl Kabadayı, Yaba Yayınları, İstanbul, 2009, c. 1, s. 128-130

etmediği boş yerler olduğu Safevilerden bazı haramilerin söz konusu mahalle geçip Müslümanların mallarına saldırdıkları gerekçeleriyle otuz kadar köy yapılmaya müsait olduğundan kimsenin yazılısı ve kavgalısı olmayan yerlerin tımar olarak verilip senetlendirilmesi kararlaştırılmıştır.⁷⁰⁷

⁷⁰⁷

BOA., A.DVNS., MHM., 33/469

5. BÖLÜM: OSMANLI YÖNETİMİNDE ŞEHRİZOR'DA SOSYO-KÜLTÜREL VE EKONOMİK HAYAT

5.1. Sosyal Yapı

1229'da vefat eden Yakut Şehrizer'un Celâlî, Bâsiyan, Hakemî ve Sûlî guruplarından oluşan 60 bin ev (beyt) den oluştuğunu belirtir.⁷⁰⁸

Paşaları ve halkı binicilik ve silahşörlükte maharet sahibi olan⁷⁰⁹ Şehrizer, Osmanlılar döneminde yeni fethedilen bir bölge olması nedeniyle nüfus hareketleri söz konusudur. Bu hareketler yönetimi zorlaştırdığı için halkın bulundukları yerlerde kalmaları tercih edilmiştir. Memleketlerinden çıkan ve göçlerinin üzerinden on yıl geçmemiş olan reayanın yerlerine iadesi⁷¹⁰ de bu anlamda alınan önlemler arasındadır.

Acil olmayan konularda ulakla adam gönderilmemesi, ulakla gönderilen adamların yollarda kimsenin atlarına el koymamaları, böyle bir durumun olması halinde cezalandırılacakları⁷¹¹[12 Cemaziyelahir 979 / 1 Kasım 1571] ifade edilmiştir.

Şehrizer'da zahire kıtlığı yaşandığı için Erbil'den parası ile zahire satın alınması, fakat bu bahane ile halka zulmedilmemesi[1 Safer 979 / 25 Haziran 1571]⁷¹² konusunda hem Erbil Beyi'ne hem de Şehrizer Beylerbeyi'ne emir verilmiştir.

⁷⁰⁸ Yakut, a.g.e., s. 1689

⁷⁰⁹ Mehmet Hurşid Paşa, **a.g.e.**, s. 175

⁷¹⁰ BOA, A.DVNS. MHM, 16/415

⁷¹¹ BOA, A.DVNS. MHM, 16/642

⁷¹² BOA, A.DVNS. MHM, 17/34-35

25 Kasım 1577'de (h. 14 Ramazan 985'te) Beylerbeyileri emir vesair nüfuzlu adamların yanına sokularak fesad icra ederek kanuna aykırı olarak Müslümanların mallarına zarar veren Şehrizaror çavuşlar kethüdası İvaz'ın üzerinden kethüdalığının alınması emredilmiştir.⁷¹³ Erbil Beği'nin mektup göndermesi üzerine de 21 Aralık 1577'de (h. 10 Şevval 985'te) ise bundan evvel emr-i şerîf ile kethüdalıktan alınan İvaz'ın kethüdalığa tekrar talip olduğu, kethüda tayin olunursa emirlerin ve ayanların rencide olunmasına yol açılacağı, Şehrizaror çavuşlar kethüdası İvaz'ın halka yine zulmü sabit olursa azledilmesine dair Şehrizaror Beylerbeyisine hüküm tekrarlanmıştır.⁷¹⁴ 23 Haziran 1578'de (h. 17 Rabiülahir 986'da) ise Şehrizaror Beylerbeyine tekrar yazılan bir hükümle vilayette çavuşlar kethüdası olan İvaz'ın vilayet reayasına zulüm ve baskısı olduğu emirlerden ve fakirlerden nice kimselerin şikayet eylediklerinden kethüdalığın başkasına verilmesi ve haber ulaşınca gecikmeden uygulanması emredilmiştir.⁷¹⁵

Aynı hususta Kelaş beği ve kadısının gönderdiği mektup üzerine 22 Mart 1579 (h. 23 Muharrem 987) tarihinde Budak isimli kimsenin kendi halinde olması ve halka zulmetmemesi konusunda Şehrizaror Beylerbeyi uyarılmış,⁷¹⁶ 5 Haziran 1579'da (9 Rabiülahir 987'de) Zeynel beyin oğlu Seyyid Beyin fakirlere zulmettiği ve baskı yaptığı haber verilmekle kimseye zulmetmemesi konusunda kesin tenbih ve tekid edilmesi dinlemezse cezalandırıldıktan sonra bildirilmesi istenmiştir.⁷¹⁷

⁷¹³ BOA, A.DVNS. MHM, 33/187

⁷¹⁴ BOA, A.DVNS. MHM, 33/320

⁷¹⁵ BOA, A.DVNS. MHM, 35/19

⁷¹⁶ BOA, A.DVNS. MHM, 36/398

⁷¹⁷ BOA, A.DVNS. MHM, 36/894

5.1.1. Türkmenler ve Diğer Aşiretler ve Oymaklar

Şehrizer'a tabi bölgelerden Altunköprü'nün fiilen Türk olduğu, Tuzhurmatu'nun birkaç Yahudi aile dışında Türk veya Türkmen olduğu, Karatepe'nin % 75 Türk veya Türkmen olduğu, Tazehurmatu veya Dakuk'un ise tamamen Türk olduğu tespiti yapılmıştır.⁷¹⁸

Türkmen şehirleri olarak sayılan Telafer, Erbil, Altunköprü, Kerkük, Tazehurmatu, Dakuk, Tuzhurmatu, Bayat köyleri, Kifri, Hanekin, Karağan, Kızlarbat, Şahraban, Bedre, Kazaniye ve Mendeli Şehrizer'daki önemli Türkmen bölgeleridir.⁷¹⁹

Kaynakların verdiği bilgilerde Irak'taki Türk aşiretleri ile ilgili bilgiler yeterli değildir. Çünkü bunlar Türk, oğuz veya bunlara hiç değinmeden savaşçı asker gibi terimlerle ifade edilmektedir. Özellikle iki Oğuz boyundan söz edilmektedir ki bunlar Yıva ve Bayat boylarıdır. Bayatların buraya Harzemşahlar devrinde (1077-1231) gelip yerleştikleri söylenebilir. Halifenin emriyle doğu sınırını korumak amacıyla Kerkük özellikle Dakuk, Tuzhurmatu, Kifri ve Karatepe yörelerine yerleştirilmişlerdi. Moğollar Şehrizer tarafına yürüdüklerinde (m. 1231) Abbasi Halifesi Mustansır aralarında Bayat beyinin bulunduğu bölge hükümdar ve valilerine yazarak hazır olup asker toplamalarını istemiştir.⁷²⁰

Yıvalar

⁷¹⁸ Ziyat Köprülü, **Irak'ta Türk Varlığı**, Ankara, 1996, s. 12

⁷¹⁹ Erşat Hürmüzlü, **a.g.m.**, s. 4

⁷²⁰ Fazıl Bayat, **a.g.m.**, s. 800

Yıvalara ait en eski bilgiye 1158 yılında rastlanıyor ki bu da Hemedan'ın batısında yaşadıklarını gösteriyor. Zengi onları kalabalık halde yaşadıkları İran'dan getirerek Halep'e yerleştirmiştir.⁷²¹

Oğuz Yıva boyunun ne zaman ve ne şartlar altında Irak'a geldiklerine dair kesin bilgi yoktur. Fakat 12. Yüzyılda Irak'ın kuzey doğusunda yerleşmiş oldukları söylenebilir. 12. asrın sonuna doğru da Şehrizer'a hakim olmuşlardır. Abbasi ve Irak Selçukluları, Abbasi-Harzemşahlılar arasında meydana gelen mücadelelerde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Moğol saldırılarında da Abbasi tarafını desteklemişler, bu sıralarda Yıvaların beği olan Süleyman Şah Bağdat'a giderek ordu komutanlarından biri olmuştur.⁷²² Burada Süleyman Şahın yerine 1213 yılında kardeşi geçirilmiştir. Ancak 1258'de Moğol istilasında şehri müdafaa edenlerden birinin yine Süleyman Şah olması dikkatimizi çekiyor. Buradan Halife'nin Süleyman Şah'ı yanında tuttuğu anlaşıyor.⁷²³

1825 yılında Süleymaniye'de 1000 hane vardı ve bunların 800 adedi Yahudiler, Nasraniler ve Türkmenlerden oluşuyordu.⁷²⁴

Tahrir defterindeki dağılımlarına baktığımızda Kara Ulus, Sarılu, Malik ve Davud gibi cemaatler diğerlerine oranla daha yaygın cemaatler olduğunu görüyoruz. Bunlar zamanla bölünerek Şehrizer'un farklı bölgelerinde ziraat yapmışlardır. Örneğin Kara Ulus taifesi Delü, Cemâleddin gibi kolları ile çoğunlukla Karadağ Nahiyesi'nde yer alırken Zalim Nahiyesi'nde de farklı kolları bulunmaktadır. Kara Ulus ve Sarılu gibi cemaatler dışında isimlerine bakılarak cemaatlerin Arap,

⁷²¹ Fazıl Mehdi Bayat, **a.g.e.**, s. 179

⁷²² Fazıl Bayat, **a.g.m.**, s. 801

⁷²³ Fazıl Mehdi Bayat, **a.g.e.**, s. 182

⁷²⁴ Mehmet Emin Zeki, **a.g.e.**, s. 96

Türkmen ve Kürt aşiretleri olduklarını tespit etmek güçtür. Ancak ulusân olarak ifade edilenlerin Türkmen olabileceğini tahmin ediyoruz. Tahrir defterinde yer alan cemaatler ve yerleşim yerleri şu şekildedir:

Şehrizor Tahrir Defterinde Cemaatler⁷²⁵

Cemaat-i Ardalan	Pers Mezraası	Zalim Nahiyesi	Cemaat-i Ulusân-ı Heri	Nehri Kılteki ve Nehri Sasvan	Zalim Nahiyesi
Cemâat-i Gûhabı		Zalim Nahiyesi	Cemâat-i Sâvî	Nehri Rengal	Zalim Nahiyesi
Cemâat-i Herka-i Ulsan	Melekkendi karyesi ve İçbulağı mezraası	Çınar Huper Nahiyesi	Cemâat-i Ulusân-ı Gülhur	Melekkendi karyesi	Çınar Huper Nahiyesi
Cemâat-i Ulusân-ı Geçine	Melekkendi karyesi	Çınar Huper Nahiyesi	Cemâat-i Hüseyin Ağa nâm-ı diğer Ardalan		Çınar Huper Nahiyesi
Cemâat-i Kethüdâ İbrahim nâmı diğer Ardalan		Çınar Huper Nahiyesi	Cemâat-i Hoş Şipen		Çınar Huper Nahiyesi
Cemâat-i Ulusân-ı Davud		Şimran Nahiyesi	Cemâat-i Kethüda Hamza		Şimran Nahiyesi
Cemâat-i Dâvud	Peştgüve Mezraası	Şimran Nahiyesi	Cemâat-i Mâlik		Şimran Nahiyesi
Cemâat-i Rûkneddin Kethüdâ	Malik Cemaatinde n	Şimran Nahiyesi	Cemâat-i Ahmed veledi Cafer	Malik Cemaatinde n	Şimran Nahiyesi
İbrahim Ağa	Nehri	Zalim	Cemâat-i	Mezraa-i	Zalim

⁷²⁵

Cemaati	Karaerk	Nahiyesi	Mendci	Esed	Nahiyesi
İbrahim Ağa Cemaati	Nehri Alan	Zalim Nahiyesi	Ömer Beğin cemaatinde Beğhuda Kethüda Cemaati	Kara Ulus taifesinden (Nehri Malvan, Nehri Bağdan)	Zalim Nahiyesi
Nehri Hüseyin Cemaati	Nehri Şah Hüseyincu	Zalim Nahiyesi	Cemaati Karhân Mirzabarin	Bulâle taifesinden (Nehri Ula Saman)	Zalim Toyı nahiyesi
Cemâati Çekni Gaybullah	Mezraa-i Nehri Alişan depesi	Zalim nahiyesi	Cemâat-i Kara Ulus	Karye-i Zergür	Zalim Nahiyesi
Cemâat-i Davud ve İmirza	Feslan, Hırtas, Kirmav ve Çengâl mezraaları	Zalim Nahiyesi	Cemâat-i Gür Nehrâd	Mezraa-i Günkale	Zalim Nahiyesi
Pâdi Bâkî Cemaati	Mezraa-i Sinyan	Zalim Nahiyesi	Bâkî Cemâati	Mezraa-i Birge	Zalim Nahiyesi
İbrahim Ağa Cemâati	Mezraa-i Dak	Zalim Nahiyesi	Cemâat-i Gevhânî	Nehr-i Kend	Zalim Nahiyesi
Cemâat-i Hetferika ulusânı	Karye-i Nefsi Melekkendi	Çınar Huper Nahiyesi	Cemâat-i Lavre tabii Hasan Kethüda	Karye-i Deru	Şimran Nahiyesi
Cemâat-i Lavre-i diğer tabii Necmeddin Kethüda	Karye-i Bîzel	Şimran Nahiyesi	Cemâat-i Ulusân-ı Heri		Şimran Nahiyesi
Cemâati Ulusân-ı Dâvud	Mezraa-i İcle ve Gülcemal tabii Peştgüve	Şimran Nahiyesi	Cemâat-i Kethüda Hamza veledi Mehmet	Pers mezraası	Şimran Nahiyesi
İmirza		Şimran	Cemâat-i	Esbköhle	Şimran

Kethüda veledi Seydi Ahmed		Nahiyesi	Rükneddin Kethüda an taife-i Malik	mezraası	Nahiyesi
Cemâat-i Ahmed veledi Cafer an taife-i Malik	Birge Mezraası	Şimran Nahiyesi	Cemâat-i Kethüda Beyân an taife-i malik	Sinânî Mezraası	Şimran Nahiyesi
Cemâat-i Davud	Mezraa-i Peştgûve	Şimran Nahiyesi	Cemâat-i Hacı Hüseyin maa Cemâat-i taife-i Ömer Beğ	Mezraa-i Hâksol	Sürücek Nahiyesi
Cemâat-i Receb	Mezraa-i Civanru	Kelaş ve Alan Nahiyesi	Cemâat-i Budak	Mezraa-i Pervi	Kelaş ve Alan Nahiyesi
Cemâat-i Taceddin	Mezraa-i Huramova, Şehri Şihâb, Şehri Buşene, Debârî	Pâk Nahiyesi	Kara Ulus taifesi	Mezraa-i Taykiser	Pâk Nâhiyesi
Cemâat-i Şîran	Karye-i Senk	Şehribazâ r Nahiyesi	Cemâat-i Cihanşah	Mezraa-i Çölmekci	Dulhavra n Nahiyesi
Cemâat-i Celil	Mezraa-i Hürdeke	Dulhavran Nahiyesi	Cemâat-i Şeyhî	Mezraa-i Çeşme-i Çömlek	Dulhavra n Nahiyesi
Cemâat-i Şah Murad Hoca	Nehri Dökmetaş	Dulhavran Nahiyesi	Cemâat-i Sühân tabii Kara Ulus	Mezraa-i Çeşme-i Uman	Dulhavra n Nahiyesi
Cemâat-i Hasan Al	Çeşme-i Drazgûş abadan	Dulhavran Nahiyesi	Cemâat-i Rîne	Mezraa-i Zer'an, Şeytan Pazarı	Dulhavra n Nahiyesi

Cemâat-i Mavavşe-i Zeyn	Mezraa-i Çeşme-i Kara İncir	Dulhavran Nahiyesi	Cemâat-i Zorbayânî	Mezraa-i Çınar Gübâle	Dulhavran Nahiyesi
Cemâat-i Urbayânî	Karye-i Birman ve Çeşme-i Bazyan	Dulhavran Nahiyesi	Cemâat-i Pîr Üveys	Mezraa-i Pirege	
Cemâat-i Muhibbullah Hulifa	Mezraa-i Çeşme-i Peşme	Dulhavran Nahiyesi	Cemâati Murad Hulifa	Mezraa-i Ulubulak	Dulhavran Nahiyesi
Cemâat-i Mikâil	Çeşme-i Yiyicek ve Mezraa-i Mikâil	Dulhavran Nahiyesi	Cemâat-i Usta	Mezraa-i Güpâle	Dulhavran Nahiyesi
Cemâat-i Cihangir	Çeşme-i diğer Yiyicek	Dulhavran Nahiyesi	Cemâat-i Abdullah	Çeşme-i Cibâl ve Taşluca	Dulhavran Nahiyesi
Cemâat-i Pirkuyu	Çeşme-i Pirkuyu	Dulhavran Nahiyesi	Cemâat-i Yusuf	Mezraa-i Na'l döken	Dulhavran Nahiyesi
Cemâat-i Hacı Mir Köpek	Mezraa-i Nehri Selbi ve Mezraa-i Çeşme-i Hakîrşe	Dulhavran Nahiyesi	Cemâat-i Kasım	Mezraa-i Kalecik ve Nehri Kinti	Dulhavran Nahiyesi
Cemâat-i Sahrab ve Al Hulife	Çeşme-i Allahyar ve Karaputa	Dulhavran Nahiyesi	Cemâat-i Ömer Beğ	Çeşme-i Gühernân Nehri Terabaklı	Dulhavran Nahiyesi
Cemâat-i Şaban	Mezraa-i Terebaklı-i diğer ve Mezraa-i Deruzeyn	Dulhavran Nahiyesi	Cemâat-i Şahkulı ve Muhammed Hulife	Mezraa-i Çeşme-i Hale	Dulhavran Nahiyesi
Cemâat-i Sultan Üveys	Nehr-i Tahir Beğ	Dulhavran Nahiyesi	Cemâat-i Sarılı	Nefsi Benen	Karadağ Nahiyesi

Cemâat-i Sarılu	Karye-i Yasin, Nehri Akboğa ve Karaboğa	Karadağ Nahiyesi	Cemâat-i Ömer Beğ tabii Kara Ulus	Karye-i Beğdiklan, Nehri Baba İlyas, Nehri Hatab	Karadağ Nahiyesi
Cemâat-i Zengeder	Nehri Şeyh Bezûnî, mezraa-i Arpadepe	Karadağ Nahiyesi	Cemâat-i Zengene	Mezraa-i Hac Emiri, Nehri Asiyab, mezraa-i derbend derutapan	Karadağ nahiyesi
Cemâat-i Fakı Celâlî	Astaban k. Takan ve Dere Beyan Mez. Nehri Meran Nehri Debend ve Çeşme-i Astaban	Karadağ Nahiyesi	Cemâat-i Mekri Sarılu	Devger k. Nehri Hepran ve Şam Kulnân Nehri Şam Zer-i Mâh (veya Derman) Şam el-Leyân ve Çeşme-i Dergâh	Karadağ Nahiyesi
Delü Cemaat Kara Ulus taifesinden	Zâriyâne k. Yanehuld ve Gül Abdalan Mez.	Karadağ Nahiyesi	Burc Âli Cemaati Kara Ulus taifesinden	Ki Mez. Ve Veyle Mez.	
Cemâleddin Cemâati Kara Ulus taifesinden	Mezraa-i Jenan	Karadağ Nahiyesi	Kara Ulus tevâbii Cemâat-i Delü	Hezarhane ve Daryer Mez. Ve Sekbendan Mez.	Karadağ Nahiyesi
Kara Ulus tevâbii Cemâat-i Delü	Sengav ve Ranat Mez. Ve Dip(y)âke Darbezü Mez.	Karadağ Nahiyesi	Kara Ulus tevâbii Cemâat-i Delü	Gökdepe çeşmihâ Mez.	Karadağ Nahiyesi
Kara Ulus tevabiinden	Bustane Mez.	Karadağ Nahiyesi	Kara Ulus tevabiinden	Klan Bozan Mez.	Karadağ Nahiyesi

**Sultan
Ahmed
Bilgü ve Mir**

**Bilgü
Cemâati**

Kara Ulus cemâatinden Kethüda Nur Ali-i Bilgü	Şeyh Tuyûr Mez.	Karadağ Nahiyesi	Kara Ulus taifesinden Allahdâd Bilgü Cemâati	Şeyh Şah Hüseyin Mez.	Karadağ Nahiyesi
Kara Ulus tevabiinden Mirhan Bilgü Cemâati	Bîbâz Mez.	Karadağ Nahiyesi	Kara Ulus taifesinden Hacı Musa Bilgü	Çem Pelenk Mez.	Karadağ Nahiyesi
Kara Ulus taifesinden Süleyman Şah Cemâati	Mâhurân Mez. Ve Belme Mez.	Karadağ Nahiyesi	Cemâat-i Bâlin	Derbas Mez.	Karadağ Nahiyesi

Belli bir yerleşim yeri ismi olarak yer almamakla birlikte fethi sonrasında Şehrizer sancağı diye adlandırabileceğimiz ve tahrir kaydedilen yerler içerisindeki cemaatlerin ayrı ayrı defterde yer aldığı görülmektedir. Ancak kısa süre sonra sancağın genişleyerek eyalete dönüşmesi nedeniyle çeşitli bölgelerde Şehrizer cemaatleri de farklı belgelerde karşımıza çıkmaktadır. Bu cemaatler şu şekildedir:

Şehrizer Oymak Aşiret ve Cemaatleri⁷²⁶

Salduz	Kerkük	Türkmân	Ağcalu	Kerkük	Türkmân Yörükânı
Bilbas	Köysancağı (Şehrizer)	Konar göçer ekrâd	Ahmedli	Kerkük	Türkmân Yörükânı
Dâvûdî	Şehrizer	Ekrâd	Akçalar	Kerkük	Türkmân

⁷²⁶

Cevdet Türkay, **Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda**

Oymak Aşiret ve Cemaatlar, İstanbul, 1979

Döger	Kerkük	Türkmân ekrâdı	Balık, Balıklı	Kerkük	Yörükânı Yörükân
Dögerli	Kerkük	Türkmân ekrâdı	Bebe, Bebeli	Bebe	Ekrâd
Ebû Devle	Kerkük		Burcali (Karaulustan)	Kerkük	Ekrâd
Ebû Hüseyin	Kerkük		Çanak, Çanaklı, Çataklı	Kerkük, Erbil, Şehrizor	Türkmân Yörükânı
Ebû Kazâ	Kerkük		Çardak, Çardaklı	Kerkük (Şehrizor)	Türkmân
El-Ubeyd	Kerkük	Arab	Çekeni, Çekni Çihan Gedüğü, Çağan Gedüğü	Kerkük, Süleymaniye (Şehrizor)	Türkmân Türkmân
Erdelân	Kerkük		Dasni	Zab kıyıları	Yezidî
Hemvened	Süleymaniye	Ekrâd	El-Uzeyr	Şehrizor	
Hoşnav	Revandız (Bağdat)		Fakı Helâli	Kerkük (Şehrizor)	
İsmail, İsmailân, İsmaili	Süleymaniye	Yörükân	Hoşnişîn	Kerkük	
Karaçadırılı	Şehrizor	Konar göçer ekrad	Kaderviş, Kelderviş	Süleymaniye	Ekrad
Kelâlî	Süleymaniye (Bağdat maa Şehrizor)		Kalkanlı	Kerkük	Yörükân
Köprücü	Kerkük, Erbil Şehrizor		Karahasan, Karahasanlı	Şehrizor	Türkmân Yörükânı
Köprülü	Kerkük, Erbil Şehrizor		Kebir Gedîgi	Kerkük	Yörükân
Mendümi	Süleymaniye		Kethüdâ	Kerkük	Yörükân
Mengür	Süleymaniye	Ekrad	Kil	Kerkük	
Ocuş, Ocuşlu	Kerkük		Kirmânî	Kerkük	
Oraman, Oramânî, Oramanlı	Kerkük		Köprücü	Kerkük, Erbil	Yörükân
Ragzârî	Süleymaniye		Köprü Salcısı	Kerkük, Erbil Şehrizor	Yörükân
Rîzî	Şehrizor	Ekrad	Kurdmilli	Kerkük	Yörükân
Rûzî	Süleymaniye	Ekrad	Mâlik, Mâlikli	Kerkük	Yörükân
Salcı	Kerkük, Erbil (Şehrizor E.)		Mekerisarılı	Kerkük	Yörükân

Serçe	Revandız (Bağdat)	Mekevân	Kerkük	Yörükân
Sün	Kerkük	Merdümân	Kerkük	Yörükân
Vizeli	Erbil (Şehrizer)	Ocuş, Ocuşlu	Kerkük	Yörükân
Zinde	Şehrizer	Ömerbeğ	Kerkük	
		Rağzârî	Şehripazar, Süleymaniye	
		Rükneddin Kethüda	Kerkük	
		Silduz, Salduz	Kerkük	Türkmân
		Süleyman	Kerkük	Ekrâd
		Şah		
		Sürmeli	Revânîz (Şehrizer)	
		Şemran	Kerkük	Arap
		Şavi, Şavili	Kerkük	Ekrâd
		Şeyh İsmail	Gülanber, Süleymaniye	Yörükân
		Ulusât	Kerkük	
		Zengene	Süleymaniye Kerkük	Yörükân

Şehrizer halkı vahşi insanlardan oluşmaktadır.⁷²⁷ Bu nedenle asayiş hususunda sıklıkla sıkıntı yaşanmaktadır. Bölgede silahlanmanın fazlalığı da dikkat çekicidir. 27 Haziran 1887 (h. 15 Haziran 1303'te) Şehrizer ve Süleymaniye sancakları ahâlisinin yedlerinden 2 bin civarında Martini kapaklı ve Pençtir gibi silahlar toplanmıştır. Toplama işleminin devam etmesi nedeniyle toplam silahın 3-4 bini bulabileceği tahmin edilmiştir.⁷²⁸

⁷²⁷ BOA, A.DVNS. MHM, 7/268

⁷²⁸ BOA, Y.A.HUS. 204/11

Pers ülkesi aşiretleri arasında Şehrezuli ismi ile verilen bir aşiret dikkatimizi celb etmektedir.⁷²⁹

Asayiş hususunda **Baban halkı** sık sık isyan eden gruplardandır. Şehrizor Beylerbeyi'nin bu amaçla yeni bir kale yapılması talebinde bulunması üzerine kalenin resmi, şekli, askerler ve ulufelerinin temini hususunda bilgi istenmiştir.⁷³⁰ Şehrizor Beylerbeyi'ne göre içlerine kılıç konulmadıkça bunların yola gelmeleri mümkün değildir⁷³¹[6 Receb 973 / 27 Ocak 1566]. Nitekim sonraki yıllarda Baban'daki havâss-ı hümâyûn reâyasından vergi toplamakla görevlendirilen Bağdat gönüllülerinden Budak ile Şehrizor yeniçerilerinden yüz yeniçeriye karşı gelip bir yeniçeriye katledip bir bölükbaşı ile bir yeniçeriye de yaraladıklarına [7 Zilkade 978 / 2 Nisan 1571]⁷³² şahit oluyoruz. Baban halkı vergileri zamanında vermemekte, emre itaatsizlik etmektedir, Geçmiş vergilerin bir an önce tahsili, bundan sonra da vergilerin zamanında alınması için güzel bir suretle tedip edilmesi gereklidir, bu amaçla Erbil sancak beyi görevlendirilmiştir[14 Rabiulevvel 982 / 4 Temmuz 1574].⁷³³ Erbil sancak beyine de kardeşi olan Cevazir beyi Mamo bey yardım edecektir[4 Rabiulahir 982 / 24 Temmuz 1574].⁷³⁴

18 Ocak 1583 (h. 23 Zilhicce 990) tarihinde, Şehrizor'a tabi Baban nahiyesinin ekrâdı mütemerrid asi olup borçlarını vermedikleri ve bunların ahvaline vakıf olan sohrani beyi bu paraları tahsile muktedir olduğu bildirilmekle hepsi ona

⁷²⁹ Şerafeddin Han, **a.g.e.**, c. 1, s. 46

⁷³⁰ BOA, A.DVNS. MHM, 5/727

⁷³¹ BOA, A.DVNS. MHM, 5/872

⁷³² BOA, A.DVNS. MHM, 12/611

⁷³³ BOA, A.DVNS. MHM, 26/177

⁷³⁴ BOA, A.DVNS. MHM, 26/287

yardım edüp tahsili lazım olan ne miktar para varsa parayı tahsil etmeleri emredilmiştir.⁷³⁵ Baban nahiyesinde ekrağ taifesinin varlığı bilinmekle ve çoğunluğa kabul görmekle birlikte nahiye yöneticilerinin Türkmenlerden olması ihtimali yüksek görünmektedir. Zira Baban Emirlerinin ataları kabul edilen Timur Han Beğ'in ismi bu konudaki düşüncemizi desteklemektedir.⁷³⁶

Baban'da **Bilbas ve Eđerler** ismiyle bilinen cemaatlerin isyanı sonucu Baban vilayeti önemli ölçüde tahribata uğramıştır. Çare olarak da eşkıyanın bir an önce cezalandırılması kararlaştırılmıştır[24 Cemaziyelevvel 982 / 11 Eylül 1574].⁷³⁷ Köysancak aşiretlerinden, yedi-sekiz bin atlı ve tüfengçiden ibaret olan ve şafi mezhebinde sünni, cesur, dindar ve kuvvetli bir topluluk olarak tarif edilen Bilbas aşireti, İran ile ilişkilerde sıkıntıya sebep olması nedeniyle 1822'de Erbil'e yerleştirilmiştir.⁷³⁸

Baban halkının isyankar konumu 19. yy. ortalarına gelindiğinde de devam etmektedir. Seyahatname-i Hudut'ta Hurşîd Paşa Baban halkını şu şekilde anlatır: "Urban ve aşayir bunların askerinden korktuğu kadar hiç kimseden korkmazlar. Meşhurdur ki Baban askerinden niçün ol kadar havf ü hiras edersiz, deyu aşiret ağalarının birinden sual olundukda, sair düşmanla mukabelemizde bozulur isek, asker yağma ve talana düştüğü sırada bizler evlad-ı ıyalimizi tahlis edebiliriz. Lakin, Baban askerine bozulduğumuzda her şeyden evvel mâ-hasal namusumuz olan karı ve

⁷³⁵ BOA, A.DVNS. MHM, 48/692

⁷³⁶ Baban Emirlerinin listesi için bkz: Mehmet Emin Zeki, **a.g.e.**, s. 172-173

⁷³⁷ BOA, A.DVNS. MHM, 26/583

⁷³⁸ **Musul-Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri(1525-1919)**, s. 105-107

kızlarımıza üşüp etfâl-i şenâ'ya ibtidar, ba'dehu ellerine düşen emvali yağma ve tar u mar ederler, deyu cevap vermiştir.”⁷³⁹

Baban Paşaları da sürekli isyan halinde olmuşlardır. Bize göre Şehrizor'un özellikle 18. yy.'dan itibaren Bağdat'a tâbii olmalarının temel nedeni de bu olsa gerektir. Şehrizor, Baban paşalarına tevdi edildiğinden beri Devlet-i Aliyye'nin emir ve yasaklarına itaat etmemek hususunda ileri gitmişler ve çoğu kez Bağdat Valilerince cezalandırılmışlardır.⁷⁴⁰

Ardalan taifesi de bu hususta güvenilen gruplardan değildir. Çünkü Şehrizor ve Dağ Kalesi bu gruptan alınmıştır. Fazla gedik verilmesi bunların yeniden güçlenmesini sağlayacaktır. Bu nedenle Ardalan taifesine gedik verilmesi konusunda aşırıya kaçılmaması istenen durumdur[18 Rabiülevvel 984 /15 Haziran 1576]⁷⁴¹

Şehrizor'a bağlı **Âl-i Aziz isimli kabile** Fethiye Gediği, Evcuş ve Zap suyu çevresinde yaşamaktadır. Eşkıyalık yapıp halkın mallarına el koymaları nedeniyle uyarılmışlar ancak bu hareketlerini devam ettirmeleri üzerine diğer benzer hareketlerde bulunacaklara da örnek olması amacıyla cezalandırılmalarına karar verilmiştir.⁷⁴²

Dasni (Daşti) ve Şeyhan taifesi, Şehrizor, İmadiye ve Bağdat bölgesinde etkin olan kabilelerdendir. Ancak bunlar Şeyh Abdi'nin mezarına secde edecek kadar ileri gittiklerinden, araştırılarak cezalandırılmışlardır[21 Temmuz 1572]⁷⁴³. Yezidi gruplardan olan Daşti (veya Dasni/Dasini) aşireti Zap suyu çevresinde yerleşmiştir.

⁷³⁹ Mehmet Hurşîd Paşa, **a.g.e.**, s. 174

⁷⁴⁰ Mehmet Hurşîd Paşa, **a.g.e.**, s. 175

⁷⁴¹ BOA, A.DVNS. MHM, 3 (mühimme zeyli) / 568

⁷⁴² BOA, A.DVNS. MHM, 6/44

⁷⁴³ BOA, A.DVNS. MHM, 19/446

Zap suyu ise Erbil ile Musul arasında yer almaktadır.⁷⁴⁴ Bu aşiretten Abdi isimli kişi de idam edilmiş, ancak yerine gelenler de eski Musul'a giderek yol kesicilik ve taşkınlık yapmaya devam etmişlerdir[15 Cemâziyelevvel 981 / 12 Eylül 1573].⁷⁴⁵ Bunların bulunarak kadılar yoluyla araştırılıp suçu sabit olanlara gerekli cezaların verilmesi kararlaştırılmıştır[19 Cemâziyelevvel 982 / 6 Eylül 1574].⁷⁴⁶ Kabile hakkında ayrıntılı bilgi veren Evliyâ Çelebi şöyle der: "Dâsnî Beği, Hâki Duhuk'da ve hükm-i Musul'da mîr-i aşîretten ulu beğdir. Musul paşasının mektubun verince cihân anın olup bizlere hayili ikrâm etdi. Bir sebük-rûh âdem, ammâ kâmil on bin aded güzîde tûfeng-endâz Yezidî ve bî-dîn-i la'în kavm-i melâînlerdir. Bu tâife-i Yazidî gayrı Yezîdî-i Hâlitî ve Çekvânî ve Sincârî ve Bâpirî mel'unlarından bin kat eşedd Yezîd-i bî-dînlerdir. Hatta tâ cedd-i nâ-pâklerinden berü deşt-i Kerbelâ'da İmam Hüseyin'in ve sâir şühedânın hûnların hâk-i Kerbelâ ile cem' edüp cân otu gibi birbirlerine hedâyâ gönderirler..."⁷⁴⁷

El-Ubeyd Aşireti; Elbû Alka, Cedîdîn, Elbû Müferrec alt gruplarıyla birlikte Dicle Nehri'nin sol sahili, Zap suyu, Altunköprü ve Tuzhurmatı bölgesinde yaşarlar. Bunların yaşadıkları bölgeye Havîce denilir. Daima kervan soymak, posta vurmak gibi haydutluk ve hırsızlık ederek geçimlerini sağlarlar. Bunlarda **Elbû Alka** grubu da yine hırsızlık konusunda hüner sahibi bir aşirettir. Şemmerü'l-cerbâ aşireti ile kavga halinde bulunmuşlardır. Deve, koyun, at ve kısarak sahip oldukları temel

⁷⁴⁴ BOA, A.DVNS. MHM, 19/595

⁷⁴⁵ BOA, A.DVNS. MHM, 22/645

⁷⁴⁶ BOA, A.DVNS. MHM, 26/553

⁷⁴⁷ Eyliyâ Çelebi, Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi, Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin, YKY, İstanbul, 2001, c. 5, s. 3

hayvan türlerini oluşturmaktadır.⁷⁴⁸ Elbû Müferrec grubu ise diğerlerinin aksine koyun ve inek besleyerek geçimlerini sağlarlar. Hırsızlık veya benzeri herhangi bir uygunsuzlukları yoktur. **Elbû Hamdân** grubu Küçük Zap Suyu kenarında ziraat ederler.

Elbû Hamd Aşireti aslen El-Ubeyd aşiretinden kopan bir gruptur. Ancak El-Ubeyd'e göre daha şerli bir aşirettir. Şehrizar dışında Bağdat ve Musul'da da eğlence ile vakit geçirirler.

Tay aşireti, Tayy-i Şemâmek ve Tayy-i Cezîre isimleriyle iki ayrı kola ayrılırlar. Erbil kazası yakınlarındaki Şemamek ve Cezîre-i benî Ömer bölgesinde yaşarlar.⁷⁴⁹ Âli cenab, nazik ve çelebi bir aşirettir. Meşhur Hâtem-i Tâî de bu aşiretten gelmiştir. İyi at binicileridir ve medenîlere yakın bir hayat sürerler.⁷⁵⁰ Peçevî tarihinde 1620'li yıllar anlatılırken bu kabileden pek kalabalık olmadıkları ama çöl Arapları içerisinde gözüpeklik ve eliaçıklıkları ile tanındıklarından bahsedilir. İran'ın Bağdat'ı ele geçirdiği sırada mükemmel donatılmış atları ile bu kabileden yüzü aşkın süvarinin iki yüz deve ile birkaç merkebi İranlıların gözleri önünden kaçırdığı rivayet edilir.⁷⁵¹

16 Nisan 1836 (h. 29 Zilhicce 1251) tarihli bir Hattı Hümayunda ise Mardin civarındaki Tay şeyhinin, Nusaybin etrafında ikamet ettiği ifade edilerek hain eşkıya olarak nitelendirilmiştir.⁷⁵²

⁷⁴⁸ Mehmet Hurşîd Paşa, **a.g.e.**, s. 170

⁷⁴⁹ Mehmet Hurşîd Paşa, **a.g.e.**, s. 170

⁷⁵⁰ Mehmet Hurşîd Paşa, **a.g.e.**, s. 171

⁷⁵¹ Peçevi, **a.g.e.**, c. II, s. 371

⁷⁵² BOA., HAT., 693/33455/D

Câf Aşireti; Şatrî, Ruhzâdî, Sedânî, Mikâilî, Nurulî, Haruni, Yezdan, Kemâliye, Amele, Necmeddinî, Bilbas, Beraz, Gülgenî, Başkî, Mürîd Nâsırî, Tiylegû, Şeyh İsmâilî, Sofiye-vend, Çingirî, Kadakrî(Gazanferî), Kelür (Kelhür), Lerr, Dürrâcî ve Zerdûî tâifelerinden oluşmaktadır.⁷⁵³

1842 (h. 1258) yılında 4100 haneden oluştuğu kayıtlıdır. Bu yıllarda çoğunluğu Keyhüsrevzade Mehmet Beğ yönetimindedirler. Bağdat, Zuhab bölgelerinde de yaşayan Caf aşireti Şehrizer'da Süleymaniye'ye bağlı Karadağ kazâsında ikâmet etmektedirler. İran taraflarına ziraat için giderler. Ancak orada yaylak ve kışlak vergisi vermedikleri gibi ora halkına da baskı uygularlar.⁷⁵⁴ Bunlar Süleymaniye mutasarrıflarına bahar ve güz mevsimlerinde iki taksit ile yetmiş bin kırat akçe vergi verirler.⁷⁵⁵

Câf aşireti, İran'ın Sene(Senendic) toprağına gidip güz mevsimine kadar burada kalırlar. Güz başlarında Şehrizer'a döner ve buradan kışlaklarına geçerler. Şehrizer sahrasında mezraları da vardır. 1820'lere kadar buralardan elde ettikleri zahireler ile geçinmekte iken bu yıllardan itibaren yaylak ve kışlaklarda çiftçilik yaparak geçinmişlerdir. İran topraklarından edindikleri mezralar için hiç bir yere vergi ödememektedirler. Ancak İran topraklarından Şehrizer'a gelenler vergilerini düzenli ödemişlerdir. Aşiret yaylak ve kışlaklarda mezralar edinince onların bulunduğu bölgelerdeki mezraları boş kalmıştır. Boş kalmasının nedeni ise bölgede ziraat edecek başka kimsenin bulunamamasıdır.⁷⁵⁶

⁷⁵³ Mehmet Hurşîd Paşa, **a.g.e.**, s. 181

⁷⁵⁴ Mehmet Hurşîd Paşa, **a.g.e.**, s. 182

⁷⁵⁵ Mehmet Hurşîd Paşa, **a.g.e.**, s. 183

⁷⁵⁶ Mehmet Hurşîd Paşa, **a.g.e.**, s. 182

Ilgavâre Aşîreti; Mendümî, İsmâîlî, Kelâlî, Ahmed-vend, Vermezyâr, Saytârî, Kelevî ve Kâvânî, Kâfirûşî, İsmâîlî Azîzî, Heyâsî, Mâmeleysî, Kürzeî ve mereznec gruplarından oluşmaktadır. Bunlardan **Kelâlî Aşîreti;** Câf aşiretinden sonra Süleymaniye'nin büyük aşiretlerindendir. Bu aşiret gibi konar göçer bir hayat sürerler.⁷⁵⁷ Bölgenin diğer aşiretleri gibi kibirlenip gururlanan bir yapısı vardır. Tarım ve ziraat ile de uğraşmakla birlikte koyun, keçi, at ve kısırak yetiştirirler. Kilim ve seccade dokuyup satarlar. Bunun yanında kendileri için de kara çadır imal ederler.⁷⁵⁸

Kara Ulus, taifesi yörük taifesinden olarak nitelendirilmektedir. Padişah tarafından sancak verilmesi emredilmiştir.⁷⁵⁹ Ancak en eski Türkmen oymaklarındandır. Soyları, Tatar Moğolları ile birlikte gelen ova ve dağda yerleşen atçılık ve ata binmedeki ustalıklarıyla tanınan Türkmen oymaklarındandır. Osmanlı döneminde bu oymağın liderleri paşa unvanını almışlar daha sonra bey unvanı verilmiştir.⁷⁶⁰ Yörük olarak adlandırılan aşiretlerin Türkmen olduğu gerçeği ile birlikte Karaulus taifesinin Osmanlı Arşivi belgelerinde Türkmen olarak nitelendirildiği görülmektedir. Örneğin 25 Muharrem 1145 / 30 Temmuz 1731 tarihli bir belgede "*Raha sancağında vâkî Karaulus Türkmânânından...*"⁷⁶¹ bahsedilmektedir.

⁷⁵⁷ Mehmet Hurşîd Paşa, **a.g.e.**, s. 183

⁷⁵⁸ Mehmet Hurşîd Paşa, **a.g.e.**, s. 185

⁷⁵⁹ İsmet Parmaksızoğlu, **a.g.m.**, c. 37, s. 209

⁷⁶⁰ Habib Hürmüzlü, Ekrem Pamukçu, **Irak'ta Türkmen Boy ve Oymakları**, Global Strateji Enstitüsü, Ankara, 2005, s. 60-61

⁷⁶¹ BOA, ML.NF., 18/853

Bayat, Türkmen Oğuz boylarından olan Türkmen Bayat boyunun oymaklarının Selçuklular döneminde Irak'a girmiş oldukları bilinmektedir. Babil, Misan, Diyala⁷⁶², Tuzhurmatu, Kerkük, Sadiye (Kızlabat), Mikdadiyye(Şehreban), Mendeli, Zırbatiye, Kazaniye, Kenan, Mansuriyet el Cebel, Bedre, Hanekin, Karatepe, Kifri, Üçdepe ve Hadise'de yerleşmişlerdir.⁷⁶³ Bayat aşiretinin Şehrizer'daki varlığını Bayat aşiretinden olup Şehrizer'da dünyaya gelen İsmail oğlu Halil'in sicil kaydında görmekteyiz.⁷⁶⁴ Bunun dışında bir belgede Şehrizer sancağına bağlı Davude ve Be(a)yat aşiretleri arasında emval ve hayvanat meselesi yüzünden kavga çıktığı böyle büyük iki aşiret arasındaki düşmanlığı mahzurlu olacağı gerekçesiyle askeri kuvvet sevkine karar veriliyor.⁷⁶⁵ Burada Bayat aşiretinin Şehrizer'daki önemli varlığını görmek mümkündür.

Tahrir defterlerinde bu oymakla ilgili olarak Karaca-Bayat isimli küçük bir oymak görülmektedir. Bu oymak Kerkük yöresinde yaşamaktadır. Bağdat'ın son Kölemen valisi Davut Paşa zamanında bin atlı Bayat Tayy ve Milli oymaklarına mensuptu. On dokuzuncu yüzyıl başlarında Kirmanşah bölgesinde 2000 çadır, Dakuk bölgesinde ise 2000'e yakın evleri vardı. Bunlar beğenilen ve aranılan atlar yetiştirmişlerdir. Türkçe ve Arapça konuşurlar. Çoğu Kerkük bölgesine yerleşmekle birlikte göçebe olarak yaşayanlar da vardır. Türk edebiyatının en büyük ustalarından olan Fuzuli de bu oymaktan gelir.⁷⁶⁶

⁷⁶² Büyük ve sakın akan bir nehirdir. Yusuf Hubey, **a.g.e.**, s. 184

⁷⁶³ Habib Hürmüzlü, Ekrem Pamukçu, **a.g.e.**, s. 23-29

⁷⁶⁴ BOA, DH.SAİD.d, 128/459

⁷⁶⁵ BOA, DH.MKT., 1857/132

⁷⁶⁶ Fazıl Mehdi Bayat, **a.g.e.**, s. 175-176

Kızıklı Kabîlesi, İran uç merkezlerinden olan Harır'de hakim olan kabile Türkmen aşiretlerindendir. Evliyâ Çelebi'nin verdiği bilgiye göre 7.000 adamı mevcuttur.⁷⁶⁷

Bölge halkının dağıldığını ve burada az sayıda nüfus kaldığını daha önceki bölümlerde belirtmiştik. Buradaki asker ihtiyacı öncelikle Bağdat olmak üzere Halep ve Diyarbakırdan karşılanmıştır. Osmanlı'nın neredeyse bütün illerinden oluşturulan askerler de burada görev yapmaktadır. Bunlar arasında İskenderiyeli, Filibeli, Arnavud, Avlonyalı, Delvineli, Ohrili, Yenişehirli, Sirozlu, Prizrenli, İlbasanlı, Silivrili, Midillili... çok sayıda isim vardır⁷⁶⁸[6 Safer 972 / 13 Eylül 1564]. Bunlar da Gülanber kalesine tayin olunan hisar erenlerini oluşturmaktadır. Şüphesiz ki yerli halk ile birlikte bunlar da ileride Şehrizeror'un sosyal yapısını teşkil etmiştir. Şehrizeror kullarından ve yeniçerilerinden bazılarının da bölge halkının isyankar karakterine uygun olarak halka baskı yaptıklarına şahit olmaktayız. Bunun için de bunların kalelerinde oturmaları ve köylere çıkmamaları yönünde tedbir alınmıştır[15 Cemâziyelevvel 981 / 12 Eylül 1573].⁷⁶⁹ Yine Gülanber'de bulunan kullardan hankulu kalenin dışına çıkararak halkı rencide etmiş buna karşı da tedbir alınmıştır[11 Şevval 981 / 3 Şubat 1574].⁷⁷⁰

Şehrizeror içerisinde yer alan Kürt beyleri'nden Ömer ile Zeynel beyler kardeş oldukları halde kendi aralarında sürekli kavga halindedirler. Bunların ise ne şekilde olursa olsun araları bulunmaya çalışılmıştır.⁷⁷¹

⁷⁶⁷ Eyliyâ Çelebi, **a.g.e.**, c. 4, s. 177

⁷⁶⁸ BOA, A.DVNS. MHM, 6/129

⁷⁶⁹ BOA, A.DVNS. MHM, 22/666

⁷⁷⁰ BOA, A.DVNS. MHM, 23/557

⁷⁷¹ BOA, A.DVNS. MHM, 22/582

Sarılu Taifesi

Türkmen boylarındandır. Tarihi tespitlere göre Saruli veya el-Sariliyye oymağından, Türk Oğuz kabilelerine mensup Türkmen Sarılu prenslerinden olan Mehmet Saru'nun 14. Yüzyılın sonlarında Şehrizer bölgesinde hüküm sürmüş olduğudur.⁷⁷² Diyarbakır Beğlerbeyine 18 Ocak 1550 (h. 29 Zilhicce 956) tarihinde yazılan bir fermanda Sarılu taifesinden Esb(?)'e beş bin - beş bin iki yüz akçelik tımar verilmesi hususu ifade edilmektedir.⁷⁷³

Ancak aşiretin Şehrizer'un fethinde gösterdikleri fayda malumdur. Sonrasında da haklarında muhtelif belgelerde bilgilere rastlamamız mümkün olmaktadır.

15 Aralık 1577 (h. 4 Şevval 985) tarihli yazılan bir hükümde Karadağ sancakbeyi Hüdaverdi kendi sancağında hırsız ve haramilerin haklarından gelmiş olmakla yine şekavetle, harâmilikle bilinen Sarılu taifesinin bundan sonra aşiret sahiplerinin bu taifenin cürm cinayetlerine sessiz kalmamaları, himaye edilmeyip yola getirilmelerine dair Şehrizer Beylerbeyisine hüküm verilmiştir.⁷⁷⁴

Sarılu cemaatinin Bozulus Türkmenlerinden olduğu görülmektedir. 30 Kasım 1690 (h. 27 Safer 1102) tarihinde Nusaybinde de görülen Sarılu Cemaati üzerine bu tarihte yapılan bir araştırmada Bozulus Türkmenleri arasında aranmaktadır.⁷⁷⁵

Evliya Çelebi, Sarılu aşiretinin Ehl-i Sünnet ve Cemâatten olup huzuru Hakka yürüdüklerini, Acem sınırını geçerek buradaki diyarları vurduklarını ifade eder.⁷⁷⁶

⁷⁷² Habib Hürmüzlü, Ekrem Pamukçu, **a.g.e.**, s. 57

⁷⁷³ BOA., AE., SUL.I., 5/302

⁷⁷⁴ BOA, A.DVNS. MHM, 33/265

⁷⁷⁵ BOA, İE.MİT., 1/59

⁷⁷⁶ Eyliyâ Çelebi, **a.g.e.**, c. 4, s. 304

Tabloda da görüleceği üzere Şehrizar ve çevresinde Kürt gruplar da vardı. Yakut'a göre tabiatları gereği, eşkıyalık, soygunculuk ve hırsızlıkla şöhretleri olan ve de bölgenin ticaretini çoğu zaman bozan bu gruplar şehirlerden ziyade bölgenin dağlarında dağınık olarak yaşarlardı.⁷⁷⁷

5.1.2. Davalar

Osmanlı Devleti'nde önemli davalar Dîvân-ı Hümâyûn'da görülmüştür.

Oğulları Yusuf ve Hüseyin, Harir livası Beyi olan Hasan'ı öldürmüşler ve neticesinde ikisi de hapsedilmiştir. Divan-ı hümayuna ulaşan bu dava, bölge halkından pek çok kişinin şehâdetleri ile Yusuf ve Hüseyin'in hapisten kurtulması ile sonuçlanmıştır. Neticede öldürülen şahsın, gelinine (Yusuf'un karısı) silah yoluyla tecavüz ettiği ve bu nedenle öldürüldüğü anlaşılmıştır[1 Şaban 982 / 16 Kasım 1574].⁷⁷⁸

Erbil'de bulunan ve Yahudi iken müslüman olan Karaca Mustafa isimli kişi, Müslüman olmasına yol açtıkları için Yahudileri rencide etmiştir. Bunun neticesi olarak kendisine kürek cezası verilmiştir. Cezasını çekmek üzere Basra'ya gönderilecektir[14 Şaban 982 / 29 Kasım 1574].⁷⁷⁹

⁷⁷⁷ Tülay Yürekli, **Zengiler Döneminde Musul ve Çevresi**, Doktora Tezi, A.Ü. Sos. Bil. Ens.

Tarih (Genel Türk Tarihi) ABD., Ankara, 2009, s. 134

⁷⁷⁸ BOA, A.DVNS. MHM, 26/939

⁷⁷⁹ BOA, A.DVNS. MHM, 26/961-962

5.1.3. Nüfus Durumu

Nüfus ve aşiret (cemaat) yapıları şu şekildedir:

1560 Yılı Şehrizar Eyaleti Nüfus Durumu⁷⁸⁰

Nahiye	Hane	Mücerred	Yahudi
Zâlim	489	19	25
Zâlim Toyı	33	--	--
Çınar Huper	98	--	--
Nevsüd	524	30	22
Şimran	563	66	11
Sebül	325	33	--
Şehribazar	567	38	--
Sürücek	108	--	--
Dâvudân	514	--	--
Paske	97	--	--
Pâk	128	--	--
Kelaş ve Alan	408	1	--
Dulhavran	90		--
Karadağ	223	12	--
Veyleke	12	--	--
Havar	137	6	--
Sazan	57	1	--
Nöyi	28	--	--

⁷⁸⁰

Aynı defterlerin değerlendirilmesi sonucu oluşan farklı bir tablo için bkz: Mehdi, İlhan,

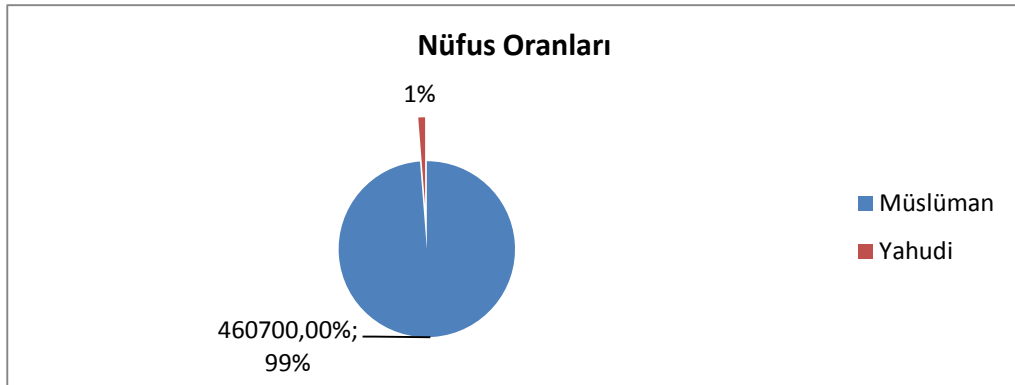
a.g.e., s. 169

Toplam	4401	206	58

Kaynak: 351 no'lu tahrir defteri

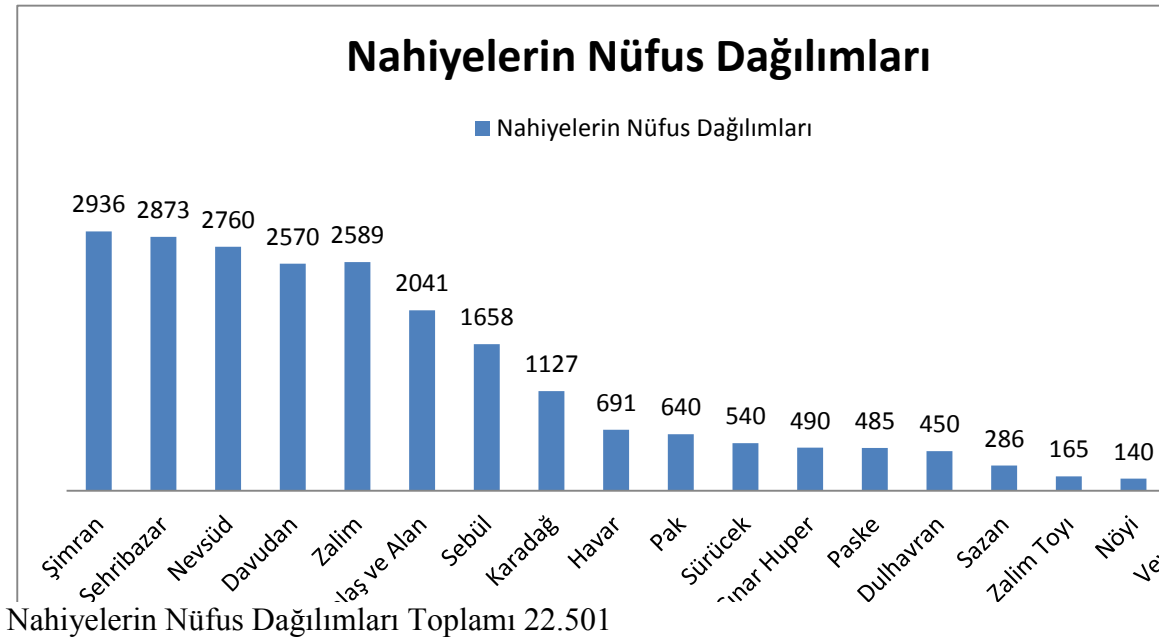
Fethinden sonra Şehrizer'daki toplam hane sayısı 4.459'dir. Bunlardan 58 hanesini Yahudi nüfus oluşturmaktadır. Her bir hanede ortalama 5 nüfus olduğu varsayıldığında çıkan sonuç olan 22.295 sayısına mücerred olarak kaydedilen yani bekarların sayısı 206'yı eklediğimizde, fethinden sonra Şehrizer'un nüfusu 22.501 kişi olarak bulunmaktadır.

Fethinden sonra Şehrizer'da Müslüman ve Yahudi nüfus oranları şu şekildedir:

Müslüman ve Yahudi Nüfus Oranları

Fethinden sonra Şehrizer'a bağlı yerleşim yerleri içerisinde sırasıyla Şimran, Şehribazar, Nevsüd, Dâvudân, Zâlim, Kelaş ve Alan ile Sebül Nahiyeleri nüfus bakımından en büyük ilçeleri oluşturmaktadır. Diğer nahiyeler bunlara nisbetle daha küçük yerleşim birimleridir. Nâhiyelerin her hanede ortalama 5 kişi yaşadığı varsayılarak hesaplanan nüfus miktarları aşağıda verilmiştir. Hesaplama Müslüman ve Yahudi hane sayısı toplanarak beş katı alınmış ve bekar nüfus miktarları bu sayılara eklenmiştir.

Yukarıda 1568 yılından itibaren Kerkük'ün de Şehrizar'a bağlandığının tesbiti yapılmıştı. Ancak tahrir işlemi bu tarihten önce gerçekleştirilmesi nedeniyle Kerkük, Şehrizar tahrir defterinde yer almamaktadır. 111 numara ile kayıtlı olan ve Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nce günümüz Türkçe'sine aktarılan Kerkük tahrir defterinin ayrıntılı incelemesi yapılmıştır.

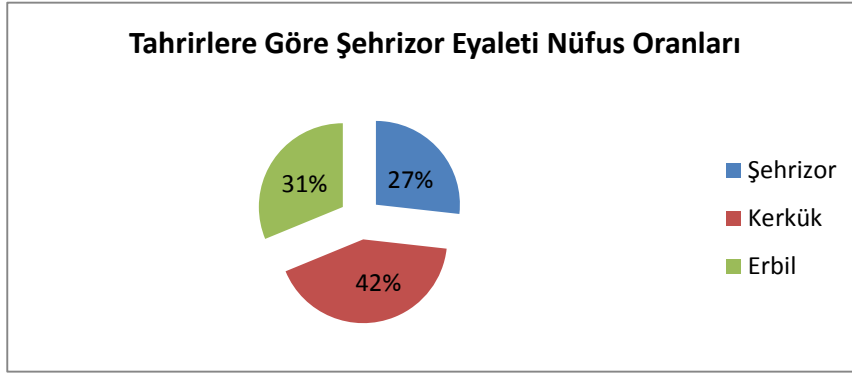
Yapılan incelemede Kerkük'ün tahririnin de Şehrizar ile yaklaşık aynı tarihlerde gerçekleştirildiği tespit edilmiştir. Buna göre Kerkük tahririnin gerçekleştirildiği tarih 964 (1556-1557) yılıdır.

Bu deftere göre Kerkük'te 330 nefer Gayri Müslim ve 6690 adet Müslim nefer yaşamaktadır. Buna göre toplam nüfus (gerçekte hane sayısı) 7320 olarak tespit edilmiştir.⁷⁸¹ 1542 tarihli Erbil tahrir defterinde de Erbil nüfus bilgileri hane olarak yer almaktadır. 715 Gebran ve 4251 Müslüman olmak üzere toplam 4966 hane yer almaktadır. Mücerredlerden ise 366'si Müslim, 109'u Gebran'dır. Hane ve

⁷⁸¹

111 Numaralı Kerkük Livası Mufassal Tahrir Defteri (Kanuni Devri), s.7, 14

mücerredlerin toplamı 5441'dir. Vilayet nüfusunun toplamı ise Mehdi İlhan tarafından 30.696 olarak tespit edilmiştir.⁷⁸² Şehrizer'daki hane ve mücerred sayısı olan 4665 ile kıyasladığımızda aynı tarihlerde Kerkük ve Erbil nüfusunun Şehrizer'dan fazla olduğu görülmektedir. Şehrizer, Erbil ve Kerkük'ün nüfus oranları şu şekildedir:

5.1.4. Nüfus Sayımı

2 Zilkade 1268'de (18 Ağustos 1852) Musul ve Şehrizer eyaletlerinde nüfus sayımı ve kura yapılması için Anadolu ve Arabistan ordu-yı hümayunlarından bir askeri güç tertib ve sevki talep olunan yeni askerlerin miktarının tedariki ve gönderilmesi mümkün olmadığı gibi zikrolunan ordu-yı hümayunlardan asker ayrılmasının da mümkün olmayacağı, bundan başka Irak'ın güney bölgelerinin henüz işgal altında ve karışık olduğu bir durumda Musul ve Şehrizer taraflarında nüfus sayımı ve kura işlemlerine teşebbüs olunması münasip görülmemiştir.⁷⁸³ Nitekim

⁷⁸² M. Mehdi İlhan, Erbil Vilâyeti Mufassal ve Mücmel Tahrir Defteri (h.949 / m.1542), **Belgeler Türk Tarih Belgeleri Dergisi**, TTK, Ankara, 1996, Sayı 20, c. 16, s. 7, 9

⁷⁸³ BOA, İ.DH, 256/15809, Sinan Marufoğlu, **Osmanlı Döneminde Kuzey Irak (1831-1914)**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 50

1271 (1854-1855) tarihli bir belgede Süleymaniye livasında sakin ve mütemekkin erkek nüfusun isimlerinin şimdiye kadar tahrir olunmadıklarından erkek nüfus miktarlarının cerîdece bilinmediği şerh olarak düşülmüştür.⁷⁸⁴

5.1.5. Kişi Adları

% 99 olarak tespitini yaptığımız Müslüman nüfusa sahip bölgedeki şahıs isimleri de İslam Dünyası'nda yaygın olarak kullanılan isimlerden oluşmaktadır. Muhammed, Abdullah, Ahmed, İsmail, Mustafa, Ramazan, İsa, Yakup, İlyas, Musa, İbrahim, Süleyman ve Yusuf gibi peygamberlere ait isimler ile Abbas, Hamza, Ömer gibi Hz. Peygamberin yakınında bulunanlara ait isimler bunlardan başlıcalarıdır.

Bunlara ek olarak Ali, Haydar, Mirza, İmirza, Allahyar, Allahdâd, Seydi Ali, Hasan, Hüseyin, Seydi, İmirza Ali, Şihvâr, Mehdi gibi isimler de sık rastladığımız isimlerdir.

Şehrizer'da isimlerin yanına getirilen çeşitli eklerle türetilen isimler yaygın olarak kullanılmaktadır. Bunlar arasında Kulu, Allah Kulu, Mir Kulu, Davud Kulu, Mehdi Kulu, İmam Kulu, gibi "...kulu" eki ile biten isimler vardır.

"...Şah..." veya "...şe..." ile başlayan veya sona eren isimler: Şah Veli, Sultan Şah, Selam şe (Selam Şah), Cihan Şah, Şah Kerem, Şah Kulu, Şah Üveys, Mîranşe, Eman Şah, Şah Mansur.

"...verdi" ile sona eren isimler şu şekildedir: Allahverdi, Şah verdi, Hüdaverdi.

⁷⁸⁴

Musul-Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri(1525-1919), DAGM, Ankara, 1993, s. 133

Kethüda ile başlayan veya biten isimler: Kethüda, Kethüda Rüstem, Hacı Kethüda, Kethüda Ahmed şeklindedir.

Bunlar dışında özellikle Türklerin kullanmış olduğu isimler de ağırlıklı olarak yer almaktadır. İskender, Sultan Murad, Timur, Bayram, Emir, Kalender, Abdal, Melikşah, İsfendiyar, Türk (v. 64 ve 92a), Babahan (v. 68b), Budak (v.86a), Kanber, Satılmış (v. 96a, 98b), Ağa (v. 99b) bunlar arasındadır.

“..din” ile biten isimler: İzzeddin, Seyfeddin, Tâceddin, Rükneddin, Cemâleddin, Kutbeddin, Necmeddin, Bahâeddin, İmameddin, İlmeddin, Alâeddin, Şemseddin, Celâleddin, Şerefeddin, Bedreddin, Şihâbeddin ve Sirâceddin şeklindedir.

“..Allah” lafzı ile biten isimler: Lütfullah, Rûhullah, Sa’dullah, Seyfullah, Şükrüllah, Fazlullah isimleridir.

Yahudi tebedan Kerkük livasında olduğu gibi Şehrizar’da da Müslüman isimleri kullananlar vardır. İlginç şekilde Müslüman isimleri ile aynîlik söz konusudur. Bunlar arasında Yusuf, İbrahim, İsmail, Arabşe, İvazşe, Hasan isimleri başlıcalarıdır.⁷⁸⁵

Diğer bazı isimler ise Derviş, Veli, Cafer, Behlül, Üveys, Hâkî, Mahmud, Hüsrev, Âşir, Nazar, Nizam, Mustafa Kemal, Eşref, Muhsin, İvaz, Kara Hasan, Kasım, Abdül, Maksud, Eyüb, Şaban Ali, Beşaret şeklindedir. En fazla kullanılan isimleri Kerkük ile kıyasladığımızda isimlerde büyük benzerlik vardır ve hatta aynîlik söz konusudur.⁷⁸⁶

⁷⁸⁵

TKGM. TTd., v. 16a

⁷⁸⁶

111 Numaralı Kerkük Livası Mufasssal Tahrir Defteri (Kanuni Devri), s.10

Kullanılan isimlerin Müslüman nüfusun ortak kullandığı isim olması nedeniyle defterde yer alan kayıtlardan Türk, Kürt ve Arap şeklinde etnik kökene dayalı nüfus ayırımına gitmemiz mümkün görünmemektedir. Kerkük defterindeki kayıtlardan farklı olarak burada isimlerin yanına Kürt veya Arab şeklinde kayıtlar düşülmemiştir. Şerefname’de, Şehrezul’daki Kürtlerin büyük çoğunluğunun Hristiyan olduğu yönünde verilen bilgi⁷⁸⁷ ile tahrir defterinde yer alan isimlerin neredeyse tamamına yakınının Müslüman isimleri olduğu göz önünde bulundurulursa nüfusun çoğunluğunun Türk ve Arap unsurlardan oluştuğu kanaatine varılabilir.

Ayrıca bölgedeki mezhep etkisine bağlı bir değerlendirme yapmamız mümkündür ki saydığımız şekliyle Ali, Hasan, Hüseyin gibi isimlerle, şahkulu, imamkulu, mehdi gibi Şiiliğin temel inançlarını anımsatan isimlerin sıklıkla kullanılmasına rağmen, İslam dünyasında büyük rağbet gören Ebûbekr, Ömer ve Osman isimlerinin az sayıda kullanılması Şiiliğin bölgedeki etkisinin oldukça fazla olduğunu göstermektedir.

5.1.6. Vakıflar

Tahrir Defterinde kaydı bulunan vakıflar şu şekildedir.

Vakfın İsmi	Hasıl
Vakf-ı Mescid(?)	80
Vakf-ı Gürhan	--
Vakf-ı Mescid der varoş-ı kale-i Zalim	500
Vakf-ı Zâviye-i Baba Gaybullah (Sergar karyesi)	8402
Vakf-ı Zâviye-i Sultan Yolsancak (Bâdbîr karyesi)	1830

⁷⁸⁷

Şerafeddin Han, **a.g.e.**, c. 1, s. 62

Vakf (bağ)	100
Vakf-ı Zâviye-i Baba Kôri	3274
Vakf-ı Zâviye-i Şeyh Rüstem	683
Vakf-ı Zâviye-i Sarıbend	6958
Toplam	21827

Şehrizor eyaleti dahilinde bulunan sancak, kaza ve kasabalarda vakıflar şunlardır.⁷⁸⁸

Vakfın İsmi	Bulunduğu Yer
Abdullah Alemdar bin Saff(?) Vakfı	
Abdullah bin Merlîs(?) Vakfı	
Abdullah bin Muras Vakfı	
Abdullah bin Mustafa Vakfı	Kurye
Abdurrahman Paşa Camii Vakfı	
Abdurrahman Paşa Mescidi Vakfı	
Abdurrahman Paşa vâlidresi Karintas(?) Hatun vakfı	Süleymaniye
Abdülkâdir Ağa bin Seyfullah(?) Vakfı	
Ağcalar ve Ağcadağ	
Ahmed Beğ bin Mehmet Emin Beğ Vakfı	
Akar Hayırlan	
Akar Keşkül	Zengâbâd sancağı
Akar Kurd Tepe	
Akar Mihnetâbâd	
Akar Nârin Arzı	Zengâbad'a tâbi
Akar Sıra Tepe	
Ali bin Abbas Vakfı	

⁷⁸⁸

BOA, EV.d. 15050, EV.d. 17161 (Listede h. 1269 yılı temel alınmış olup, h. 1277 verileri katkı sağlamıştır.)

Ali bin Mehmet Vakfı	
Ali Saray Mâlikânesi Vakfı	Dakuk
Arabkendi ulyâ ve süflâ mâlikânesi vakfı	Dakuk nâhiyesi
Arpadepe Mâlikânesi	
Arslan Ağa Mescidi Evkafı	
Arslan Paşa(?) Mâlikânesi	
Asar Hatun Mâlikânesi	
Ashâb-ı Gezûnî Mâlikânesi	
Ayşe Han (binti Hacı Hızır) Vakfı	Kerkük Kalesi
Baba Zünnun Zâviyesi Vakfı (Berhayâtî, Eman Şah Derbendi derûnunda)	Kerkük Kazâsı
Bâdâbad Mâlikânesi Vakfı	Kerkük Kazâsı
Bâğût karyesi Vakfı	
Bakkal Lagan Vakfı	
Bâpîr Mâlikânesi	
Batanlu nâm-ı diğêr Ben'az Malikânesi	
Batmanlu Mâlikânesi	
Bayad nâm-ı diğêr Yapar mezraası mâlikânesi vakfı	Dakuk karyesi
Bekir Beğ bin Mehmet Beğ Vakfı	Kurye
Berkşan (Yer Keşan, Bezkeşân) Mâlikânesi	
Besas Mâlikânesi	
Beşir (karyesi) Mâlikânesi	
Bilâde Mâlikânesi	
Billurtepe Mâlikânesi	
Camii Kebir Abdurrahman Paşa Vakfı	
Camii Kebir, Takzen(?) ve Kurye Malikânesi	Kale'de
Câmii Nu'mân Evkâfı	
Çardaklu Mâlikânesi	
Çatal Depe ve Kanber Ali maa Türkalan Mâlikânesi	
Çay ve Gülesür Mâlikânesi	
Çay, Gülesür, Dâdegânî, Düle, Derviş ve Çay mezraaları	

mâlikânesi vakfı	
Çekirge ziyaret ve Dereburun Mâlikânesi	
Çerpekli Mâlikânesi	
Çimen Mâlikânesi	
Çöplüce Mâlikânesi	
Çöplük ve Çabaçermik malikanesi	Köprü
Dakuk Mâlikânesi	
Dakuk ve Cami Yeri Mâlikânesi	
Danyal en-Nebî Camii Şerifi Vakfı	
Delibaş Camii vakfı	
Derviş Mehmet mezraası Mâlikânesi	
Edhar Mâlikânesi	
El-Hâc Molla Hızır bin Hasan Vakfı	
Emhar Mâlikânesi	
Esbak Kerkük Mütesellimi Ahmed Beğ'in Vakfı	Kurye
Evçişli Mustafa bin Ali Vakfı	Kale sakinlerinden
Eybe ve Satı Mâlikânesi	
Faltanlı ve Meyl Nâsır ve Hüsn Hatun Mâlikânesi	
Fatma binti Mehmet Emin Vakfı	
Ferkân (Fergan) Mâlikânesi	Kerkük Kazâsı
Gaffar Mâlikânesi	
Gaffar Hatun mezraası (vakfı)	
Göktepe ve Yarımca karyesi mâlikânesi	
Hacı Ahmed Ağa Camii Vakfı	
Hacı Ali bin Haydar Vakfı	
Hacı Fakir bin Safî vakfı	
Hacı Hasan Vakfı	
Hacı Hasan Ağa Mescidi	Kerkük kalesi derûnu
Hacı Haydar Vakfı	
Hacı Hızır Vakfı	Süleymaniye sancağı
Hacı Hızır bin Hasan	

Hacı Hızır bin Musin ve Mahmud vakıfları	Kurye
Hacı Mehmet el-Fûs medresesi vakfı	
Hacı Mehmet el-Kus(?) Camii Şerifi Vakfı	Kerkük Kalesi varoşu
Hacı Mehmet Esad Camii Vakfı	
Hacı Mehmet Vakfı	
Hacı Mustafa bin Mehmet Vakfı	
Halfe Abuşzâde Mahmud Camii	
Haremeyni'ş-Şerifeyn Evkâfindan Karye-i Tis'in Vakfı	
Haremeyni'ş-Şerifeyn Vakfı	
Hasan Mekki Vakfı	Kale Derûnunda
Hatun Âbâd Mâlikânesi	
İbe ve Sâfikendi mezraaları ve Dizdar Ali mescidi vakfı	Kerkük Kazâsı
İbrahim Paşa Mecdî Vakfı	Şatırlu Karyesi
İlyas Ağa Camii Vakfı	
İmam Ahmed Vakfı	
İmam Hasan Vakfı	
İmam Hasan ve Şöhretî Sığırlı Baba Mâlikânesi veya İmam Hüseyin ve Şöhretî Sarıtepe ve asl kaydı Sığırlı Baba	
İmam Kasım Evkâfı	
İmam Mehmet el-Basrî Zâviyesi Vakfı	
İmam Ömer Zâviyesi Vakfı	
Kâke Arzı mâlikânesi	Altunköprü
Kalkanlu Mâlikânesi	
Kara Hasan (karyesi vakfı) Mâlikânesi	
Karatepe Mâlikânesi veya Karatepe Mezraası Vakfı	Kerkük
Kargaçay Mâlikânesi	
Karye-i Fevziye Mâlikânesi	
Karye-i Tepelü ve tevâbii	
Kellecizâde Mustafa Ağa Vakfı	Kale'de
Kerkük Mâlikânesi	
Kızılkend Mihveri Mâlikânesi	

Kızılyar Mâlikânesi	
Kilise (Mezraası) Mâlikânesi	Dakuk Nâhiyesi
Kuşkuye Mâlikânesi	
Leylan Mâlikânesi	
Mahmud bin Halfe Abûs Vakfı	
Mehmet Paşa Camii Şerifi Vakfı	Süleymaniye Sancağı Karadağ kazâsı
Merâga Mâlikânesi	
Meran(?) kazasında vâkî Mescidi şerifin vakfı	Süleymaniye sancağı
Mezraa-i Tennur	Erbil Kazası
Mezraa-i Yarımca Mâlikânesi	
Mezrûât-ı Kerkük Mâlikânesi	
Molla Esed bin Molla Mehmet Vakfı	
Molla Hamza Mescidi ...mâlikânesi	
Molla İlyas bin Molla Kasım Vakfı	
Molla İlyas Camii Vakfı	
Molla İsmail Mescidi Vakfı	
Musallâ Camii Vakfı	
Mustafa Ağa bin Sâfi Ağa Vakfı	Kurye
Mürcek kazasında vâki mescidin vakfı	Süleymaniye sancağı
Mürtaş kazasında vâki mescidin vakfı	Süleymaniye sancağı
Müş'îye Mâlikânesi	
Neft Asabarık(?)	
Nehri Hızlan	
Nu'man camii yakınında İplik Çarşusu mîzânı	
Numan Vakfı	
O İki İmam Evkâfı	
Oturaklı Hacı Mehmet Câmî Vakfı	
Ömer bin Abdi Vakfı	
Rine Bulağı Mâlikânesi	
Sâhibul Hayrât Hacı Hızır Vakfı	

Sakızlı ve Sakızlıca Mâlikânesi	Kerkük Kazâsı
Salih Ağa bin Salih Vakfı	
Samanlu Mâlikânesi	
Sehşeva Paşa hamamı	
Selbartu Zaviyesi Vakfı	Kerkük Kazâsı Cebbârî Nahiyesi
Sergerdân Mâlikânesi	
Sergerdânâbâd Mâlikânesi	Kerkük Kazâsı
Sufî Abbas Mescidi Vakfı	
Sultan Sâkî vakfı	
Susencire ve Sürce Mâlikânesi	
Süleyman Paşa Camii Vakfı	
Süleyman Paşa Evkâfı	Süleymaniye Sancağı
Şâfiyyân Nu'mân Mescidi Vakfı	
Şeyh Mehmet Horasani vakfı	Erbil
Şeyh Merhûm vakfı	Dakuk
Şiriâbâd ve Günerûy Mâlikânesi	
Şurce Dağce Meşhed Mâlikânesi	
Tahmishane	Kerkük Çarşısı
Tepelü ve Arslan Paşa Han ve Hamamı Mâlikânesi	
Tercil ve Leylan	
Terkalan, Burğantepe, Viranşehir, Üçtepe	
Tımar Fânûs Mâlikânesi	
Timar Hacı(?)Mâlikânesi	
Timur Fanus Mâlikânesi	
Türkşan karyesi mâlikânesi	
Umuşlu Mustafa bin Ali Vakfı	Kale'de
Uçuşlu el-Hâc Mustafa Vakfı	
Ulyâ Arab Mâlikânesi	
Umuşlı Hacı Mustafa bin Ali Vakfı	
Uryanzâde Hacı Abdullah Vakfı	Kerkük

Üçkubbe Mâlikânesi (Haremeyn-i Şerifeyn Vakfından)	Tîş Karyesi
Vâiz Ahmed Efendi ve Molla Mehmet bin Hacı Ömer Vakfı	
Veli Beğ bin Mehmet Vakfı	
Yahya Yar Mâlikânesi	
Yarımca ve Mezraa-i Depe Mâlikânesi	
Yaylan Mâlikânesi	
Yengice Mâlikânesi	
Zeynek (Camii yeri) Vakfı	Dakuk Kasabası
Zeynel Beğ bin Mustafa Beğ Vakfı	Kurye

5.2. Ekonomik Yapı

Osmanlı ekonomik yapısı içerisinde salyaneli ve salyanesiz eyaletler ve sancaklar vardır. Salyanesiz sancak veya eyaletler genellikle tımar ile yönetilir. Bu şekilde yönetilen eyalet ve sancaklarda topraklar genellikle has, zeâmet ve tımar olarak üç kısma ayrılmıştır.

Has, yüz bin akçeden fazla gelir elde edilen tımarlar hakkında kullanılır bir tabirdir. “Havas” şeklinde çoğul yapılır. Has tabiri Harzemşahlar, Memlûkler ve Anadolu Selçuklularında da vardır. Mesela 500 köylü bir sancağın, 200 veya 300 köyü ikişer üçer köy olarak 80-90 tımara ayrılır, istihkak kazanan askerlere verilirdi. Kalanı “zeamet” ve “has” itibar edilerek bundan vezirlere, beylerbeyilere, sancak beylerine ve diğer emirlere hisse olarak verilir, sonra kalan kısmı “**Hass-ı Hümayun**” namıyla devlete bırakılırdı. Bu tımar, zeamet ve haslar çiftlik demek değildi. Arazi yine sahipleri olan halk tarafından ekilip biçilir, yalnız âşarı, ferağ ve intikalde harçlarıyla kanunen tayin olunan vergiler has sahiplerine verilirdi. Has,

zeamet ve tımar haddizatında aynı şey olduğu halde sahiplerine ve daha doğrusu temin ettikleri gelire göre isimler alıyordu. Senelik yüz bin akçeyi geçen dirliğe “**has**” yirmi binden yüz bine kadar olana “**zeamet**”, binden yirmi bin akçeye kadar olana da “**tımar**” denilirdi.⁷⁸⁹

Hâssa’ya ait eyaletlerde gelirler üçe ayrılırdı. Birincisi Havâssı Hümâyun, ikincisi vezir, yüksek rütbeliler ve mîri mîrân, üçüncüsü ise zaim (büyük tımar sahipleri) için olanlardır.⁷⁹⁰ Şehrizer’da defter kethüdası ve tımar defterdarı vardır.⁷⁹¹

Hâslar:

Hâssı Hümâyun, hükümdara ait olan hâstır ve Şehrizer mîri mîrânının hâssı 6x100.081 akçedir.⁷⁹² Evliyâ Çelebi Hâss-ı Şehrizer’u on bir kere yüz bin akçe olarak ifade etmektedir.⁷⁹³ Şehrizer’da sancak sayısının artışı ile birlikte hâs miktarının da çoğaldığı görülüyor.

Tımar: İcmal defterlerindeki geliri 20 bin akçeden az olan toprak parçalarına tımar ismi verilmiştir. Padişahın beratı ile verilenlere **tezkiireli tımar**, beratı olmayanlara da **tezkiiresiz tımar** denilmiştir. Şehrizer eyâletinde Tezkiireli tımarlar 6000 akçeden yukarı olanlardır. Tezkiiresiz Tımarlar ise 6000 akçeden aşağı olanlardır.⁷⁹⁴

⁷⁸⁹ Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971, c. I, s. 750-751

⁷⁹⁰ Aynî Ali Efendi, **a.g.e.**, s. 6

⁷⁹¹ Feridun Bey, **a.g.e.**, c. 2, s. 302, Aynî Ali Efendi, **a.g.e.**, s. 18

⁷⁹² Aynî Ali Efendi, **a.g.e.**, s. 7

⁷⁹³ Eyliyâ Çelebi, **a.g.e.**, c. 1, s. 81, Eyliyâ Çelebi, **a.g.e.**, c. 4, s. 304

⁷⁹⁴ Aynî Ali Efendi, **a.g.e.**, s. 38-39

Evliyâ Çelebi Şehrizer'un, Abdurrahman Vefik ise 31 sancaktan oluşan Şehrizer'un ze'âmet miktarını 85, tımar miktarını ise 806 olarak vermektedir.⁷⁹⁵ Hâs miktarı 1.100.000 akçedir.⁷⁹⁶

Ahmet Akgündüz, Şehrizer'un tek kanunnamesi olduğunu ifade eder. Akgündüz'ün de, transkripsiyonunda resm-i arûs kısmı eksik olarak, vermiş olduğu 1002 numaralı tahrir defterinde yer alan kanunnameye göre alınacak vergi miktarları şu şekildedir:⁷⁹⁷

1. Hâsıl olan gallât'dan altıda bir öşür ve çift başına yirmi akçe
2. Ve hâne-i şumâr deyü her müzevecden on akçe
3. Ve ineği olan kimesnelerden mevâşî deyu her inekten beş akçe ve yüz koyundan üç koyun
4. Penbe ve bağ ve meyveden dahi altıda bir alınmak üzere deftere kayd olundu.
5. Ve resm-i arûs altmış akçe ve resm-i âsiyâb seksen akçe alınır.

Akgündüz “Şehr-i Zûl diye bilinen sancağın 964 tarihinde hazırlanmış tek ve kısa bir Kânunnâmesi olduğunu”⁷⁹⁸ belirtse bile Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü arşivinde yer alan ve ayrıntılı incelemesini yaptığımız 351 no'lu tahrir defterinde Şehrizer'un ayrıntılı bir kanunnamesi daha vardır. Kanunname Dakuk'daki durum ile başlar. Gülanber'den bahseder ve Kerkük ile ilgili bir hükümle sona erer.

⁷⁹⁵ Eyliyâ Çelebi, **a.g.e.**, c. 1, s. 80, Abdurrahman Vefik Sayın, **a.g.e.**, s. 230

⁷⁹⁶ Abdurrahman Vefik Sayın, **a.g.e.**, s. 230

⁷⁹⁷ BOA, TT.d, 1002, Ahmet Akgündüz, **a.g.e.**, c. 7, s. 96

⁷⁹⁸ Ahmet Akgündüz, **a.g.e.**, c. 7, s. 95

351 ve 1002 no'lu tahrir defterlerine ait kanunnameler ile 351 no'lu tahrir defterinde yer alan 1640 (h. 1050) tarihine ait hüküm ortak değerlendirildiğinde Şehrizor'dan alınan vergiler ve oranları şu şekildedir:

Vergi	Akçe	Vergi	Oran	Vergi	akçe
Hâne-şumar	10	Gallât	1/6	Buğday	5 tagar için 4
Hâne-şumar	8 veya 5	Koyun	3/100	Arpa	5 tagar için 4
(dakuk)					
Mevâşî	5	Penbe	1/6	Zürret	5 tagar için 4
Âsiyâb	80	Bağ	1/6	Cevzeka	5 tagar için 8
Değirmen	20	Meyve	1/6	Simsim	5 tagar için 8
(dakuk)					
Kârih	100	Bağ(dakuk)	1/10	Cullâh	Her cûme için 6
Piyaz levhi	1	Tamga	1/20	Ganem	2 koyun 1
Düğe	2.5	Kuyu	2/11		
Dişi Eşek	2.5	Turp	1/10	Cullâh	5
				(Kerkük)	
Arûs	60	Şalgam	1/10	Öküz	-
				(koşulan)	
İспенç	25	Arpa, Buğday	1/7	Tosun	-
				(koşulan)	
Dürzilerden	5	Hurma,Susam		Dişi Eşek	2.5
Hane-şumar	5	Bağ (1050)	1/8	Bıçak	1
(1050)				koyunu	
Heruke	2.5	Hayvan	4/100	Dişi Koyun	2
Ser tagar	5			Camuş	30
Arpa	2.5				
Değirmen	40				
(1050)					

5.2.1. Ticaret

Şehrizer'un İran -ve sonraları Rusya- serhaddinde bulunması nedeniyle ticaretin buralarla yapıldığı görülmektedir. Vali Mirimiran Mehmet Selim mührüyle gönderilen bir yazıda “Şehrizer Eyâleti İran ve Rusya devletleri sınırlarının hudûdu demek olduğundan devlet-i müşârun ileyhimâ teb’asından eyâlet-i mezkûreye berâyı ticâret ve husûsâtı sâire zımnında vürûd edenler hakkında” yapılacak muamelenin bilinmesi açısından Rusya ve İran ile imzalanan muahedenamenin bir sureti talep edilmiştir.⁷⁹⁹

Osmanlı yönetiminin ilk yıllarında Şehrizer'un Erbil ile ticaretini görüyoruz. Şehrizer'un zahire ihtiyacı satın alınma yoluyla Erbil halkından karşılanmıştır. Bu zahirelerin rızası olanlardan satın alınması ve satmak istemeyenlere karşı asla zor kullanılmaması esas alınmıştır. Satın alınan bu zahireler öncelikle yeniçeri, kul taifesi ve gönüllülerin ihtiyaçları içindir. Yani askerlerin gıda ihtiyaçlarının karşılanması amaçlanmıştır.⁸⁰⁰

Şehrizer'da kıtlık yaşanması üzerine zahirelerin Erbil'den para ile satın alınması, ancak bu bahane ile halka zulmedilmemesi emredilmektedir[1 Safer 979 / 25 Haziran 1571]⁸⁰¹

Bağdat valisi Derviş Paşa,⁸⁰² İran aşiretlerinin yaylak için Şehrizer sahralarına çıkışlarında onlardan ucuz fiyatla tedarik ettiği koyunları Bağdat'ta

⁷⁹⁹ BOA, A.MKT.UM, 34/64

⁸⁰⁰ BOA, A.DVNS. MHM, 14/70, 71

⁸⁰¹ BOA, A.DVNS. MHM, 17/34-35

⁸⁰² ö. 1655

yaptırdığı kasap dükkanlarında kestirip maiyyeti tayinlerine dağıttıktan sonra narhtan bir akçe noksanıyla halka sattırırdı.⁸⁰³ Bu yolla zahire alışverişi de yapardı.⁸⁰⁴

18. yüzyıl sonlarında İmadiye, el-Cezîre ve Musul'dan gelen kabilelerin Erbil, Kerkük, Şehrizer veya Bağdat'a yolculuklarını⁸⁰⁵ görmekteyiz ki bunlar büyük olasılıkla ticari kabilelerdir.

Bölgede yapılan ticarete alınan gümrük miktarı % 3 olarak belirlenmiştir. Zira 25 Mayıs 1806 (h. 7 Rabiülevvel 1221) tarihli bir hattı hümayunda Devletlerin himayesinde Avrupa ticaretiyle uğraşan bazı devletlerin reayaları Bağdat, Şehrizer ve Basra ticaretiyle dahi me'lûf olub bu güne gelince o taraflardan getirdikleri mallar için yeni tarife üzere yüzde üç gümrüklerini eda edegelmış oldukları ifade edilmiştir. Aynı belgedeki bilgilere göre mevcut halde Devleti Aliyye tarafından verilen iyi düzeni duyarak Efrenç himayesi altından çıkararak Devlet-i Aliyye'ye başvurma maksadları ile berat almak istemişler ise de Devlet-i Aliyye tarafından verilen ticaret beratı Avrupa'ya has olduğundan Irak tarafında temettü edegeldikleri eski menfaatlerinden mahrumiyetleri vardır. Yapılan müzakereler neticesinde Avrupa ve Irak tarafında ticareti olan Muhammediler'in yeni tarife üzere yüzde üç gümrük veregeldiklerine nazaran bunların da o şekilde gümrüklerini eda edecekleri ve bu şekilde gümrüğe kesinlikle zararı olmadığı kanaati hasıl olmuş ve padişaha arz edilmiştir. Bunun üzerine padişah, o taraflarda ticareti olanlara beratların verilmesini olmayanlara ise kim olursa olsun berat verilmemesini emretmiştir.⁸⁰⁶

⁸⁰³ İ. H. Uzunçarşılı, **a.g.e.**, c. IV, s. 407

⁸⁰⁴ Hammer, **a.g.e.**, c.10, s. 238

⁸⁰⁵ Yusuf Hubey, **a.g.e.**, s. 62

⁸⁰⁶ BOA, HAT, 686/33328

Şehrizer'da sanayi ve ticaret merkeze ait olup orada bazı ateşli silahlar ile kilim, yün ve pamuktan bazı dokumalar imal olunur. Koyun, keçi, sığır, hergele vesaireden oluşan evcil hayvanları çoktur. Koyunları Karaman ve Arap cinslerine ayrıldıkları gibi keçileri de iki cins tiftik ile bir cins âdîden oluşur. Vahşî hayvanları kurt, domuz, ayı, sırtlan, tilki, tavşan vesaireden ibâret olup arslan, kaplan ve pars gibi vahşî hayvanlar ise kayıptır.⁸⁰⁷

5.2.2. Tarım

Şehrizer Eyaleti'nde tımar, Basra, Diyarbakır, Erzurum, Şam, Halep, Bağdat ve Şam gibi Rumeli'deki uygulamaya benzer. Kılıcı, iki tür üzeredir. Biri altı bin akçe ve biri üç bin akçedir. Beylerbeyiler 5999 akçeye varıncaya dek mahlûl olan tımarları kendileri verip kendi nişanları ile berat verirler. 6000 akçe olduğunda Beylerbeyiler berat verilmesi için Âsitâne'ye yazarlar.⁸⁰⁸

Mustafa Cezar, Şehrizer'u, salyaneli⁸⁰⁹ eyaletler arasında vermektedir. Onun vermiş olduğu bilgiye göre Şehrizer'un, on üç sancağı yurtluk-ocaklık olup diğerlerinde tımar ve zeamet vardır. Beylerbeyinin yıllık hâssı bir milyon akçedir.⁸¹⁰

⁸⁰⁷ Şemseddin Sâmî, **a.g.e.**, c. 4, s. 2889

⁸⁰⁸ Feridun Bey, **a.g.e.**, c. 2, s. 304

⁸⁰⁹ **Sâlyâne** (Salyaneli Sancak), hâsılatı bir yıllık olarak verilen sancaklar hakkında kullanılmış bir tabirdir. Salyane ile idare olunan eyaletler başlarda Mısır, Bağdat, Yemen, Habeş, Basra, Lahsa, Cezayir, Trablus ve Tunus'tan ibaretken bu usul zamanla yaygınlaşmıştır. (Mehmet Zeki Pakalın, **a.g.e.**, c. 3, s. 112)

⁸¹⁰ Mustafa Cezar, **a.g.e.**, c. 3, s. 1536

Şehrizer fethedildiği ilk yıllarda sancak içerisinde karşılanamayan zahire (hububat) ihtiyacını Bağdat'tan karşılamaktadır. Şehrizer Beyinin isteği üzerine bu yönde Bağdat Beylerbeyi'ne de gerekli hüküm verilmiştir.⁸¹¹

Şehrizer ile Kerkük birleştirilip Erbil Bey'i Bekir Bey'e verildiğinde [2Cemaziye'l Evvel 967 / 30 Ocak 1560] Kerkük'ün 251.437, Şehrizer'un 177.685, Şilven nahiyesinin 92.000, Erbil'e tabi Ahşâfat'ın 141.503 hâssı vardır. Yani Bekir Beğ'e verilen toplam hâs miktarı 662.625'dir.⁸¹² Bu miktar Şehrizer'un 6 kere 100 bin olarak verilen hâssı ile uyum sağlamaktadır.

1561 yılında (Muharrem 969 tarihinde) yazılan Ruznamçe defterinde Bağdat'a tabi olarak ifade edilen Şehrizer livasında hâs miktarları şu şekilde verilmektedir. Yekûnu 180790 olarak verilen Şehribazar, Hamza Beğ'e sancak târîkiyle verilmiştir(Muharrem 969 / 1561). Nefs-i Melekkendi'nin eklenmesi ile birlikte miktar 190068'e ulaşmıştır. 11 Kasım 1561 tarihinde (h. 3 Rabiulevvel 969'da) Bâcvanlu mirlivası Dilaver Beğ'in hasları miktarı 240000 olarak ifade edilmektedir. 3 Rabiulahir 969 tarihinde yazılan kayıta Şehrizer Mîrimiranı Muzaffer Paşa'nın hasları Zalim Nahiyesi'nde 143375, Çınarhuper nahiyesinde 35187, Nevsüd nahiyesinde 63199, Şemiran nahiyesinde 80183, liva toplamı 369443. Kerkük livası Dukok(Dakuk?) hassı 164259, Kerkük hassı 135275, Kerkük'e tabi Bilkaz 108980, Kerkük liva toplamı 408514, tamamının toplamı 1.000.000 olarak verilmektedir. Sürücek mirlivası Zenen Beğ'in hassı 127684, Zengâbad ve Kerkük livalarındaki bazı haslar ile birlikte toplam 240.656 olarak hesaplanmıştır.⁸¹³

⁸¹¹ BOA, A.DVNS. MHM, 3/605

⁸¹² BOA, A.DVNS. MHM, 3/741

⁸¹³ BOA, DFE.RZ.d., 14/1153- 1161

Muzaffer Paşa'nın hâsları Şehrizar, Kerkük ve Sürücek olarak değerlendirildiğinde 1.018.613 olarak bulunabilir. Şehribazar ve Bacvanlu da bunlara eklenecek olursa Şehrizar'un hâs miktarı 1.448.681 ile verilen miktarın çok daha üzerinde çıkmaktadır. Şüphesiz ki burada miktarların toplamaları arasında çelişkilerin varlığı göz önünde bulundurulmalıdır. Aradaki farklar 969 / 1561 yılında Şehrizar ve Kerkük sancaklarının yanı sıra çeşitli karyelerin de Beylerbeyi Muzaffer Beğ'e ayrı ayrı bağlanmasından kaynaklandığı düşünülmektedir.

Şehrizar'un Harir Sancağı'nda Ardıç ağacı yetişmektedir. Hatta bu ağaçlar Basra'ya kadar gönderilmiştir.⁸¹⁴

Vilayet-i Baban'da miri malların tahsil edilmesine yardım için adam talep edilmektedir[25 Safer 982 / 16 Haziran 1574].⁸¹⁵ Baban'ın gelirleri iltizam usulü ile temin edilmiştir. Mültezimi ise Erbil sancak beyi İsmail'dir[10 Ca 982- 28 Ağustos 1574].⁸¹⁶ İsmail'in şikayeti üzerine Baban'da bazı havass-ı hümayun arazilerinin atıl ve batıl gösterilerek edinildiği tesbit edilmiş, Beylerbeyi'nden bunların beratlarını ellerinden alması istenmiştir[22 Cemaziyelahir 982 / 9 Eylül 1574].⁸¹⁷

28 Temmuz 1583 (h. 6 Recebül Müreccab 991) tarihinde gönderilen bir hükümde Şehrizar'a tabi beğlerin eskiden tımar ve gediğe ve beylerbeyinin yetkisinde olan şeylere karışmadığı, Kızılbaş'la düşmanlıktan beri ise atıl ve batıl beyleri hususan şimdi itaat eden Kızılbaş ile beğleri kanundan haberdar değiller iken ve aslen Beylerbeyileri tarafına iltifat ve müracaat etmezler iken tımar ve gedik arz ederek hass-ı hümayunda ve tımarlarda raiyet kalmamasına ve zarar husulüne sebep

⁸¹⁴ BOA, A.DVNS. MHM, 5/830

⁸¹⁵ BOA, A.DVNS. MHM, 26/66

⁸¹⁶ BOA, A.DVNS. MHM, 26/492

⁸¹⁷ BOA, A.DVNS. MHM, 26/743

oldukları yönüyle beylerin arzları ile muamele yapılmaması hakkındaki arzına cevaben o hususların beylerbeğine ait olduğunu kendilerine tenbih etmesi emredilmiştir.⁸¹⁸

19. yy. ortalarında hinta (buğday), şaîr(arpa), pirinç, penbe, nohud, mercimek, daru, mazi, duhan, üzüm, sumak, incir, bostan, elma, nar, erik, emrud, ayva, şeftali, ceviz, dut, ve zerdali⁸¹⁹ yetiştirilen temel ürünlerdir. Bağları ve verimli ağaçları ayrıca limon ağaçları da çoktur.⁸²⁰

5.2.3. Şehrizeror'dan Alınan Vergiler

Gerek ekonomik ve sosyal yapı gerekse diğer bölümlerde zaman zaman yer vereceğimiz vergi ve çeşitleri ile ilgili tabirlerin öncelikle açıklanması önemlidir. Osmalı Devleti'nde **Resm;** Hükümet namına tahsil edilen vergi yerinde kullanılır bir tabirdir. Çoğulu rüsumdur. Tanzimat'tan önce verginin alındığı madde sona getirilmek suretiyle terkip halinde ve resm-i çift, resm-i ganem, resm-i kısmet gibi kullanılırdı. Sonraları Ağnam resmi, Gümrük resmi şeklinde kullanılmıştır.⁸²¹

Farklı isimlerde pek çok vergi bulunmasına karşın, burada yalnızca tezimiz içerisinde kullanılan vergi türleri ifade edilecektir.

Resm-i Arûs, Evlenen kadınların erkeklerinden alınan vergi hakkında kullanılır bir tabirdir. Osmanlılar'da düğün veya gerdek için alınan bir vergi olarak

⁸¹⁸ BOA, A.DVNS. MHM, 49/510

⁸¹⁹ Mehmet Hurşîd Paşa, **a.g.e.**, s. 178

⁸²⁰ Şemseddin Sâmî, **a.g.e.**, c. 4, s. 2888

⁸²¹ Mehmet Zeki Pakalın, **a.g.e.**, c. III, s. 28-29

da kullanılmıştır. Arus; Arapça gelin demektir. Güveyi manasında da kullanılır. Osmanlı kanunnamelerinde ve tahrir defterlerinde resm-i arûs, arûsiyy, arûsâne ve gerdek resmi adlarıyla da kaydedilen bu vergi zuhûrata bağlı bâd-ı hevâ vergileri arasındadır. Bu resm, İslâm ve Hristiyan’a göre değiştiği gibi kocaya varanın kız veya dul oluşuna göre de değişirdi. Resm-i Arûs, kocaya varan kızlarla kadınların kocalarından 15 ile 60 akçe arasında değişen miktarlarda alınmıştır. Evlenen Müslüman kadını bakir ise 60, dul ise 30, gayr-ı müslim kadını bakir ise 30, dul ise 15 akçe alınırdı. Bu vergiyi diğer vergiler gibi tımar, zeamet ve has sahipleri alırlardı. Tımarların kaldırılması üzerine bu vergi de kaldırılmıştır.⁸²²

Resm-i Bâdihava, Tımar usulü geçerli olduğu zamanlarda uhdesinde arazi bulunmayan ve ticaretle meşgul bulunan reayadan alınan vergilerden birinin adıdır. Buna “Caba akçası” da denilirdi. Evlilerden senede 12, bekarlardan 6 akça alınırdı. Tahrir defterinin genelinde “Bâd-ı Hevâ ve Resm-i Arûs” şeklinde yer almakla birlikte Karadağ Nâhiyesi’nin bir bölümünde⁸²³ yalnızca Bâd-ı Hevâ olarak ifade edilmiştir. **Resm-i Bennâk**, Tımar sahiplerinin reayadan aldıkları vergilerden birinin adıdır. Kazanç vergisi kabilinden bir vergi idi. İkiye ayrılırdı: Ekinlü bennâk, caba bennâk. Ekinlü bennâk; ekinde olan arazisi yarım çiftlikten az olanlardan, caba bennâk de toprak sahibi olmayıp ticaretle meşgul bulunanlardan alınırdı. Vergi senede 12 akça idi. Tanzimat’tan sonra kaldırılmıştır.⁸²⁴

Resm-i Çift, Araziden alınan vergilerden birinin adıdır. Buna “Çift Akçası” da denilirdi. Kanunen iki öküzle işlenebilecek yer bir çift sayılmıştır. Oran her yerde

⁸²² Mehmet Zeki Pakalın, **a.g.e.**, c. III, s. 29, Abdurrahman Vefik Sayın, **a.g.e.**, s.40, Halil Sahillioğlu, “Arûs Resmi” maddesi, **TDV.İA.**, İstanbul, 1991, c. 3, s. 422

⁸²³ Bkz. TKGM. TTd, v. 119a

⁸²⁴ Mehmet Zeki Pakalın, **a.g.e.**, c. III, s. 29

aynı değildir. Bir kısım yerlerde çok, diğer bir takım yerlerde de azdı. Her yerin defterlerinin başlarındaki veya arkalarındaki kanunnamelerde resm-i çift ne miktar yazılmış ise o miktar alınırdı. Asgarî haddi 22, azami haddi 57 akça idi. Tanzimattan sonra kaldırılmıştır.⁸²⁵ Şehrizer’da çift başına 20 akçe alındığı görülmektedir. Toplamda ise çift akçesi miktarı tabloda ayrıntıları görülebileceği üzere 36860.akçedir.

Nahiye	Gelir	Nahiye	Gelir
Zâlim	7600	Paske	1840
Çınar Huper	680	Pâk	1880
Nevsüd	1370	Kelaş ve Alan	4540
Şimran	2910	Dulhavran	3860
Sebül	3350	Veyleke	220
Şehribazar	4070	Havar	630
Sürücek	930	Sazan	420
Dâvudân	2210	Nöyi	350
Toplam		36860	

Resm-i Güvâre, erken yetişen meyve ve sebzelerden alınan vergi yerinde kullanılır bir tabirdir. Erken yetişen her türlü meyve, sebze, ot gibi şeyler bu vergiye tabi idi. Tanzimat’tan sonra âşar miyanına idhal edilerek bunlardan da öşür alınmaya başlanmıştır. Ancak âşarın ihalesinden evvel yetişen ve elden çıkarılan bu gibi şeyler “Güğeri memuru” adı verilen bir memur tarafından köye gidilerek yazılırdı. Mahsulü yazılan köy mültezime ihale olunursa öşrünü sahiplerinden almak üzere, defteri

⁸²⁵

Mehmet Zeki Pakalın, **a.g.e.**, c. III, s. 30, Abdurrahman Vefik Sayın, **a.g.e.**, s.36

mültezime verilir, ihale edilmeyerek emanete kalırsa idare meclislerince konulan kıymetleri üzerinden öşrü alınırdı.⁸²⁶ **Kevvâre;** petek anlamına gelmektedir. Küvvâre ve güvâre şeklinde okunuşları da vardır. Resm-i kovan şeklinde kullanımına da rastlanmaktadır. Arapça sözlükte, küvâre veya kevvâre yazılımları ile anlamı arı kovanı ve kovan şeklinde verilmektedir.⁸²⁷ Bir başka bilgide Güvâre Farsça bir kelime olup sindirimi kolay olan yiyecekler (me'kûlât) demektir. Bu anlamda Resm-i Güvâre çeşitli sebze ve meyvelerden alınan vergi şeklinde ifade edilmiştir. Buna göre erken olgunlaşan her çeşit meyve ve nohut, bakla, mercimek, soğan ve sarımsak vs. bu vergi içerisinde yer alır. Oranı her eyaletin kanun ve geleneğine göre değişiktir.⁸²⁸ Zâlim'den 10, Kelaş ve Alan'dan 465, Pâk'den 300, Paski'den 280, Dâvudân'dan 140, Şehribazâr'dan 509, Sebul'den 541, Şimran Günde köyünden 56, Nevsüd'den 218 olmak üzere 2519 akçe kovan geliri elde edilmektedir.

Resm-i Mücerred, Tımar usulü varken uhdesinde arazi bulunmayan ve ticaretle meşgul bulunan reayanın bekarlarından alınan vergilerden birinin adıdır. Senede 6 akça alınırdı. Tanzimattan sonra kaldırılmıştır.⁸²⁹

⁸²⁶ Mehmet Zeki Pakalın, **a.g.e.**, c. III, s. 30

⁸²⁷

http://www.almaany.com/home.php?language=arabic&word=%D9%83%D9%88%D8%A7%D8%B1%D8%A9&lang_name=T%C3%BCrk%C3%A7e&type_word=2&dspl=0 (17.11.2013 tarihinde erişildi), كَوَارَة şeklinde yazılan kelime'nin anlamı Mu'cemü'l-Vasît'te de خلية النخل الأهلية yani arı kovanı olarak verilmektedir. (İbrahim Mustafa-Hâmid Abdülkâdir-Ahmed Hasan Zeyyâd-Muhammed Ali Neccâr, **Mu'cemu'l-Vasît**, Mektebetü's-Şurûkî'd-Devliyye, 4. Baskı, Mısır, 2004, s. 804)

⁸²⁸ Abdurrahman Vefik Sayın, **a.g.e.**, s.39, Cevdet Türkay, Osmanlı İmparatorluğu'da Vergi, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Mayıs 2000, Sayı 40, s. 60

⁸²⁹ Mehmet Zeki Pakalın, **a.g.e.**, c. III, s. 31

Mehmet imzasını taşıyan ve Zalim, Şemiran, Nevsüd, Zengabad nahiyelerine ait kayıtları içeren 1002 numaralı tahrir defterinde toplam gelir miktarı 170.075 olarak verilmektedir.⁸³⁰

Cizye, Musul ve Şehrizer eyaletlerinde bulunan kadılara 1691 (1102) yılında gönderilen bir hükümde gayri müslimlerin ellerinde cizyelerini ödediklerine dair mühürlü kağıt veya ferman verildiğini görmekteyiz (23 Cemaziyelahir 1102 / 24 Mart 1691).⁸³¹

Tahrir defterinde hane kısmı boş olan ve isimlerin kaydı bulunmayan mahallerde başka yerlerin halklarının ziraat ettiği düşünülmektedir. Nitekim bir kısım yerlerde muhtelif cemaatlerin ziraat etmiş oldukları not düşülmüştür. Şehrizer'dan alınan vergi kalemleri ve her kalem için alınan toplam vergi miktarları şu şekildedir.

Hane-şumar; 1002 numaralı Şehrizer tahrir defterinde Hâne-şumar ismiyle her müzevvecden on akçe alınacağı ifade edilmiştir. 351 no'lu tahrir defterindeki dağılımı şu şekildedir:

Nahiye	Gelir	Nahiye	Gelir
Zâlim	6540	Paske	1100
Çınar Huper	---	Pâk	1280
Nevsüd	5240	Kelaş ve Alan	4090
Şimran	5630	Dulhavran	900
Sebül	3250	Veyleke	120
Şehribazar	4540	Havar	1370

⁸³⁰ BOA, TT.d, 1002, s. 43

⁸³¹ BOA, İE. DH., 10/980

Sürücek	540	Sazan	570
Dâvudân	5140	Nöyi	220
Toplam			40530

Gallât'dan; altıda bir öşür ve çift başına yirmi akçe alınacaktır.

İспенç; Gayri Müslimlerden alınan vergidir. Şehrizer'da bulunan Yahudilerden alınan vergiler için kullanılmıştır.

Tamga; Taşradan gelen metadan ve gayrıdan alınan vergilerdir.

Hisse-i Yahûdiyyân; Yahudi nüfusun bulunduğu yerler olan Zalim'de 1250, Nevsüd'de 1100, Şimran'da 550 olmak üzere Şehrizer'da toplam 2900 akçe gelir vardır.

Âsiyâb; değirmen anlamında Farsça bir kelimedir. Bu anlamda **Resm-i Âsiyâb**, sipahilerin mutasarrıf oldukları arazide işletilen değirmenlerden alınan vergidir. Bir sene aralıksız işleyen değirmenlerden 60, altı ay işleyenlerden 30, üç ay işleyenlerden de 15 akça alınırdı. Tanzimattan sonra değirmenler “Temettu”(kazanç), vergisine bağlanmış, sipahilerle, zeamet ve has sahiplerinin aldıkları bu vergi kaldırılmıştır.⁸³²

Pakalın'ın 60 olarak ifade etmesine karşın Şehrizer'da değirmenlerden genel itibariyle 80 akçe vergi alındığı görülmektedir. Değirmenlerin bir kısmı ise iki bâb (kapı) olduğu için iki katı gelir getirmektedir. Şehrizer'da 211 adet değirmen vardır. 53 adedi harab olduğu için vergi alınmamıştır. İşleyen değirmenlerden alınan toplam vergi miktarı 14360 akçedir. Bu değirmenlerin sayısının ve alınan vergilerin nahiyelere göre dağılımı şu şekildedir.

⁸³²

Mehmet Zeki Pakalın, **a.g.e.**, c. III, s. 29, Abdurrahman Vefik Sayın, **a.g.e.**, s.38

Değirmen	Adedi	Geliri	Harap olanlar
Zâlim	58	3660	29
Zâlim Toyı	19	860	8
Çınar Huper	0	0	0
Nevsüd	23	1600	3
Şimran	7	560	1
Sebül	18	1360	3
Şehribazar	19	1440	2
Sürücek	7	240	4
Dâvudân	9	720	0
Paske	1	80	0
Pâk	6	480	0
Kelaş ve Alan	11	880	0
Dulhavran	5	400	0
Karadağ	16	1360	0
Veyleke	2	160	0
Havar	7	320	3
Sazan	2	160	0
Nöyi	1	80	0
Toplam	211	14360	53

Ağnam; Hayvanlardan alınan vergi anlamındadır. Bu makamda “Resmi Ganem” ıstılahı da kullanılmıştır. “Ağnam” Arapça’da koyun demek olan “Ganem”in çoğuludur. Bu itibarla koyunlar manasına geldiği halde “Ağnam” ve

“Ağnam resmi” hayvanlar vergisi yerinde de kullanılmıştır.⁸³³ Pakalın onaltıncı asırda iki koyun veya keçiden bir akça alındığını ifade etmektedir.⁸³⁴ Ancak Şehrizer’da durum bundan tamamen farklıdır.

Şehrizer’da Ağnâm; Karadağ nahiyesindeki bazı köylerden alınmaktadır. Toklu ile birlikte verilmesi nedeniyle sadece koyun için alınan bir vergi olduğu söylenebilir. Her koyun başına 20 akçe alındığı görülmektedir. Karadağ Nahiyesi’ndeki 308 koyundan toplam 6525 akçe Ğanem/Ağnâm vergisi alınmaktadır.

Toklu; koyunun erkeğine verilen isimdir. Karadağ nahiyesindeki bazı köylerden alınmaktadır. Her toklu başına 15 akçe alındığı görülmektedir. Karadağ Nahiyesi’ndeki 308 tokludan toplam 5695 akçe Toklu vergisi alınmaktadır.

Mahsûl, Piyaz, Şîr ve Zerdalü; piyaz kelimesi Farsça soğan anlamına gelmektedir. Kerkük tahrir defterinde yer alan Kânûn-ı Nâhiye-i Kerkük’te Mahsûl-i Piyaz olarak, eksin veya ekmesin her köyden altmış akçe alındığı ifade edilmiştir.⁸³⁵ Şehrizer tahrir defteri başında yer alan kanunnamede ise uzununu sekiz arşın, eni dört arşın olan piyaz levhinden (soğan tarlalarından) bir akçe alındığı belirtilmektedir.⁸³⁶ Mahsul başlığı içerisinde Piyaz, Şîr(?) ve gayrihi ile seben(?), zerdâlû ve emrûd olarak ifade edilen Zâlim’de 1900, Mahsul başlığı içerisinde çoğunluğu Şîr(?) ve mahsul olarak ifade edilmekle birlikte seben(?), şeftalü ve zerdalü kayıtlarını birlikte gördüğümüz Kelaş (Gelaş) ve Alan’dan 2275, Mahsûl başlığı altında seben(?)

⁸³³ Mehmet Zeki Pakalın, **a.g.e.**, c. I, s. 25

⁸³⁴ Mehmet Zeki Pakalın, **a.g.e.**, c. III, s. 30

⁸³⁵ **111 Numaralı Kerkük Livâsı Mufasssal Tahrîr Defteri (Kanûnî Devri)**, DAGM, s. 75 (v. 25b)

⁸³⁶ TKGM. TTd. 351, v. 2a

zerdâlû olarak yazıldığını gördüğümüz Pâk'den 3100, Mahsûl başlığı altında seben(?) ve zerdâlû olarak yazıldığını gördüğümüz Paski'den 880, Sürücek'te Hüztar köyünden Mahsûl başlığı altında 1600, Mahsul başlığı içerisinde siyah ve saru şîr(?) ve ... ile Şimran'dan 220, Mahsul başlığı içerisinde seben(?) ve zerdalû ve yalnızca mahsul olarak verilen Nevsüd'den 13300 akçe vergi alınmaktadır.

Küşne; Kara burçak için kullanılmış bir tabirdir. Şehrizar'da bu vergi yalnızca Nevsüd nahiyesi Nervi köyünden tahsil edilmiştir ve 16 akçe ile sınırlıdır.

Simsim; Arapça asıllı olan bu kelime susam anlamında kullanılan bir tabirdir. Zâlim'in Nehri Narencile, Zergürle köyleri 80'er, Kelb-i Cedid köyü 100 olmak üzere 260 akçe gelir elde edilmektedir.

Cüllâh; Nefsi Dakuk'da ve kurâda her cüllâhdan (çuldan) resmi cûme (tezhah) diyü her cûmeden altı akça alınır.⁸³⁷ Şehrizar'a gönderilen hükümde bu miktar beş akçe olarak ifade edilmiştir.⁸³⁸ Zalim'de Serger ve Murdin köylerinden 20'şer, Havar'da Süle köyünden 10 akçe, Kelaş ve Alan'a bağlı köylerden 120, Pâk'de Sîhar köyü ve Ulus Taceddin'den 10'ar, Dâvudân'da toplam 220 akçe, Şehribazâr'da toplam 70 akçe, Karadağ'da Devger köyünden 20 akçe, Sebul'de Türk köyünden 20, Şimran'da toplam 150, Nevsüd'de toplam 160 akçe olmak üzere Şehrizar'da 830 akçe Cüllah geliri elde edilmektedir.

Hayyâk; Çulhalar, çulhacı ve dokumacı demektir, bu verginin dokumacıların tezhahları için kazdıkları çukur başına alındığı anlaşılmaktadır.⁸³⁹ Zâlim'den 320, Havar'dan 240, Kelaş ve Alan'dan 570(?), Pâk'ten 100, Paski'de Dûşe köyünden

⁸³⁷ TKGM.TTd., 351, v. 2,

⁸³⁸ TKGM.TTd., 351, v. 3, Kerkük nahiyesinde de her cüllah tezhahından 5 akçe alınmaktadır.

Cüllah ve cûme anlamları için de bkz. 111 numaralı TTd. s. 16

⁸³⁹ **111 numaralı TTd., s. 17**

100, Sürücek'ten 60, Dâvudân'dan 640, Şehribazâr'dan 600, Karadağ'dan 50, Sebul'den 520, Şimran'dan 460, Nevsüd'den 3710 olmak üzere Şehrizer'da toplam 7370 akçe hayyâk geliri elde edilmektedir.

Behâyim, Arapça'da Behîme'nin çoğuludur ve dört ayaklı hayvanlar⁸⁴⁰ demektir. Koyun kuzusu, erkek ve dişisinden alınan vergi için kullanılmıştır.⁸⁴¹ Zalim'den 1040, Toyı(Nöyi)den 50, Sazan'dan 10, Havar'dan 350, Kelaş ve Alan'dan 370, Pâk'den 210, Paski'den 20, Sürücek'ten 130, Dâvudân'dan 930, Şehribazâr'dan 1010, Sebul'den 340, Şimran'da Günde köyünden 60, Nevsüd'den 100 olmak üzere Şehrizer'da toplam 4620 akçe behâyim geliri elde edilmektedir.

Nohud; Zâlim'den 230, Paski'den 1400, Sürücek'ten 824, Şehribazâr'ın Senik köyünden 2630, Nevsüd'ün Şergân köyünden 60 olmak üzere Şehrizer'da toplam 5144 akçe nohud geliri elde edilmektedir.

Kâvdâne; Zâlim'den 24, Şehribazâr'dan 770, Sebul'den 420 olmak üzere Şehrizer'dan toplam 1214 akçe kâvdâne geliri elde edilmektedir.

Bağ Vergileri; savk, bâğât-ı reaya gibi terimlerle ifade edilen bağ vergileri çoğunlukla hâsıl-ı bâğât ve mahsul-i bâğât isimleri altında toplanmıştır. Ancak bâridân, mürruşk, ceviz, sumak, incir şeklinde ayrı ayrı verildiği köyler ve nâhiyeler de vardır. Zâlim'den 12201, ayrıca Zâlim'e bağlı çeşme-i Dâmer'den 20 akçe incir geliri, Toyı (Nöyi) nahiyesi Şetle köyünden 100, Sazan nahiyesi Dişâd köyünden 50, Havar'dan 14165, Kelaş ve Alan'dan ceviz, şire, sumak, incir, bâridân ve mürruşk olmak üzere toplam 57840(?) akçe bağ geliri elde edilmektedir. Pâk nahiyesinden

⁸⁴⁰ Şemseddin Sami, **Kâmûs-ı Türkî**, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2001, s. 327, İsmail PARLATIR, **Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, Yargı Yayınevi, Ankara, 2009, s. 173

⁸⁴¹ **111 numaralı TTd.**, s. 17

mahsul-i bâğât (ceviz, sumak, şire, emrud, incir, bâridân, mürrhuşk) 19035 akçe, Paski de Mahsûl-i bâğât (ağırlıklı ceviz olmak üzere, sumak, bâridân, mürrhuşk ve incir) toplam 10575 akçe, Dâvudân'da incir, bâridân, mürrhuşk, sumak ve cevizden oluşan bağ vergileri bâğât-ı reaya ve bâğât-ı sûk(savk) olarak iki ana başlığa ayrılmıştır. Bâğât-ı reaya toplam 52750 akçe, bâğât-ı sûk(savk) 56180 akçedir. Şehribazâr'da ağırlıklı olarak bâğâtı reayada mürrhuşk ve bâğâtı sûk(savk)ta sumak olmak üzere resmi bâğât ve meyve, meyve-i hüşk ve ceviz'den oluşan bağ vergileri toplam 22420 akçedir. Sebul'de meyve, mürrhuşk, sumak ve cevizden oluşan bağ vergileri bazen bâğât şeklinde bazen de ayrı ayrı bağımsız olarak ifade edilmiş olup gelirler toplamı 10314 akçedir. Şimran'da mahsul-i bâğât 3665 akçedir. Nevsüd'de, mahsûl-i bâğât, ceviz ve şireden oluşan bağ gelirleri 21524 akçedir. Nâhiyelere göre bağ gelirleri şu şekildedir.

Nahiye	Gelir	Nahiye	Gelir
Zâlim	12221	Paske	10575
Nevsüd	21524	Pâk	19035
Şimran	3665	Kelaş ve Alan	57840
Sebül	10314	Havar	14165
Şehribazar	22420	Sazan	50
Dâvudân	108930	Nöyi	100
Toplam			280839

Cevzeka; Pamuk kozağı anlamına gelen Cevzeka, Cevzeka-i Penbe (pamuk tohumu) ve Cevzeka-i Mümzic(?) olarak ifade edilmiştir. Bazı yerlerde doğrudan Penbe ismiyle de verilmiştir. Pamuktan alınan vergidir ve hasat mevsimi kozaların

ağızları açılıp pamuk meydana çıktığı zamandır.⁸⁴²Nahiyelere göre dağılımı şu şekildedir:

Nahiye	Gelir	Nahiye	Gelir
Zâlim	20034	Paske	22560
Çınar Huper	4320	Pâk	7180
Nevsüd	2424	Kelaş ve Alan	25920
Şimran	3552	Dulhavran	14720
Sebül	---	Veyleke	---
Şehribazar	8112	Havar	2640
Sürücek	10695	Sazan	---
Dâvudân	6240	Nöyi	144
Toplam		128541	

Duhn ve Zürret; çoğunlukla birlikte kullanılmıştır. Zürre(t) darı anlamındadır. Duhne kelimesinin de tohum tanesi ve darı anlamı⁸⁴³ nedeniyle birlikte kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu anlamda Duhan'dan farklı olduğu açıktır. Zira tütün istimal ve istihsali Osmanlı memleketlerinde h. 1014 (m. 1605-1606) yılından sonra olmak üzere mazbuttur.⁸⁴⁴ Tahrir Defterindeki dağılımı şu şekilde gerçekleşmiştir.

Nahiye	Gelir	Nahiye	Gelir
Zâlim	24320	Paske	18560

⁸⁴² Abdurrahman Vefik Sayın, **a.g.e.**, s.39

⁸⁴³ İsmail Parlatır, **a.g.e.**, s. 364

⁸⁴⁴ Abdurrahman Vefik Sayın, **a.g.e.**, s.560

Çınar Huper	5760	Pâk	1270
Nevsüd	512	Kelaş ve Alan	20720
Şimran	2460	Dulhavran	24680+8755
Sebül	3920	Veyleke	---
Şehribazar	6180	Havar	2000
Sürücek	6880	Sazan	560
Dâvudân	3360	Nöyi	2080
Toplam		132017	

Çeltik; kabuğu ayrılmamış pirinç için kullanılan bir tabirdir.⁸⁴⁵ **Mâş;** fasulyenin börülceyi andıran cinsi için kullanılan bir tabirdir.⁸⁴⁶ **Öşr,** Arapça onda bir demek olan öşr ıstılah olarak hububattan alınan vergi yerinde kullanılmıştır. İlkın şer’i hükme dayanılarak hububattan onda bir alındığı için bu tâbir meydana gelmiştir. Tanzimattan sonra maarif ve menafî hisseleri eklenilmek suretiyle hububattan alınan vergi sekizde bire çıkarılmıştı. Cem’i olan “Âşar” da bu makamda kullanılırdı.⁸⁴⁷

Humus, beşte bir, bir şeyin beş cüzde bir cüz’ü⁸⁴⁸ demektir. Beşte bir oranında alınan vergi anlamında kullanılmıştır. Şehrizer’da nahiyelere göre Humus vergi dağılımı şu şekildedir.

Nahiye	Gelir	Nahiye	Gelir

⁸⁴⁵ Örnekleriyle Türkçe Sözlük, MEB., İstanbul, 2002, c.1, s. 511

⁸⁴⁶ **401 Numaralı Şam Livâsı Mufasssal Tahrîr Defteri (942/1535) 1,** DAGM Yayınları, Ankara, 2011, s. 32

⁸⁴⁷ Mehmet Zeki Pakalın, **a.g.e.**, c. II, s. 746

⁸⁴⁸ Şemseddin Sami, **a.g.s.**, s. 588

Zâlim	6610	Paske	8560
Çınar Huper	800	Pâk	15360
Nevsüd	790	Kelaş ve Alan	11300
Şimran	1150	Dulhavran	---
Sebül	6750	Veyleke	3700
Şehribazar	22370	Havar	2200
Sürücek	---	Sazan	900
Dâvudân	4300	Nöyi	200

Toplam

Ades, Arapça'da mercimek anlamında kullanılan bir kelimedir.⁸⁴⁹ Şehrizer'da

Ades vergisinin nahiyelere göre dağılımı şu şekildedir:

Nahiye	Gelir	Nahiye	Gelir
Zâlim	10560	Paske	8800
Çınar Huper	480	Pâk	15680
Nevsüd	1012	Kelaş ve Alan	11120
Şimran	2720	Dulhavran	---
Sebül	5040	Veyleke	4320
Şehribazar	16500	Havar	2000
Sürücek	1512	Sazan	800
Dâvudân	4560	Nöyi	480

Toplam

Şumâr, Farsça'da sayı⁸⁵⁰ anlamına gelmektedir. Bu durumda Hâne-şumâr, Hâne sayısı olarak ifade edilmiştir.

Mevâşî, Mâşîyye kelimesinin çoğudur ve deve, koyun, keçi gibi evcil hayvanları⁸⁵¹ ifade etmektedir. **Merâî**, hayvanların otladığı köyün veya beldenin ortak malı olan yer, otlak, çayırılık⁸⁵² anlamındadır. Bu vergi kalemlerinin nahiyelere göre dağılımları şu şekildedir.

Mevâşî		Merâî	
Nahiye	Gelir	Nahiye	Gelir
Zâlim	5404	Zâlim	2366
Çınar Huper	---	Çınar Huper	---
Nevsüd	2750	Nevsüd	4205
Şimran	4370	Şimran	5872
Sebül	2970	Sebül	2295
Şehribazar	6720	Şehribazar	4871
Sürücek	580	Sürücek	2731
Dâvudân	6930	Dâvudân	15366
Paske	1970	Paske	2590
Pâk	2000	Pâk	1990
Kelaş ve Alan	5540	Kelaş ve Alan	6587
Dulhavran	5155	Dulhavran	880
Veyleke	---	Veyleke	---

⁸⁵⁰ Şemseddin Sami, **a.g.s.**, s. 784

⁸⁵¹ İsmail Parlatır, **a.g.s.**, s. 1019, 1078

⁸⁵² İsmail Parlatır, **a.g.s.**, s. 1059

Havar	630	Havar	1030
Sazan	110	Sazan	250
Nöyi	350	Nöyi	428

Toplam

Hınta, buğday; **Şaîr** ise Arpa anlamlarına gelmektedir ve bunlardan alınan vergiler için kullanılmıştır. Şehrizeror'da nahiyelere göre dağılımları şu şekildedir:

Hınta		Şaîr	
Nahiye	Gelir	Nahiye	Gelir
Zâlim	149935	Zâlim	55736
Çınar Huper	17250	Çınar Huper	13440
Nevsüd	5010	Nevsüd	2408
Şimran	26288	Şimran	9660
Sebül	16850	Sebül	12320
Şehribazar	43800	Şehribazar	29728
Sürücek	41766	Sürücek	23110
Dâvudân	44325	Dâvudân	12080
Paske	35850	Paske	27840
Pâk	31200	Pâk	25280
Kelaş ve Alan	71220	Kelaş ve Alan	46030
Dulhavran	63040	Dulhavran	41624
Veyleke	32925	Veyleke	8640
Havar	10800	Havar	11520
Sazan	10275	Sazan	4000
Nöyi	6825	Nöyi	2480

Toplam	607359	325896

1854-1855 yıllarında (h. 1271) yılında Şehrîzor Eyâleti'nin Süleymaniye sancağında bulunan ve tahriri tamamlanmamış olan kaza, nahiye ve aşiretlerden elde edilen askerî iane, damga vergisi, öşür, rüsum, gümrük ve boya hane gelirleri şu şekildedir⁸⁵³.

Kazâ	Kuruş	Pare	Kazâ	Kuruş	Pare
Süleymaniye maa Serçınar ka.	798123	4	Kal'a-i Sebüke n.	2608	5
Karadağ ka.	392577	-	Çayasebz	4047	17
Bâziyân ka.	92578	-	Geyveceremle n.	2244	10
Surtaş ka.	136708	18	Kasrûk n.	9120	12
Merge ka.	49096	12	Ağcalar n.	12074	18
Bişter ka.	37702	16	Asker n.	34635	10
Gülenber ka.	99570	9	Balıkkaylun n.	22539	12
Sürücük ka.	154562	-	Gelale Ulağlu n.	5138	6
Şehr-i Pazar ka.	32594	-	Şebek n.	15859	31 ⁸⁵⁴
Alıçya(İlca?) n.	27808	17	Havun n.	23785	-
Zendûzengne n.	30634	-	Serav Mirâbâd n.	19125	11
Delu n.	33990	2	Alan n.	50185	11
Zalvav n.	14513	8	Sebul n.	20609	3
Selbartu n.	4591	-	Berkir n.	5659	9

⁸⁵³ Musul-Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri(1525-1919), s. 133-140

⁸⁵⁴ Kitapta toplam ifadesi sehven 11 olarak verilmiştir.

Piryâdi n.	1852	7	Ciftân n.	13848	12
Gürge n.	1230	-	Pençirin n.	19406	10
Şivan n.	15522	-	Kızılca n.	22509	-
Çubukkal'a n.	18894	-	Teratul n.	29651	9
Serçınar Kendağacı n.	2847	15	Aşiretler	541171	47
Toplam ⁸⁵⁵				2799603	341

5.2.4. Mâdenler

Neft kuyuları çok olup, Kerkük civarında petrol dahi çıkar. Bazı kuyuların suyundan tuz ihraç olunur. Maden suları da çoktur.⁸⁵⁶

Dağların bazı bölümlerinde Şehrizer (Şehrezul) ve Musul yakınlarında balmumu gibi yanan bir mineral bulunur. Bu bölgede yaşayanlar ona Mumya-i Mâdenî derler. Orada ayrıca aynı türden siyah cama benzer, ateşte eritilen ve balmumu gibi kalıba dökülen bir mineral daha vardır. Mineral mummyadan Musul'da da bulunur.⁸⁵⁷

⁸⁵⁵ Belgede Yekûn ifadesi; vergisi, öşrî vâridâtı, rusûmî vâridâtı, gümrük ve tevâbii rûsûmî vâridâtı, etrâf-ı şehir boyahânesi ve emâneti ifâdeleriyle birlikte 2809623 kuruş, 16 pâre olarak verilmiştir.

⁸⁵⁶ Şemseddin Sâmî, **a.g.e.**, c. 4, s. 2888

⁸⁵⁷ Şerafeddin Han, **a.g.e.**, c. 1, s. 193

5.3. Kültürel Yapı

5.3.1. Nikah ve Düğün Adetleri

Bu konudaki ilk bilgimiz Şehrizar vilayetinde, bazı kimselerin nikah ve yargılama işlemlerinde kendi başlarına hareket ettiklerini bildiren haberler üzerine Şehrizar Beylerbeyi'ne ve Harir-i Düveyn kadısına vilayet kadıları dışında kimseye nikah kıydırılmaması ve şer'i davaların gördürülmemesi yönünde talimat verilmesi[Gurre-i Rabû'l Ahir 972 / 6 Kasım 1564]⁸⁵⁸ yönündedir.

Süleymaniye'de kadın ve erkekler hora⁸⁵⁹ teperler. Zifaf gecesi gelini at üzerine bindirip alay ve davul ve zurna ile dolaştırarak damadın evine götürüp dama çıkarırlar. Damat bir eline kamış ve diğer eline bir horoz alıp dam üzerine gelinin yanına çıkar evvela elinde bulunan kamış ile geline birkaç kez vurur. Daha sonra horozu damdan aşağı atıp aşağıda seyre dalan halk horozu tutmaya çalışır. Bu sırada bu halkın üzerine bozuk para ve şeker saçılır. Halk bunları da tutmaya çalışır. Gelen davetliler düğün masrafı için herkes gönlünden koptuğu ölçüde akçe verir. Akçeler damat tarafından belirlenen bir kişiye teslim edilir. Sonunda bu kişi de akçeleri getirenlerin isimlerini de söyleyerek damada teslim eder. Damat da dua ederek bu kişilerin isimlerini ilan eder. Hatta tekrar para kazanmak için bazıları eşlerini boşayarak tekrar nikahlarına almaktadır.⁸⁶⁰

⁸⁵⁸ BOA, A.DVNS. MHM, 6/328

⁸⁵⁹ Horon karşılığı olabilir.

⁸⁶⁰ Mehmet Hurşid Paşa, **a.g.e.**, s. 173

5.3.2. Mimari Eserler

Şehrizor'da yapılması emrolunan câmi, saray ve hamamın yapımının 1568 yılında tamamlandığını görüyoruz.⁸⁶¹ Şehrizor'da bol miktarda kale vardır. Hasan Mazlûm kalesi bunlar arasındadır.⁸⁶² Diğer bazıları şu şekildedir:

Zalim Kalesi: Şehrizor'un merkezi konumundadır ve çoğu kez Şehrizor kalesi olarak da isimlendirilmiştir.⁸⁶³ Ezrak Cadu mağarasının önünde dik bir kayanın üzerinde bulunan kale Sultan Süleyman zamanında büyük zorluklarla feth edilmişti.⁸⁶⁴ Osmanlı hakimiyetine geçtiği ilk yıllarda gerekli tamir işleri yapılmıştır. Ancak 25 Haziran 1571 tarihinde gönderilen ve gönüllü, yeniçeri, azap vs. askerlerin bulunduğu Gülanber kalesinde tophane olmadığından şenlikten uzak olup kimsenin gitmediği Zalim kalesindeki tophanenin Gülanber'e tayini⁸⁶⁵ yönündeki emirden zamanla Zalim kalesinin boşaldığını ve Gülanber kalesinin daha merkezi bir konuma yerleştiğini anlıyoruz.

Kale Yavuz Sultan Selim Han döneminde 921 yılında Şâh İsmâil'in Zâlim Âli isimli bir hânı tarafından yaptırılmıştır. "Bir sahrâ-yı azîm hıyâbân içre bir saray-ı metîne olmak üzere binâ olunmuştur. Lâkin Selîm Hân, Süleyman Han'ın diyâr-ı Acem'e ziyade vaz'-ı yed etdiklerinden bu Zâlim Alî bu sarâyı burç u bârûları ve handakları ile bir sa'b hisâr-ı metîn etmiştir."⁸⁶⁶

⁸⁶¹ BOA, A.DVNS. MHM; 7/2333

⁸⁶² Eyliyâ Çelebi, **a.g.e.**, c. 3, s. 101

⁸⁶³ BOA, A.DVNS. MHM, 6/12, 13

⁸⁶⁴ Hammer, **a.g.e.**, c. 9, s. 113

⁸⁶⁵ BOA, A.DVNS. MHM, 10/102

⁸⁶⁶ Eyliyâ Çelebi, **a.g.e.**, c. 4, s. 302

Zâlim kalesi, Zulüm kalesi diye de adlandırılmıştır. Gayet sarp ve dar bir dere içerisinde yer almaktadır. 19. yy. ortasında harabe halde izleri görülmektedir. Zalim kalesi deresinden Zulm Suyu isimli berrak ve soğuk bir su çıkarak Gülanber köyü, Şehrizar sahrası istikametinde Tâcrûd ismini alarak Şâmirân bölgesinin sonlarında bulunan Sirvân nehrine dökülür.⁸⁶⁷

3 Ağustos 1578 (29 Cemâziyelevvel 986) tarihinde Zalim kalesi ve arkasının kırk nefer azebi olduğu ifade edilerek, emir ile yıkılan Nehran kalesinden kalan on sekiz mustahfızın Zalim kalesi varoşuna ilhakı kararlaştırılmıştır.⁸⁶⁸

Gülanber Kalesi:⁸⁶⁹ Şehrizar'un Osmanlı hakimiyetine geçtiği ilk yıllarda İran'dan gelecek saldırılara karşı 1556 yılında bina edilmiştir.⁸⁷⁰ Bundan sonra Şehrizar Eyaleti'nin merkezi konumuna geldiğini gördüğümüz kale⁸⁷¹nin imar sonrası durumu sürekli gözetim altında tutulmuştur.

Basra isyanı sırasında Şehrizar Beylerbeyi'nin yerine bakan Sultan Hüseyin'in Şehrizar Beylerbeyi geldikten sonra Gülanber kalesi varoşunun eksik yerlerini tamamlaması görevini yerine getirmiştir[Gurre-i Zilhicce 972 / 30 Haziran 1565].⁸⁷²

⁸⁶⁷ Mehmet Hurşîd Paşa, **a.g.e.**, s. 179-180

⁸⁶⁸ BOA, A.DVNS. MHM, 35/277

⁸⁶⁹ Halk arasında kaleyi Sultan Selim Han'ın yaptırdığı yönünde söylentiler kayıtlara düşmüş olsa da (Mehmet Hurşîd Paşa, **a.g.e.**, s. 179) yukarıda verilen Mühimme Defteri kayıtlarında kalenin Sultan Süleyman döneminde yaptırıldığı açıkça görülmektedir.

⁸⁷⁰ Bkz. Şehrizar'un fethi

⁸⁷¹ Mehmet Hurşîd Paşa, **a.g.e.**, s. 169

⁸⁷² BOA, A.DVNS. MHM, 6/1321

Gülenber kalesinin yeni yapılan varoşunda yeteri kadar oda ve hamam bulunmaması üzerine buraya oda ve hamam yapılması istenmiştir. Fazla yeniçeri ve kulların yakın olması nedeniyle Zalim kalesi varoşuna yerleştirilmeleri ve ihtiyaç duyuldukça getirilip bu kalede görevlendirilmeleri kararlaştırılmıştır[24 Zilhicce 972 / 23 Temmuz 1565].⁸⁷³ Kalenin askeri ihtiyaçları ise Zalim kalesinden karşılanmıştır⁸⁷⁴[21 Muharrem 979 / 15 Haziran 1571]. Kalenin etrafında akan sular nedeniyle duvarları zarar görmüştür. Bu nedenle çevresine hendek kazılması gerekmektedir[2 Rabiülahir 978 / 3 Eylül 1570].⁸⁷⁵

Gülenber kalesinin etrafında boş ve harabe yerlerin mamur edilmesi için oradaki zaviyenin(Suhte Zaviyesi) vakıf yerleri mahsulünden karşılanmasının sağlanması ve vakıf olan yerlerin tımar olarak başkalarına verilmemesi emredilmiştir[25 Zilhicce 972 / 24 Temmuz 1565].⁸⁷⁶

Gülenber kalesinde yeniçeri, azap ve gönüllülerin nöbette bulundurulmaları kararlaştırılmıştır[27 Zilkade 979 / 11 Nisan 1572].⁸⁷⁷

Şah Abbas'ın yıktırmış olduğu bu kaleden, birkaç kule, mevkin istihkâmatını ihata eden nehir ve nice birkaç duvar parçası kalmıştı. Hüsrev Paşa'nın İran seferi sırasında (1039/1630) yeniden yapılmıştır.⁸⁷⁸ Peçevi Tarihi çevirisinde Gül-i Ahmer ismiyle verilen kale Şehrizar Eyaleti'nin merkezi olarak nitelenir. Kentin birkaç yıldan beri yıkılmış olduğu, baykuş ve kargaların yuvası haline geldiği ancak şehir ve

⁸⁷³ BOA, A.DVNS. MHM, 6/1242

⁸⁷⁴ BOA, A.DVNS. MHM, 14/69

⁸⁷⁵ BOA, A.DVNS. MHM, 14/675

⁸⁷⁶ BOA, A.DVNS. MHM, 6/1460

⁸⁷⁷ BOA, A.DVNS. MHM, 16/415

⁸⁷⁸ Hammer, **a.g.e.**, c. 9, s. 113

kalenin hemen yeniden yapılmasına girişildiği ve kısa bir sürede tamamlandığı ifade edilir.⁸⁷⁹ Ancak 19. yy. ortasında harabe halindedir. Gülanber köyünde, bu dönemde hala ibadet edilmekte ve eğitim verilmekte olan bir de cami bulunmaktadır. Sultan Süleyman tarafından yapıldığı rivayet edilir.⁸⁸⁰

31 Mayıs 1578 (h. 24 Rabîulevvel 986) tarihinde Bağdat beylerbeyisine ve defterdarına gönderilen bir hükümle Şehrizor Beylerbeyi'nin mektup gönderip Gülanber Kalesi'nde arabacı bulunmadığı sefer-i hümayunda ise arabacının ziyadesiyle önemli olduğu, halen sefer-i hümayuna araba yaptırmak lazım olduğunu bildirdiği ifade edilmiştir. Mehmet bin Abdullah'ın arabacılık konusunda mahir olduğu onbeş akçe ile arabacıbaşı ve Kanber bin Abdullah ile Veli bin Abdullah sekizer akçe ile Taci bin Nazar yedi akçe ile ve diğerleri beş ve altışar akçe ile araba hizmetine tayin olunmuş top arabalarına hizmet için emrolunmuş ve mevâciblerinin Bağdat hazinesinden karşılanması kararlaştırılmıştır.⁸⁸¹ 8 Haziran 1578 (2 Rabiulahir 986) tarihinde de Şehrizor Beylerbeyi'ne gönderilen hükümle aynı şekilde Gülanber kalesinde arabacı olmadığı top arabacısına herşeyden daha fazla ihtiyaç olduğu isimleri bildirilen kimselerin hepsinin ehl-i vukuf olduğu uhdesinde olan top arabalarında hizmet ile görevlendirilmeleri ve mevaciplerinin Bağdat hazinesinden verilmesi için Bağdat Beylerbeyi'ne emri şerif gönderildiği ifade edilmiştir.⁸⁸²

1585 (h. 993) yılında Bağdat'a yazılan bir hükümde Şehrizor'un Gülanber Kalesi askerlerinin ve kethüdalarının mevaciplerinin eskiden beri Bağdat mukataasından verile geldiği ancak kendisinin tahsili mümkün olan yerlerden

⁸⁷⁹ Peçevi, **a.g.e.**, c. II, s. 386

⁸⁸⁰ Mehmet Hurşîd Paşa, **a.g.e.**, s. 179

⁸⁸¹ BOA, A.DVNS. MHM, 34/600

⁸⁸² BOA, A.DVNS. MHM, 34/611

vermeyip tahsili mümkün olmayan yerlerden vererek sıkıntıya sebep olduğunu Şehrizor Beylerbeyisi Hasan yazdığından Söz konusu mevacibi eskiden verildiği yerden vermesi emrolunmuştur.⁸⁸³

Baban Kalesi; Şehrizor Beylerbeyi'nin Baban'da yeni bir kale yapılması talebinde bulunması üzerine kalenin resmi, şekli, askerler ve ulufelerinin temini hususunda bilgi istenmiştir.⁸⁸⁴ 1571 yılında yapımı gündeme gelmiştir. Şehrizor Beylerbeyi tarafından Baban'da kale yapılmak üzere teklif edilen yerin kale yapımına ve düşmandan korunmaya uygun olup olmadığının ve ne tür bir kale yapılabileceğinin, yeterli su ihtiyacının temin edilip edilemeyeceğinin Bagdat Beylerbeyi tarafından incelenmesi ve inşa edilmesi durumunda kendisinin de gereken yardımı yapması[7 Zilkade 978 / 2 Nisan 1571]⁸⁸⁵ ilk olarak kararlaştırılmıştır. Sonra Baban'da yaptırılmasına gerek duyulan kalenin Şehrizor Beylerbeyi tarafından kârgir olarak inşa edilip suyunun tedârik olunması; bu konuda Bagdat Beylerbeyi Murad ile de haberleşilip yardımlaşarak kale inşasının tamamlanması Şehrizor Beylerbeyi'ne emredilmiştir[15 Zilkade 978 / 10 Nisan 1571].⁸⁸⁶

13 Ağustos 1573 (14 Rabiulahir 981) tarihinde Baban kalesinin tamiri yapılması kararlaştırılmıştır. Tamir için gerekli masraflar Bağdat hazinesinden karşılanırken, dülger ve ustaların Şehrizor'dan gönderilmesi kararlaştırılmıştır.⁸⁸⁷ Kalenin tamir nedeninin ise bölgede bazı cemaatlerin çıkardığı isyanlar olduğu anlaşılıyor, bu nedenle kalenin yapılması yönünde tekrar emir veriliyor[24

⁸⁸³ BOA, A.DVNS. MHM, 53/574

⁸⁸⁴ BOA, A.DVNS. MHM, 5/727

⁸⁸⁵ BOA, A.DVNS. MHM, 12/416

⁸⁸⁶ BOA, A.DVNS. MHM, 12/425

⁸⁸⁷ BOA, A.DVNS. MHM, 22/453-455

Cemaziyelevvel 982 / 11 Eylül 1574].⁸⁸⁸ Yeniden yapılması emredilen Baban kalesinin yapımı, güçleri yettiği ölçüde vilayette bulunan emirlere dağıtılıp işçilerin tedariki meselesi emirlere verilmiş, gerekli malzeme ücretleri miri maldan karşılanmıştır. Masraflar için gerekli olan akçe de Bağdat hazinesinden ödenmiştir[7 Receb 982 / 23 Ekim 1574].⁸⁸⁹

Kızılca Kale

10 Kasım 1582 (h. 13 Şevval 990) tarihinde Şehrizar Beylerbeyine, Şehrizar'a tabi Kızılca Kale'den Maksud mektup gönderip büyük su tarafından bir miktar yeri yıkılıp tamiri lazım ve mühim olan kalenin tamire muhtaç olduğunu bildirmekle mevsiminde Beylerbeyiliğine tabi olan sancak beğlerini de davet edüp el birliği ile kaleyi tamir etmeleri emredilmiştir.⁸⁹⁰

Şehrizar Beylerbeyi Mahmut'un Mihriban, Kızılca, Baban ve Pelengan kalelerinin harap olduğu ve zahirelerinin bulunmadığını bildirmesi üzerine 7 Eylül 1583 (h. 19 Şaban 991) tarihinde gerekli ihtiyaçların Bağdat'tan gönderilmesi kararlaştırılmıştır.⁸⁹¹ Aynı tarihte Şehrizar Beylerbeyi'ne yazılan bir emirle Kızılca, Baban ve Pelengan kalelerinin tamir ve sağlamlaştırma işinin Bağdat'a yazıldığı, mevaciblerin ise güvenilir kişiler tarafından tahsil ettirilmesi karara bağlanmıştır.⁸⁹²

⁸⁸⁸ BOA, A.DVNS. MHM, 26/583

⁸⁸⁹ BOA., A.DVNS. MHM, 26/813, 814

⁸⁹⁰ BOA., A.DVNS. MHM, 48/523

⁸⁹¹ BOA., A.DVNS. MHM. 51/112

⁸⁹² BOA., A.DVNS. MHM. 51/113

Ebû Ubeyde Türbesi; Sahabe-i Kiram'dan Ebû Ubeyde İlica kazasında şehit olmuş, kendi ismiyle anılan Ebû Ubeyde köyünde defnedilmiştir. Kabri güzel bir ağaçlık içerisinde. 1737 (h. 1150) yılında üzerine bir kubbe yapılmıştır.⁸⁹³

Yukarıda bahsedilen eserler dışında Zalim kalesi deresinin iki yakasında İran Kisralarının yaptırdıkları binaların harabesi olarak çok sayıda yapı bulunur. Bu eserler arasında birkaç pencere açılmış doğal bir mağara da bulunmaktadır.⁸⁹⁴ Şemiran dağı'nda da zamanında muhkem bir kale olan harabeler vardır.⁸⁹⁵

⁸⁹³ Mehmet Hurşîd Paşa, **a.g.e.**, s. 181

⁸⁹⁴ Mehmet Hurşîd Paşa, **a.g.e.**, s. 180

⁸⁹⁵ Mehmet Hurşîd Paşa, **a.g.e.**, s. 180

SONUÇ

Osmanlı Devleti öncesinde İslam Tarihi açısından önemli bir yeri bulunan Haricilere de merkezlik yapmış olan Şehrizer, Selçuklulardan itibaren Türklerin hakimiyeti altına girmiştir. Bu dönemden sonraki tarihlerde ağırlıklı olarak Türklerin yönetiminde olan bölgede Selçuklularla birlikte, özellikle 1100'lü yıllar ve sonrasında, Vilâyâtü'l-Kıfçâkiyye olarak anılan Şehrizer'da Kıfçakoğullarının hakimiyeti büyük önem arz eder.

Osmanlı döneminde Şehrizer'un fethi H. 961 yılı Ramazan ayında (m. 1554) gerçekleştirilerek Osmanlı hakimiyetine girmiş ve 1560 yılında tahriri tamamlanmıştır. Tahrir defteri ve bölgeye yazılan diğer hükümlerden de anlaşıldığı üzere Osmanlı Dönemi'nde bölgede Şehrizer diye isimlendirilen bir sancak veya nahiye merkezi yer almamaktadır. Rastladığımız birkaç belge de bahsedilse de yine bu belgelerde, Şehrizer nahiyesinde yaşayan kimsenin olmadığı vurgulanmıştır. Osmanlı ilk dönemlerinde Gülanber kalesi ile birlikte Zalim Nahiyesi vilayetin/eyaletin merkezini oluştururken, sonraki yıllarda Paşa Sancağı olarak ifade edebileceğimiz Kerkük, Şehrizer'un merkezi olmuştur. Fetthinden sonra yedi olan Şehrizer sancaklarının sayısı zamanla artmış on yedi, yirmi hatta otuz bir sayılarına kadar ulaşmıştır. Bu anlamda Osmanlı Devleti'nin büyük eyaletlerinden birini teşkil etmiştir.

Osmanlı hakimiyetine girmesiyle birlikte de özellikle, başlarında Şehsuvar Bey'in yer aldığı Sarılu Türkmen aşiretinin buranın imarında gösterdiği etkinlik bölgedeki Türkmenlerin varlığını ve etkinliğini göstermesi açısından önemlidir. Şehrizer'u imar eden yalnızca Şehsuvar Bey değildir. Emir Han, Berk ve Kanber gibi Sarılu aşireti önde gelenleri de burada etkili olmuştur. Buradan, Osmanlı

Şehrizaru'nun kurucusunun Türkmenler olduğu sonucuna varabiliriz. Osmanlı Dönemi'nde Şehrizar Eyaleti'nin kırsal alanlarında Türkmen, Arap ve Kürtlerin oluşturduğu kosmopolit bir yapı var olmakla birlikte Kerkük, Erbil ve Süleymaniye merkezlerinde Türkmen nüfusun ağırlıklı olduğu görülmektedir.

Muhtelif antlaşma metinleri ve belgelerde Şehrizar'un Irak-ı Acem veya Irak-ı Arap'tan sayıldığı görülmektedir. Tüm bu metinlerde Musul, Kürdistan ve Diyarbakır ayrı bölgeler olarak ifade edilmiştir.

Şehrizar, İran ile olan ilişkileri belirleyici noktada yer almıştır. Serhadde yer alması Şehrizar'u İran ile münasebetlerde önemli bir istihbarat merkezi haline getirmiş, buradan İran'a haber alma amaçlı casuslar gönderilmiş, bölgedeki İran casusları da Şehrizar üzerinden kontrol edilmeye çalışılmıştır. Safevilerle ilişkilerde Şehrizar Beylerbeyi zaman zaman elçi olarak da görevlendirilmiştir. Şehrizar'un eyalet vasfı ile yönetimi veya Bağdat ile birlikte idaresi de Safevi-İran ile ilişkilerin gerginliği bağlamında değerlendirilmiştir. Bu ilişkiler Şehrizar'un ayrı bir eyalet olarak yönetiminde belirleyici olmuştur. İran ile olan anlaşmazlıklar bu bölgenin İran tarafından işgali veya bu bölgeden kurulan-desteklenen ordularla İran şehirlerinin işgali sonucunu doğurmaktadır. Bölgede hakimiyeti bulunan beğler zaman zaman İran'a zaman zaman ise Osmanlı'ya itaatini bildirmekte, bu durumda iki ülke ilişkileri açısından sıkıntılara neden olmaktadır. Hatta 19. yüzyıl başlarında durum beyleri aşmış Beylerbeyi dahi İran'a tabiiyyetini bildirmiştir. Abdurrahman Paşa'nın bu yöndeki hareketleri Bağdat'ın duruma müdahalesini gerekli kılmıştır.

Şehrizar, İran sınırının muhafızı konumundaki kritik durumuyla siyasi ve askeri yönden Osmanlı Devleti için büyük önem arzederken tarımsal üretimiyle de Osmanlı ekonomisine büyük katkı sağlamıştır. Ekonomik açıdan diğer bir önemi ise

ülke içerisinde Bağdatla ülke sınırları dışarısında ise İran ile olan ticari ilişkileridir. Sosyal açıdan genellikle aşiretlerden oluşan eli silahlı vatandaşlar yer almaktadır. Ahmet, Mehmet, İsmail gibi Müslümanların ortak kullandığı isimlerin yanı sıra Timur, Melikşah, Satılmış, Budak gibi çoğunlukla Türklerin kullandığı isimlerin de bölgede yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir.

Şehrizer hususunda iki ülke arasında devam eden bu karmaşık ilişki Şehrizer'un da Osmanlı Devlet yapısı içerisindeki konumunu belirlemiştir. İran'dan gelecek müdahaleler hesaplanarak Osmanlı Dönemi'nde uzun dönemler eyalet olarak yönetilmiş, bazı ara dönemlerde ise (1779-1850) Bağdat'a bağlı olarak veya daha doğru bir ifade ile Bağdat'la birlikte idare edilmiştir. 1850'den itibaren tekrar müstakil vilayet haline getirilen Şehrizer 1272/1855 yılından sonra ise eyalet vasfını kaybederek Bağdat veya Musul'a bağlı bir mutasarrıflık olarak idare olunması kararlaştırılmıştır. Bu karar 1864 yılından itibaren uygulanmış ve Şehrizer Musul'a bağlanmıştır.

1893 yılına gelindiğinde Suriye'de yer alan Zor sancağı (Deyr-i Zor) ile olan isim benzerliği ve karışıklıklara sebebiyet vermesi nedeniyle Şehrizer isminin kullanımı tamamen kaldırılmış ve artık uzun bir süre merkez kazâlığını yapan Kerkük'ün ismi bütünüyle kullanılmaya başlanmıştır.

ÖZET

Genel anlamda Irak, özel anlamda ise Irak'ın kuzeyi tarih boyunca önemli yerleşim merkezlerini bünyesinde barındırmıştır. Bağdat, Irak'ın olduğu kadar tüm Orta Doğu'nun da başkentliğini yapmış bir şehir iken Irak'ın kuzeyi, Bağdat'a açılan bir kapı olarak çeşitli milletlerin hedefinde yer alan stratejik bir konum ifade etmiştir.

Irak'ın kuzeyinde ise temelde iki önemli bölge yer almıştır. Bunlardan birisi Musul bölgesi iken diğeri Şehrizer'dur. Önceleri Sasani, İslami dönemle birlikte Emevîlerden itibaren önemli bir konumu bulunan Şehrizer Şii-Sünnî çatışmalarının da ana üslerinden birini oluşturmuştur.

Osmanlı dönemine geldiğimizde ise, XVI. yüzyıl ortalarında hakimiyetine girdiği Osmanlı Devletinde çoğunlukla beylerbeyilik yönetiminde bir eyalettir. Zaman zaman, özellikle Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde, Bağdat'a bağlı bir sancak haline dönüştürüldüğü görülmektedir. İran sınırındaki bir serhat eyaleti olarak Osmanlı Devletinin İran ile ilişkilerinde önemli bir yer üslenmiştir. Hemen her dönemde İran ile barışın ve savaşın ana konularından birini teşkil etmiştir.

Sosyal olarak geçimsiz aşiretlerin yoğun olarak bulunduğu Şehrizer, Türkmenlerin yoğun olarak yaşadığı bölgedir. Karaulus, Sarılı ve Bayat aşiretleri oldukça etkindir. Siyasi anlamda üslendiği önemli konuma ek olarak ekonomik anlamda Osmanlı Devleti'ne katkısı tarım, hayvancılık ve ticaret yönüyledir. Bu bağlamda ticari faaliyetler genellikle komşu eyalet Bağdat ve komşu ülke İran ile yürütülmüştür.

SUMMARY

Iraq in general, the North of Iraq in particular have incorporated the most important settlements throughout history. Baghdad is the capital of Iraq, as well as the past has been the capital of the the entire Midde East. Northern Iraq, the target of various nationalities, which is a gateway to Baghdad, located in a strategic position.

In the North of Iraq basically took place two important regions. In one of them Mousul the other is Şehrizer. From the first Sasanian and Umayyad, Şehrizer located in a prime location. The Shia-Sunni conflict has created one of the main bases in İslamic era.

When we came to the Ottoman period, in the Ottoman Empire the dominance in the mid-century of XVI was mostly state. At times, expecially in the last period of the Ottoman Empire, it is seen that converted into a province connected to Baghdad. As a province on the border with Iran, an important part of the Ottoman Empire in its relation with Iran has calaimed. In almost every period of peace and war with Iran has constituted one of the main topics.

Şehrizer, socially inhabited by tribes of tune, which is the region inhabited by the Turkmen. Karaulus, Sarılu and the Bayat tribe are highly effective. In addition to the important position based in a political sense economically contribute to the Ottoman Empire in agriculture, animal husbandry and trade aspects. In this context, commercial activities usually conducted with neighboring state Baghdad and neighboring country Iran.

KAYNAKÇA

A) Arşiv Belgeleri ve Yayınları

Arşiv Belgeleri

BOA, A.AMD., 31/6

BOA, A.MKT.UM, 34/64; 239/65

BOA, A.NŞT.d. 1355, s. 19

BOA, AE. SMHD.I., 23/1342

BOA, AE., SUL.I., 5/302

BOA, C. AS., 24/1060,

BOA, C.AS., 758/31986; 1177/52422; 1149/51065

BOA, C. DH., 29/1410; 218/10899; 219/10912; 303/15138; 315/15705; 347/17325;

BOA, C. HR., 32/1568; 68/3397; 128/6390

BOA, C. ML., 119/5317

BOA, DFE.RZ.d., 14/1153- 1161

BOA, DH.MKT., 1857/132

BOA, DH.SAİD.d, 128/459

BOA, EV.d. 15050; 17161;

BOA, HAT., 3/82; 10/348/B; 29/1386; 29/1390; 37/1862; 94/3832; 94/3834;

311/18370; 377/20477/H; 383/20609/K; 389/20705/C; 392/20783; 449/22346/B;

481/23577; 683/33231/E; 686/33328; 693/33455/D; 760/35921; 763/36031/C;

790/36805/A; 1594/65; 1618/27;

BOA, İ, MVL, 245/8892

BOA, İ. DH. 252/15458; 256/15809; 329/21500

BOA, İE, DH, 10/980; 33/2874

BOA. İE. HR. 1/18

BOA, İE.MİT., 1/59

BOA, MAD.d., 18551; 3260, s.121

BOA, ML.NF., 18/853

BOA, ADVNS. MHM 1/267, 298, 358, 364, 376, 380, 396, 397, 398, 759,760, 1117, 1119-1123,1125, 1126, 1128, 1289,1300,1385, 1565,1566, 1629, 1630, 1659

BOA, ADVNS. MHM 2/224, 321, 626, 729, 1643, 1569, 1643, 1701, 1719, 2024

BOA, ADVNS. MHM 3/605, 617, 618, 619, 741, 743, 780, 984, 997, 1003

BOA, ADVNS. MHM 3 (Mühimme Zeyli) /479, 496, 501, 504, 568, 583, 726, 739

BOA, ADVNS. MHM 4/388, 1100, 1101, 1287, 1921, 1926

BOA, ADVNS. MHM 5/118, 147, 153, 213, 564, 727, 827, 830, 872

BOA, ADVNS. MHM 6/12, 13, 44, 129, 206, 328, 699, 734, 771, 1176, 1177, 1778, 1242, 1269, 1270, 1272, 1273, 1320, 1321, 1322, 1323, 1365, 1460

BOA, ADVNS. MHM 7/268, 318, 319, 322, 741, 742, 743, 1011, 1310, 1311, 1312, 1481, 1797, 1904, 2143, 2193, 2333, 2565, 2568, 2603, 2623

BOA, ADVNS. MHM 10/102, 140, 348, 498, 510, 528, 529

BOA, ADVNS. MHM 12/416, 425, 611, 674, 682, 807, 893, 894

BOA, ADVNS. MHM 14/42 (veya yeni numara ile 27), 69, 70, 71, 90, 188, 189, 675, 763, 1379, 1408, 1409, 1476

BOA, ADVNS. MHM 15/160, 1055, 2266

BOA, ADVNS. MHM 16/415, 642

BOA, ADVNS. MHM 17/34, 35

BOA, ADVNS. MHM 18/57, 58, 59, 137

BOA, ADVNS. MHM 19/118, 446, 447, 449, 595

BOA, ADVNS. MHM 22/417, 453, 454, 455, 552, 582, 595, 631-639, 645, 666,

BOA, ADVNS. MHM 23/418, 419, 557

BOA, ADVNS. MHM 25/485, 3057

BOA, ADVNS. MHM 26/66, 177, 287, 346, 492, 553, 582, 583, 623, 743, 813, 814,
939, 961, 962

BOA, ADVNS. MHM 32/405, 458, 464-467, 469, 546, 585, 588, 608, 661

BOA, ADVNS. MHM 33/187, 188, 265, 320, 469, 483

BOA, ADVNS. MHM 34/600, 611

BOA, ADVNS. MHM 35/19, 277, 439, 628, 813,

BOA, ADVNS. MHM 36/131, 248, 398, 894

BOA, ADVNS. MHM 42/953

BOA, ADVNS. MHM 43/238, 291, 557

BOA, ADVNS. MHM 44/257, 274, 481

BOA, ADVNS. MHM 46/75, 704, 816, 836, 850,

BOA, ADVNS. MHM 48/523, 692, 811

BOA, ADVNS. MHM 49/510

BOA, ADVNS. MHM 51/112, 113, 198, 199, 205,

BOA, ADVNS. MHM 52/497

BOA, ADVNS. MHM 53/574

BOA, ADVNS. MHM 68/1

BOA, ADVNS. MHM 90/311

BOA, ADVNS. MHM 111/563, 2003

BOA, ADVNS. MHM 130/1153

BOA, ADVNS. MHM 139/257, 329, 1019

BOA, ADVNS. MHM 166/S. 371, 373, Hüküm 838

BOA, ADVNS. MHM 177/334

BOA, NMH.d., 7/s. 4 – 6

BOA, ŞD, 2223/25

BOA, TT.d, 1002

BOA, Y.A.HUS. 204/11

TKGM, Tapu Tahrir Defteri, 351

Yayınlanmış Arşiv Kaynakları

111 Numaralı Kerkük Livâsı Mufasssal Tahrîr Defteri (Kanûnî Devri), DAGM Yayınları, Ankara, 2003

401 Numaralı Şam Livâsı Mufasssal Tahrîr Defteri (942/1535) 1, DAGM Yayınları, Ankara, 2011

Musul - Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919), DAGM Yayınları, Ankara, 1993

B) Tarihi Kaynaklar

Ahmed Cevdet Paşa, **Târîh-i Cevdet**, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1994, C. 1, 3 ve 5

Ali Cevad, **Memâlik-i Osmâniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügatı**, C. 2

Aynî Ali Efendi, **Osmanlı İmparatorluğunda Eyâlet Taksimatı, Toprak Dağıtımı ve Bunların Mali Güçleri**, Çev. Hadiye Tuncer, Gürsoy Basımevi, Ankara 1964

Bekrî, Ebû Ubeydullah; **Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik**, ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Kitâb ve el-Müessesetü'l-Vataniyye ve't-Terceme ve't-Tahkîk ve'd-Dirâsât Beytü'l-Hikme, Tunus, 1992, C. 1

Belâzurî, Ahmed bin Yahya bin Cabir el-Bağdâdî; **Fütûhu'l-Buldân**, 1. Baskı, Kahire, 1319/1901

Buckingham, J. S., Travels in Mesopotamia, Henry Colburn, Londra, 1827

Cüveynî, Alaaddin Ata Melik; **Târîh-i Cihangüşa**, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998

Ebû Şâme, Şihâbuddin Abdurrahman bin İsmail bin İbrahim el-Makdisi ed-Dımeşkî (h.599-665), **Kitâbu'r-Ravzateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn en-Nûriyye ve's-Salâhiyye**, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1997, C. 1-4

El-Hamevî, Yâkut; **Mu'cemu'l-Buldân, Dâru Sâdır ve Dâru Beyrut**, Beyrut, 1957, C. 3

Evliyâ Çelebi, **Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi**, Haz. Robert Dankoff, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, C. 1, YKY, İstanbul, 2006

Evliyâ Çelebi, **Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi**, Haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, C. 6, YKY, İstanbul, 2002

Evliyâ Çelebi, **Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi**, Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, C. 3, YKY, İstanbul, 2006

Evliyâ Çelebi, **Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi**, Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, C. 4, YKY, İstanbul, 2001

Evliyâ Çelebi, **Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi**, Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin, C. 5, YKY, İstanbul, 2001

Evliyâ Çelebi, **Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi**, Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff, C. 8, YKY, İstanbul, 2003

Evliyâ Çelebi, **Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi**, Haz. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Robert Dankoff, C. 9, YKY, İstanbul, 2005

Feridun Bey, **Mecmûa-i Münşeat-ı Feridun Beğ**, Dâru't-Tıbâati'l-Âmire, İstanbul, 1265-1274, C. 1 ve 2

Halîfe bin Hayyât, **Târîhu Halîfe bin Hayyât**, Çev. Abdülhâlik Bakır, Ankara, 2001

Hammer, **Büyük Osmanlı Tarihi**, Üçdal Neşriyat: C. 3

Hammer, **Devlet-i Osmâniye Tarihi**, Mütercimi Muhammed Ata, Artin Asadoryan ve mahdumları matbaası, İstanbul, 1332 C. 7

Hammer, **Devlet-i Osmâniye Tarihi**, Mütercimi Muhammed Ata, Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, İstanbul, 1335, C.10

Hammer, **Devlet-i Osmâniye Tarihi**, Mütercimi Muhammed Ata, İstanbul, 1335, C.9

Hammer, **Devlet-i Osmâniye Tarihi**, Mütercimi Muhammed Ata, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1333, C. 8

Hammer, **Osmanlı Devleti Tarihi**, Mehmet Atâ, MEB, İstanbul, 1947, C. 11

Hatîp el-Bağdâdî, el-Îmâm el-Hâfız Ebî Bekr Ahmed bin Ali bin Sâbit, **Târîhu Medîneti's-Selâm**, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 2001, C. 1

İsfehânî, İmâdeddin el-Kâtip; **Zübdetü'n-Nusra ve Nühbetü'ül-Usra**, (Çev. Burslan, Kıvâmeddin; **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, İstanbul, 1943

Istahrî, Ebû İshak; **Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik**,

İbn Hurdazbeh, **el-Mesâlik ve'l-Memâlik**, Beril Matbaası, el-Mesîhiyye, 1889

İbnü'l-Esîr, **El Kâmil fi't-Tarih**, Bahar Yayınları C. 3, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12

Kâtip Çelebi, **Cihannümâ**, Matbaa-i Amire, TTK Tıpkı Basım

Mehmet Hurşîd Paşa, **Seyahatname-i Hudut**, Çev. Alâattin Eser, Simurg Yay., İstanbul, 1997

Mehmet Süreyya, **Sicill-i Osmânî yahud tezkire-i meşâhîr-i Osmâniye**, Matbaa-i âmire, İstanbul, 1308, C. 1

Muâhedât Mecmûası, Ankara, TTK, 2008, C. 1, 2 ve 3

Mustafa Cezar, **Mufasssal Osmanlı Tarihi Resimli-Haritalı**, TTK, Ankara, 2011, C. 2 ve 3,

Musul Vilayetine Mahsus Salname 1310

Naîmâ, Mustafa Efendi; **Târih-i Na'îmâ (Ravzatü'l-Hüseyn fî Hulâsati Ahbâri'l-Hâfikayn)**, Çev. Mehmet İpşirli, TTK, Ankara, 2007, C. 1 ve 2

Nasûh es-Silâhî (Matrakçı), **Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irâkeyn-i Sultan Süleymân Hân**, Haz. Hüseyin G. Yurdaydın, TTK, Ankara, 1976

Peçevi, İbrahim Efendi; **Peçevi Tarihi I**, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992

Peçevi, İbrahim Efendi; **Peçevi Tarihi**, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1981, C. II

Salnâme sene 1266(1850)

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye 1317, C. 55, Matbaa-i Âmire, Dersaâdet, h. 1317

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniye 1333-1334, 68. Sene, Dersaâdet, 1334

Sâmî, Şemseddin; **Kâmûs-ı Türkî**, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2001

Sâmî, Şemseddin; **Kâmûsu'l-A'lâm**, Mihran Matbaası, İstanbul, 1306, C. 2

Sami, Şemseddin; **Kâmûsu'l-A'lâm**, Mihran Matbaası, İstanbul, 1311, C. 4

Sâmî, Şemseddin; **Kâmûsu'l-A'lâm**, Mihrân Matbaası, İstanbul, 1314, C. 5

Sayın, Abdurrahman Vefik; **Tekâlif Kavaidi (Osmanlı Vergi Sistemi)**, Maliye Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1999

Selânikî, Mustafa Efendi; **Tarih-i Selaniki**, Haz. Mehmet İpşirli, TTK, Ankara, 1999, C. 1-2

Solakzade, Mehmet Hemdemi Çelebi; **Solakzade Tarihi**, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul, h. 1298 (m. 1880)

Şerafeddin Han, **Şerefname**, Çev. Celâl Kabadayı, Yaba Yayınları, İstanbul, 2009, C. 1, 2 ve 3

Taberî, Ebû Cafer Muhammed bin Cerîr (224-310); Tahkik: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, **Târîhu't-Taberî Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk**, Dârulmaârif, 4. Baskı, Kahire, C. 5, 6 ve 9

Taberî, Ebû Cafer Muhammed bin Cerîr(H. 224-310); Tahkik: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, **Târîhi Taberî: Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk**, Dâru'l-Maârif, Kâhire, 3. Baskı, C. 7, 8 ve 10

C) Araştırma Eserleri

Abbas el-Azzâvî, **Şehrizer es-Süleymaniye (el-Livâ' ve'l-Medîne)**, Bağdat, 1420 (m. 2000)

Abbas el-Azzâvî, **Târîhu'l-İrâk Beyne'l-İhtilâleyn**, Bağdat, C. 6, 1954; C. 7, 1955; C. 8, 1956

Agoston, Gabor; **Osmanlı'da Savaş ve Serhad**, Haz. Kahraman Şakul, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013

Akdoğan, Hüseyin; Deniz, Hikmet; **Kuzey Irak Çalışma Ziyareti Raporu**, Karacadağ Yatırım Destek Ofisi, Diyarbakır, 2013

Akgündüz, Ahmet; **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri**, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1994, C. 7

Akkan, Erdoğan; **TDV. İA.**, “Irak” maddesi, İstanbul, 1999, C. 19, s. 83-85

Altıkulaç, Tayyar; **TDV.İA.**, “Şehrezûrî, Mübarek b. Hasan” maddesi, İstanbul, 2010, C. 38, s. 466-467

Aydoğmuşoğlu, Cihat; **Safevi Devleti Tarihi**, Gece Kitaplığı, Ankara, 2014

Aydoğmuşoğlu, Cihat; **Şah Abbas ve Zamanı (1587-1629)**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2013

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2010

Bayat, Fazıl Mehdi; **Türkmen Tarihinden Yapraklar**, Bağdat, 1975

Bayat, Fazıl; Moğol İstilasına Kadar Irak Türkleri, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, C. 4, s. 795-802

Cevdet, Sâdık; **el-Kudâtu’s-Şehrezûriyyûn**, Dâru’l-Beşir, Dâru Ammâr, Amman, 1986

Çağatay, Neşet; **İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi**, TTK, Ankara, 1992

Dağlı, Yücel; Üçer, Cumhûre; **Tarih Çevirme Klavuzu**, TTK, Ankara, 1997, C. 4

Eroğlu, Cengiz; Babuçoğlu, Murat; Özdil, Orhan; **Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul**, Orsam, Ankara, 2012

Eroğlu, Haldun; **Muzafferüddin Kökbörü (1156-1232):** Yetimlere sütanneler tayin eden devlet adamı, *Pediatric Tarihi, Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, 2003, 46: 80-82

Es-Sakkar, Sami bin Hamas; **Emâretü İrbil fi’l-Asri’l-Abbâsî**, Dâruşşevâf, 1992

Es-Sakkar, Sami; “Erbil” maddesi, **TDV.İA.**, İstanbul, 1995, C.11, s. 272-273

Gündüz, Ahmet; “Kerkük” maddesi, **TDV.İA.**, Ankara, 2002, C. 25, s. 290-292

Gündüz, Ahmet; **Osmanlı İdaresinde Musul (1523 – 1639)**, Elazığ, 2003

Gündüz, Ahmet; Osmanlı Devrinde Musul'un İdari Yapısı, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, C. 10, s. 579-588

Hubey(?), Yusuf; Çev., **Rihletü Olifia (Olivier) ile'l-Irak (m. 1794-1796)**, Matbaatü'l-Mücemma' el-İlmî el-İrâkî, Bağdat, h. 1408 / m. 1988

Hürmüzlü, Erşat; Ortadoğu Türkmenleri, **Kardaşlık**, Yıl 15, Sayı 60, Ekim-Aralık 2013, s. 4-7

Hürmüzlü, Habib; Pamukçu, Ekrem; **Irak'ta Türkmen Boy ve Oymakları**, Global Strateji Enstitüsü, Ankara, 2005

Hüseyin Emin, **Târîhu'l-İrâk fi'l-Asri's-Selçûkî**, Dâru's-şuûni's-Sekâfiyye, Bağdat, 2006, C.1

Iraq National Report on The Status of Human Develoepment, Irak, 2008

İbrahim Mustafa-Hâmid Abdülkâdir-Ahmed Hasan Zeyyâd-Muhammed Ali Neccâr, **Mu'cemu'l-Vasît**, Mektebetü's-Şurûkî'd-Devliyye, 4. Baskı, Mısır, 2004

İlhan, M. Mehdi; Erbil Vilâyeti Mufasssal ve Mücmel Tahrir Defteri (h. 949 / m.1542), **Belgeler Türk Tarih Belgeleri Dergisi**, TTK, Ankara, 1996, c. 16 Sayı 20, s. 1-151

İlhan, Mehdi; "XVI. Yüzyılda Şehrızol Vilayeti", **AÜ Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi: OTAM**, Sayı 4, Ankara 1993, s. 161-170

İmâdüddin Halil et-Tâlib, **TDV. İA**. "Irak (Tarih)" maddesi, c. 19, s. 87-91

İplikçioğlu, Bülent; **Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları**, İstanbul, 1994

Karakaş, H. Sekine; Rukancı, Fatih; Anameriç, Hakan; **Belge Yönetimi ve Arşiv Terimleri Sözlüğü**, DAGM, Ankara, 2009

Kevseroğlu, Necat; Erbil fi's-Salnâmâti'l-Osmâniyye, **Kardaşlık**, Sene 15, Sayı 60, Ekim-Aralık 2013, s. 48-53

Kevseroğlu, Necat; Erbil fi's-Salnâmâtî'l-Osmaniyye 2, **Kardaşlık**, Yıl 16, Sayı 62, Nisan-Haziran 2014, s. 50-53

Kılıç, Orhan; **TDV.İA.**, “Ocaklık” maddesi, İstanbul, 2007, C. 33, s. 317-318

Kılıç, Remzi; **Osmanlı Yönetiminde Irak ve Suriye Tarihi Coğrafyası XIX Yüzyılda İdari Yapısı**, İdeal Kültür&Yayınclılık, İstanbul, 2011

Köprülü, Ziyat; **Irak'ta Türk Varlığı**, Ankara, 1996

Köroğlu, Burhan; **TDV.İA.**, “Şehrezûrî, Muhammed b. Mahmûd” maddesi, İstanbul, 2010, C. 38, s. 462-466

Küçükaşcı, Mustafa S.; **TDV.İA.** “Irak (Ortaçağ Müslüman Coğrafyacılarına Göre Irak)” maddesi, C. 19, 85-87

Küpeli, Özer; Irak-ı Arap'ta Osmanlı – Safevi Mücadelesi (XVI – XVII. Yüzyıllar), **History Studies Ortadoğu Özel Sayısı / Middle East Special Issue 2010**

Kütükoğlu, Bekir; **Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)**, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul, 1993

Marufoğlu, Sinan; **Osmanlı Döneminde Kuzey Irak (1831-1914)**, Eren Yayınclılık, İstanbul, 1998

Mehmet Emin Zeki, **Tarih es-Süleymaniye**, Çev. El-Molla Cemîl el-Molla Ahmed er-Rûzbeyânî, Bağdat, 1370 h. / m.1951

Mehmet Muîn ve Seyyid Cafer Şehîdî, **Lügatname**, Şehrizar maddesi, Müessesetü Lügatname-i Dehuda, 1345, C. 10

Minorsky, V.; “Şehrizar” maddesi, **MEB. İA.** İstanbul, 1979, C. 11, s. 396-399

Muhammed Ebû Sa'de, **El-Havâric fî Mîzânî'l-Fikri'l-İslâmî**, Kahire, 1998

Muhammed Ferec, **el-Fethü'l-Arabî li'l-İrâk ve Fâris**, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire, 1966

Nicolas, Charles Paul; ve diğerleri, **Geographie Ancienne et Historique**, C. 1

Örnekleriyle Türkçe Sözlük, MEB., İstanbul, 2002, C.1, s. 511

Özcan, Mesut; **Sorunlu Miras Irak**, Küre Yayınları, 3. Bsk., İstanbul, 2003

Özkan, Selim Hilmi; Osmanlı İdâresi'nde Telafer, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 184, 2010

Pakalın, Mehmet Zeki; **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971, C. I, II, III

Pakalın, Mehmet Zeki; **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü C. 3**, MEB, İstanbul, 1983

Parlatır, İsmail; **Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, Yargı Yayınevi, Ankara, 2009

Parmaksızozoğlu, İsmet; Kuzey Irak'ta Osmanlı Hakimiyetinin Kuruluşu ve Memun Bey'in Hatıraları, **Belleten**, Ankara, 1973 C.37

Remzi Kılıç, **Kanuni Devri Osmanlı-İran Münasebetleri (1520-1566)**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006

Saatçi, Suphi; **Kerkük Evleri**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2013

Saatçi, Suphi; **Tarihten Günümüze Irak Türkmenleri**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2007

Sağırlı, Abdurrahman; Cezâyir-i Irâk-ı Arab ve Şattü'l-Arab'ın Osmanlılar Tarafından Fethi, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Dergisi**, XLI, 2005

Sahillioğlu, Halil; **Koca Sinan Paşa'nın Telhisleri**, IRCICA, İstanbul, 2014

Sahillioğlu, Halil; **TDV.İA.**, "Arûs Resmi" maddesi, İstanbul, 1991, C. 3, s. 422-423

Strange, G. Le; **Lands of the Eastern Caliphate**, New York, 1966

Sümer, Faruk; **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları**, AÜ, DTCF Yayınları, İkinci Baskı, Ankara, 1972

Takî ed-Debbâğ, **Hadâratü'l-İrâk**, el-Bîetü't-Tabîa ve'l-İnsân, C. 1

Tulum, Mertol; **Mühimme Defteri**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1993

Turan, Osman; **Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti**, Turan Neşriyat, II. Baskı, İstanbul, 1969

Türkay, Cevdet; **Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak Aşiret ve Cemaatlar**, İstanbul, 1979

Türkay, Cevdet; Osmanlı İmparatorluğu'da Vergi, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Mayıs 2000, Sayı 40, Sayfa 54-67

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; **Osmanlı Tarihi**, TTK yayınları, Ankara, C. II, III, IV, V, VI

Yılmaz, Saim; **Mu'tazid ve Müktefi Döneminde (279-295/892-908) Abbâsîler**, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2006

Yürekli, Tülay; **Zengiler Döneminde Musul ve Çevresi**, Doktora Tezi, A.Ü. Sos. Bil. Ens. Tarih (Genel Türk Tarihi) ABD., Ankara, 2009

D) İnternet Siteleri

<http://cosit.gov.iq/ar/2013-01-31-08-43-38>

<http://cosit.gov.iq/images/publications/human%20development%202008.pdf>

http://www.almaany.com/home.php?language=arabic&word=%D9%83%D9%88%D8%A7%D8%B1%D8%A9&lang_name=T%C3%BCrk%C3%A7e&type_word=2&dspl=0

http://www.customs.mof.gov.iq/sites/default/files/IraqMap070420111340_01.gif

www.illerarasimesafe.com

www.osmanli-tarihi-devleti.bloggum.com/yazilar/2008/08/sayfa/3/

http://yazmalar.mkutup.gov.tr/detay_goster.php?k=44531

http://www.timeturk.com/tr/2010/05/06/abd-ye-giden-irak-arsivi-evine-donebilecek-mi.html#.U4lfwXJ_u0s

<http://www.aljazeera.net/home/print/f6451603-4dff-4ca1-9c10-122741d17432/6155b7f1-e0ff-45f8-91b2-4a27bb34fd62>

EKLER**EK 1: ŞEHRİZOR BEYLERİ⁸⁹⁶**

1554	Murat Beğ
1556	Bekir Beğ
1559	Veli Beğ
1565	Muzaffer
25 Safer 978 (29 Temmuz 1570)	Ahmed
3 C.Evvel 979 (23 Eylül 1571)	Ahmed Paşa
3 Şaban 979 (21 Aralık 1571)	Süleyman Beğ(?)
22 Haziran 1572	Ali Paşa (<i>ayrılıyor</i>)
22 Haziran 1572	Hasan Beğ
1 Kasım 1573	Mehmet Beğ
14 Şevval 981 (6 Şubat 1574)	Hasan Paşa
18 Zilhicce 981 (10 Nisan 1574)	Cuma bin Osman
1 C.Ahir 982 (18 Eylül 1574)	Gazanfer Beğ
1582	Ali Beğ
998 (1589-1590)	Hasan Paşa
998 (1589-1590)	Mahmut Beğ
Muharrem 1003 (Eylül 1594)	Ferhat Paşa
Cemaziyelevvel 1004 (Ocak 1596)	Davud Paşa

⁸⁹⁶ Verilen tarihler, görevde bulundukları tesbit edilen tarihlerdir. Vazifeye başlama veya ayrılma tarihleri tesbit edilenler ayrıca parantez içerisinde ifade edilmiştir. Bazı dönemlerde eyalet diğer eyaletlerle yönetim birlikteliği gerçekleşmesi nedeniyle bu birliktelik (*örneğin Bağdat, Basra ve Şehrızor şeklinde*) yine parantez içerisinde ifade edilmiştir.

1014 (1605)	Tavil Ahmed
29 Zilhicce 1014 (7 Mayıs 1606)	Tavil Paşa
1606	Veli Paşa
1613	Kayış Mehmet
1628	Arnavut Mustafa Paşa veya Arnavut Ahmet Paşa
1048 (1638)	Kayış Mehmet Paşa
Muharrem 1639	Gürcü Mehmet Paşa biraderi Cafer Paşa
1065 (1655)	Seydî Ahmed Paşa
18 C.Evvel 1080 (14 Ekim 1669)	Hasan Paşa
27 Zilkade 1086 (12 Şubat 1676)	Ali Paşa
4 Safer 1093 (12 Şubat 1682)	Mehmet Paşa
15 Şevval 1106 (29 Mayıs 1695)	el-Hâc Mehmet (<i>Kerkük maa Şehrizer</i>)
22 R.Ahir 1107 (30 Kasım 1695)	Ali Paşa
16 R.Ahir 1113 (20 Eylül 1701)	Vezir Yusuf Paşa
8 C.Ahir 1116 (8 Ekim 1704)	Silahdar Vezir İbrahim Paşa
1 C.Ahir 1121 (8 Ağustos 1709)	İbrahim Paşa
29 Ramazan 1124 (30 Ekim 1712)	Yusuf Paşa
29 Şevval 1124 (29 Kasım 1712)	Vüzeradan Yusuf Paşa
23 Şevval 1125 (12 Kasım 1712)	Vüzeradan Abdurrahman
10 R.Ahir 1127 (16 Mart 1715)	Hasan Paşa
8 Muharrem 1128 (3 Ocak 1716)	Ahmet Paşa
19 C.evvel 1129 (1 Mayıs 1717)	Abdurrahman Ağa
29 Zilhicce 1131(12 Kasım 1719)	Abdurrahman

1140 – m. 1727	Hekimoğlu Ali Paşa
28 R.Ahir 1140 (13 Aralık 1727)	Vüzeradan İbrahim (<i>Diyarbakır, Tiflis, Çıldır, Özi, Azak, Erzurum, Van, Rakkan, Şehrizer ve Hanya Eyaletleri</i>)
29 Zilhicce 1142 (15 Temmuz 1730)	Zarniyalizade Ömer Paşa (<i>ayrılıyor</i>)
29 Zilhicce 1142 (15 Temmuz 1730)	Murtaza Paşa (<i>tevcih ediliyor</i>)
28 Şaban 1146 (3 Şubat 1734)	Hasan Paşa
29 Zilhicce 1146 (2 Haziran 1734)	Selim Paşa
1146 (1734)	Turnacıbaşı Ömer Beğ
29 Zilhicce 1148 (11 Mayıs 1736)	Ömer Paşa
29 Receb 1161 (25 Temmuz 1748)	Mehmet Paşa
19 Receb 1166 (22 Mayıs 1753)	Receb Paşa
29 Zilhicce 1173 (12 Ağustos 1760)	Hasan
15 Receb 1175 (9 Şubat 1762)	Emin Paşa
29 Şaban 1175 (25 Mart 1762)	Mehmet Emin
29 Receb 1177 (2 Şubat 1764)	Cehver Paşa
29 Receb 1184 (18 Kasım 1770)	Hasan Paşa
1189 (1775)	Mehmet Emin Paşa'nın oğlu Süleyman Paşa
10 Receb 1190 (25 Ağustos 1776)	Halil
14 C.Evvel 1190 (1 Temmuz 1776)	Vezir Halil Paşa (<i>ayrılıyor</i>)
20 Şevval 1190 (2 Aralık 1776)	Vezir Hasan Paşa
4 Zilkade 1190 (15 Aralık 1776)	Vezir Hasan Paşa
13. R. Ahir 1191 (21 Mayıs 1777)	Vezir Hasan Paşa (<i>Musul ve Şehrizer</i>)
7 R.Evvel 1192 (5 Nisan 1778)	Vezir Hasan Paşa (<i>Musul ve Şehrizer</i>)

15 C.evvel 1193 (31 Mayıs 1779)	Abdi Efendi
2 C.Ahir 1193 (17 Haziran 1779)	Abdullah Paşa
23 Zilkade 1193 (2 Aralık 1779)	Vezir Süleyman Paşa (<i>Bağdat, Basra ve Şehrizer</i>)
20 Şevval 1196 (28 Eylül 1782)	Vezir Hasan Paşa
29 Ramazan 1201 (15 Temmuz 1787)	Vezir Süleyman Paşa (<i>Bağdat, Basra ve Şehrizer</i>)
29 Zilhicce 1215 (13 Mayıs 1801)	Süleyman Paşa (<i>Bağdat, Basra ve Şehrizer</i>)
9 Zilhicce 1217 (2 Nisan 1803)	Ali Paşa (<i>tevcih ediliyor</i>)
29 Zilhicce 1217 (22 Nisan 1803)	Ali Paşa (<i>Bağdat, Basra ve Şehrizer</i>)
29 Receb 1220 (23 Ekim 1805)	Ali Paşa (<i>Bağdat, Basra ve Şehrizer</i>)
29 Zilhicce 1222 (27 Şubat 1808)	Yusuf Ziya Paşa (<i>tevcih ediliyor</i>) (<i>Bağdat ve Şehrizer</i>)
23 Şevval 1223 (12 Aralık 1808)	Vüzeradan Abdurrahman
26 R.Evvel 1226 (20 Nisan 1811)	Abdullah Paşa (<i>Bağdat, Basra ve Şehrizer</i>)
29 Zilhicce 1226 (14 Ocak 1812)	Abdullah Ağa (<i>Bağdat, Basra ve Şehrizer</i>)
14 Safer 1232 (3 Ocak 1817)	Sait Paşa (<i>Bağdat, Basra ve Şehrizer</i>)
13 C.Ahir 1232 (30 Nisan 1817)	Davud Paşa (<i>Bağdat, Basra ve Şehrizer</i>)
13 Muharrem 1240 (7 Eylül 1824)	Davud Paşa (<i>Bağdat, Basra ve Şehrizer</i>)
1828	Davud Paşa
29 Zilkade 1246 (11 Mayıs 1831)	Ali Paşa (<i>Halep, Basra, Şehrizer, Diyarbakır</i>)
29 C.Evvel 1247 (5 Kasım 1831)	Vezir Ali Paşa (<i>Bağdat, Basra, Şehrizer, Halep, Diyarbakır</i>)
17 C.Ahir 1249 (1 Kasım 1833)	Mehmet Paşa

29 Zilhicce 1251 (16 Nisan 1836)	Mehmet Paşa
1 C.Evvel 1251(25 Ağustos 1835)	Aşkar Ali Paşa (<i>tevcih ediliyor</i>)
29 Zilhicce 1252 (6 Nisan 1837)	Aşkar Paşa (<i>istanbula gönderiliyor</i>)
29 Zilhicce 1252 (6 Nisan 1837)	Ali Rıza Paşa (<i>tevcih ediliyor</i>)
29 Safer 1253 (4 Haziran 1837)	Ali Rıza Paşa
29 Zilhicce 1253 (26 Mart 1838)	Vezir Aşgar Paşa
29 Muharrem 1254 (24 Nisan 1838)	Ali Rıza Paşa (<i>Bağdat, Basra ve Şehrizer</i>)
29 Zilhicce 1255 (4 Mart 1840)	Hasan Paşa (<i>Şehrizer ve Musul</i>)
29 Receb 1257 (16 Eylül 1841)	Ali Rıza Paşa (<i>Bağdat, Basra ve Şehrizer</i>)
13 Şevval 1258 (17 Kasım 1842)	Mehmet Necib Paşa (<i>Bağdat, Basra ve Şehrizer</i>)
29 Şaban 1265 (20 Temmuz 1849)	Abdi Paşa (<i>tayin ediliyor</i>) (<i>Bağdat ve Şehrizer</i>)
17 Şevval 1266 (26 Ağustos 1850)	Ali Rıza Paşa (<i>ayrılıyor</i>)
8 Ramazan 1266 (18 Temmuz 1850)	Rıza Paşa (<i>başlıyor</i>)
17 Şevval 1266 (26 Ağustos 1850)	Selim Paşa (<i>başlıyor</i>)
29 Zilkade 1266 (6 Ekim 1850)	Mehmet Selim Paşa (<i>tayin ediliyor</i>)
13.01.1852	Namık Paşa (<i>Bağdat, Basra ve Şehrizer</i>)
7 C.Ahir 1270 (7 Mart 1854)	Ali Paşa
18 Zilkade 1270 (12 Ağustos 1854)	Seyyid Ali Paşa
24 R.Evvel 1277 (10 Ekim 1860)	İsmail Paşa
3 Zilkade 1277 (13 Mayıs 1861)	Takiyyüddin Paşa
29 Zilkade 1279 (18 Mayıs 1863)	Takiyyüddin Paşa
1864	Seyyid Şihabeddin el-Musuli
	Bağdat (Şehrizer, Musul, Basra)

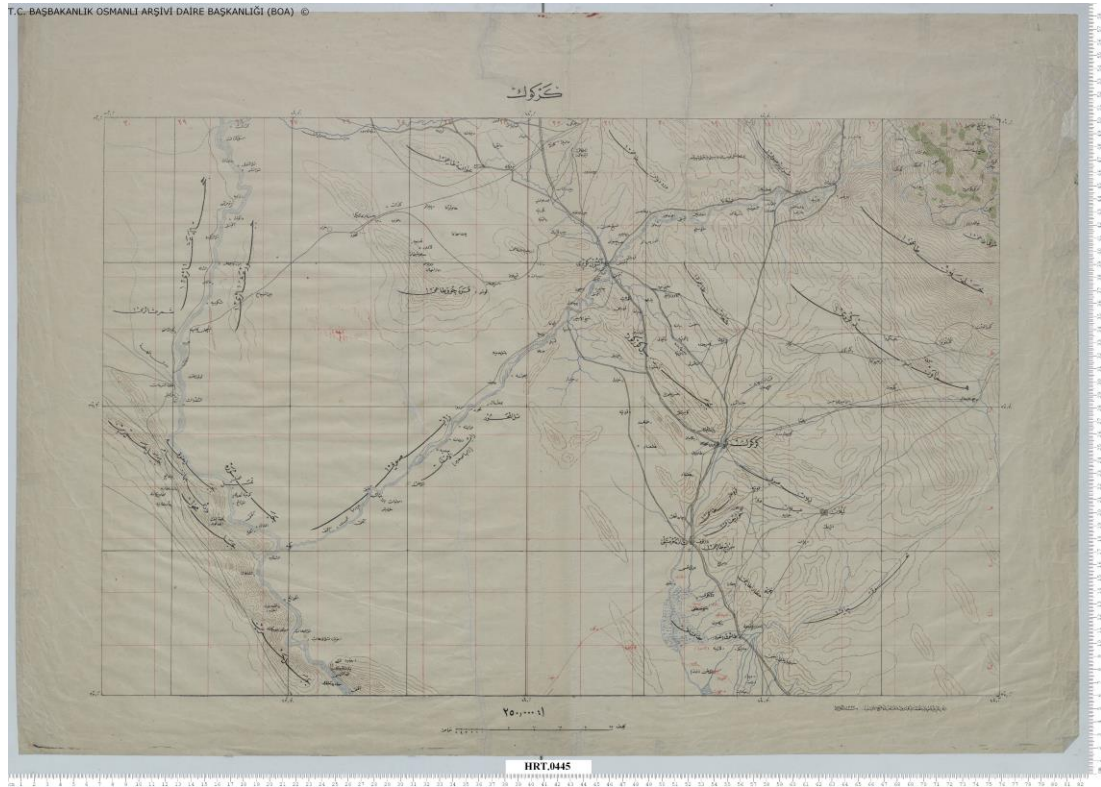
EK 2: IRAK HARİTASI

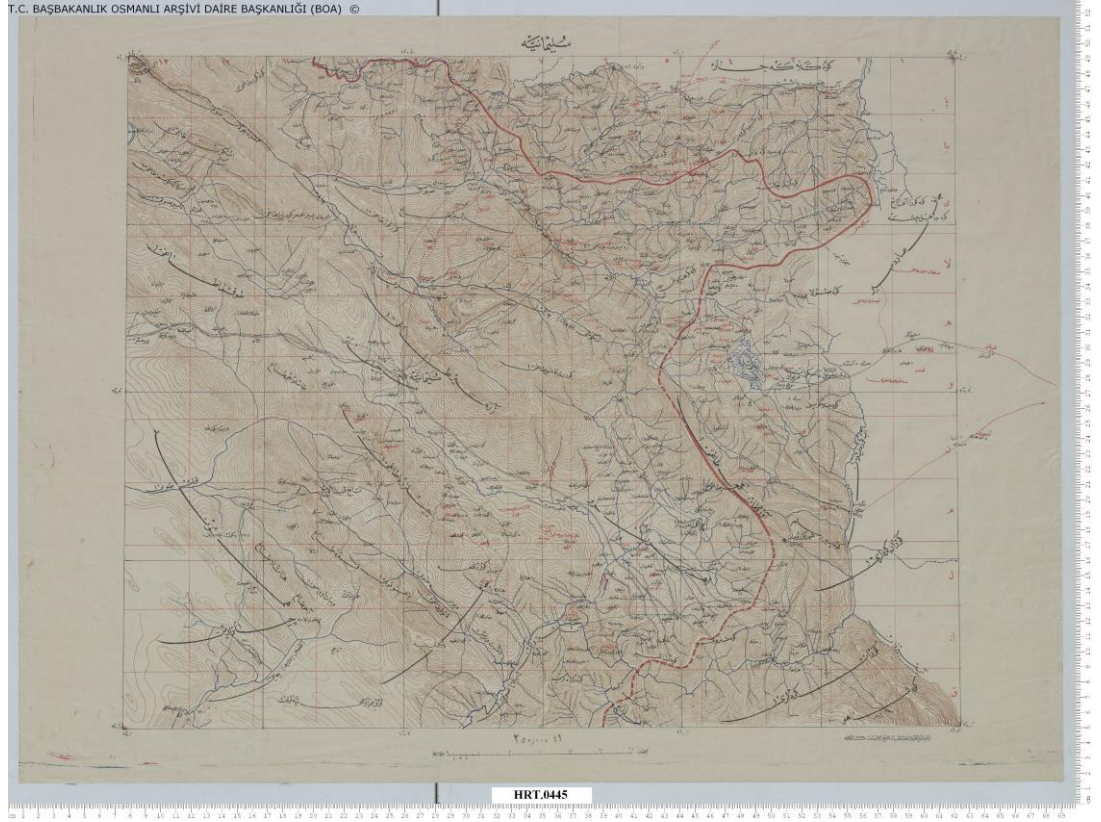
EK 3: Şehrizar Haritası; Osmanlı Arşivi'nde yer alan Kerkük, Süleymaniye, Kifri ve Revandız Haritaları BOA, HRT. 445

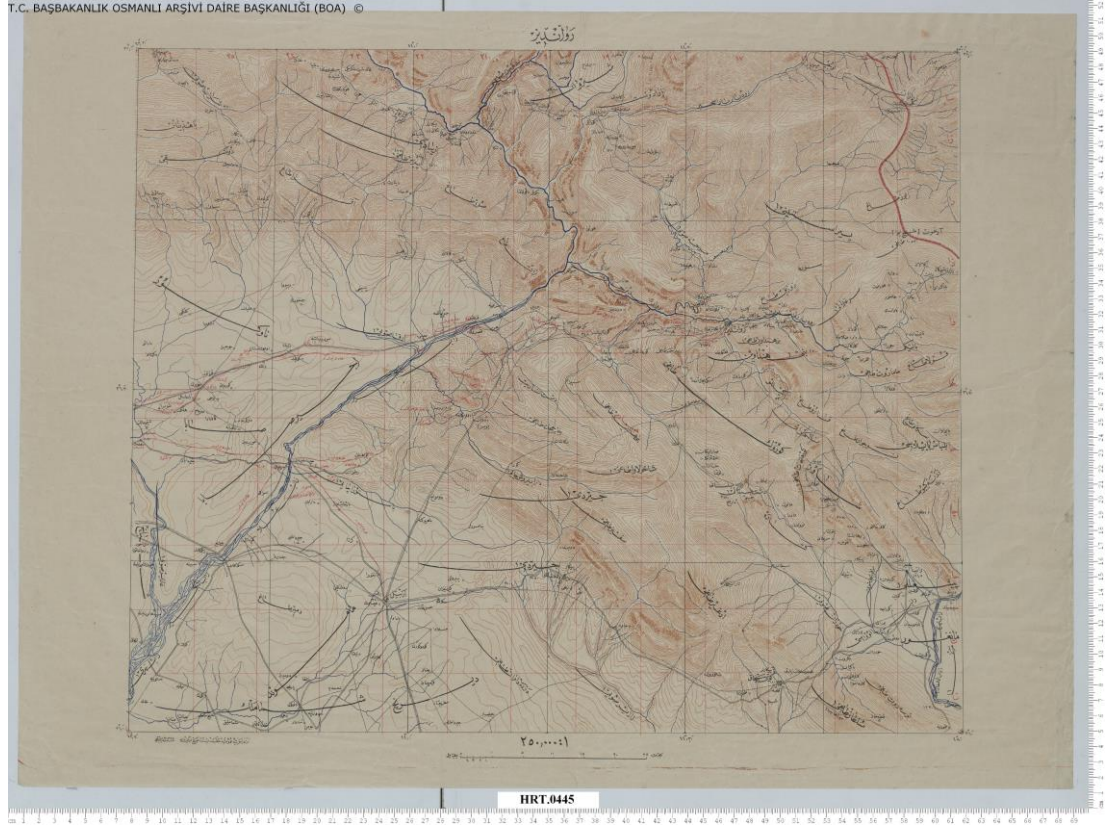
T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

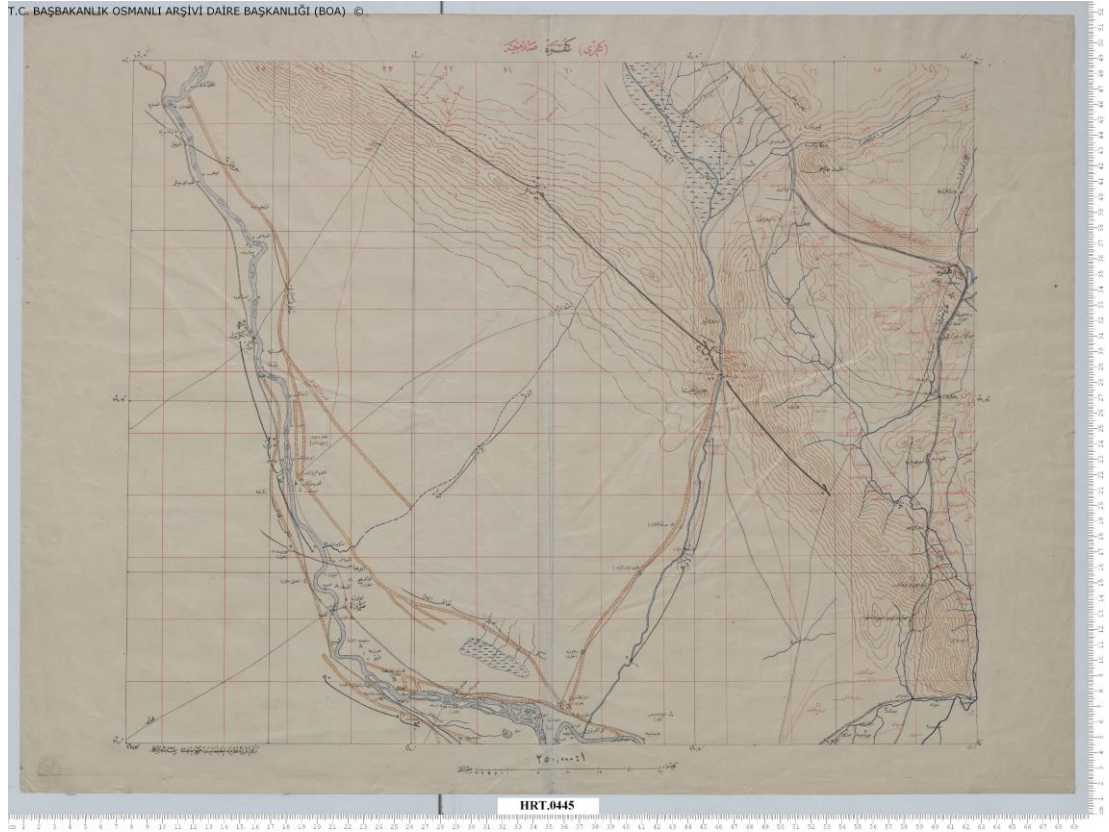
T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

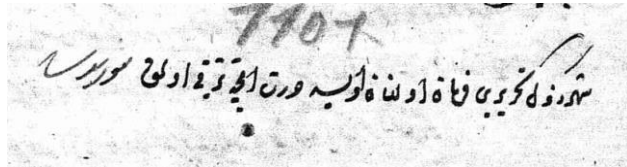

Hâliyâ Sehrizol Beği Velî *dâme izzuhû* mektûb gönderüp Sehrizol tahrîrine gelen Zâhid *dâme izzuhû* ve kâtib olan Üveys ile cem' olunub kal'a-i Zâlim ihdâs olunan Gül-anber müstahfızları ve azebleri bi-esrihim şekvâ idüb müşârün-ileyhimâ ile Gülanber üzerine varılub nazar olındukda varoşının yarusından ziyâdesi yirlü yirinden yıkılub ve yüz altmış bir nefer azebün sekiz ulûfeleri havâle olunan yirden hâsıl olmaduğı için kırk sekiz nefer yoldaş mevâcibde ve yigirmi dört gedük mahlûl, ol hinde doksan dokuz azeb mevcûd ve içkal'adaki yüz neferden altı mevâcibleri gelmeyüb yigirmi nefer mevâcibde ve on üç gedük mahlûl ve altmış yedi mevcûd ihyâ olunan su-kuyusu karşısı bir zirâ' çöküp bir katre suyu kalmayup ve iki yirden çatal girdüğine dizdâr-ı müşârün-ileyhimâ gösterüb ve ba'zı külleler kasiyup yir yir yarılup ve kal'a-i Zâlim'in dahi kulle-i cedîd ile elli nefer yoldaşından altı mevâcibleri gelmemekle on üç âdem mevâcibde yedi gedük mahlûl ve otuz nefer mevcûd ve varoşında sekiz nefer mevâcibleri gelmeyüb ve on iki gedük mahlûl ve on üç âdem mevâcibde ve on beş nefer mevcûd aslâ birinde bir dâne zahîre olmayub vilâyet kâtibinden sonra bu güne değin iki mevâcibleri sâlyâne olunub Zâlîm'de on bir nefer mevâcibde ve yigirmi bir mahlûl ve on sekiz mevcûd ve varoşında dahi kimi dağılup ve kimi mevâcibe gidüb on iki nefer kalub ve Gülanber'de yigirmi iki âdem mevâcibde ve yigirmi gedük mahlûl ve elli sekiz mevcûd ve varoşında dahi kezâlik ancak kırk bir nefer kalub sâ'ir kal'alar dahi kezâlik cümleden zikr olunan kal'alarda çendân Rûm âdemi olmayub bir ahvâl olursa taşradan ol kadar takviyeti yok, içerüden ekser yirlü Kürd olup mahall iktizâ itdükde mukabele-i a'dâyâ kadir olmayub içinde olan yarak, düşmen eline girmek mukarrerdür diyü bildürdi. İmdi, kal'aların zahîreleri ve neferleri tedârük ü mühimmâtındandır.

Buyurdum ki:

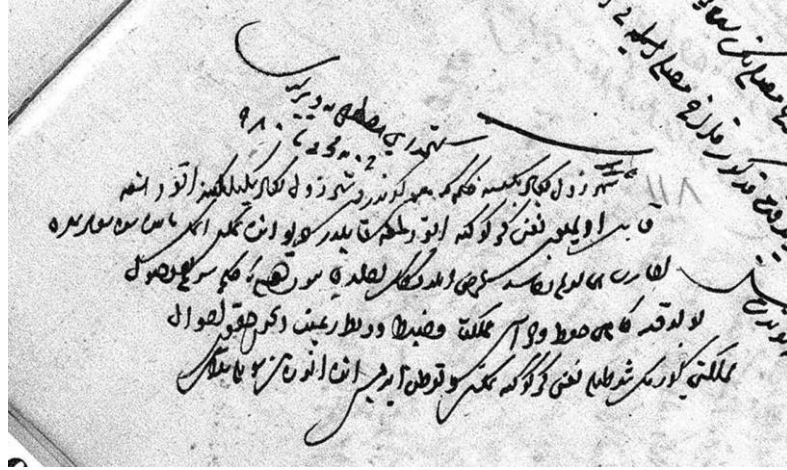
Vusûl buldukda, bu bâbda bi'z-zât mukayyed olub ta'mîre muhtâc olan eger Sehrizol'dur ve eğer Gül-anber'dür ve eger sâ'irleridür mümkün olduğu kadar ta'mîr ü termîm idüb ve kifâyet mikdârı zahirelerin tedârük idüb kal'alarda der-anbar idüb ve mevâciblerin dahi gönderüb teslîm eylesin. Söyle ki, eger ta'mîr ve zahîre husûsıdır, emrüm üzre mu'accelen tedârük ü ihzâr olmayub ve mevâcibleri gönderilmeyüb te'hîr ü ihmâl idesin, aslâ öžrinüz makbûl olmayup itâb ü ikâba müstahıkk olmağı mukarrer bilüb ana göre mukayyed olub ihmâl ü müsâheleden ziyâde hazer idesin. Sonra öžrinüz makbul olmak ihtimâli yokdur ve kal'aların neferleri ekrâd ve mânde olmak câ'iz degildür. Ana göre yarar Rûm âdemlerinden ve kuldân ve kul-karındaşındân tedârük idüb eğer Rûmî bulunmaz ise Sûdde-i sa'âdet'üme arz idesin. Bundan tedârük olunub gönderile ve Sûdde-i sa'âdet'ümden âdem varınca Bagdâd'dan vefâ idecek mikdârı nevbetci tarîkıyle Bagdâd yeniçerilerinden her kal'aya lâzım olduğu kadar gönderüb Sûdde-i sa'âdet'ümden âdem yazılıp varınca kal'aları nevbetci tarîkıyle hıfz u hırâset itdüresin; mümkün oldukça kal'aların lâzım olan yirlerin ta'mîr itdüresin ve Lahsâ'ya giden asker haberin bildüresin ve eğer daru bulınu[r] ise tedârük idüb der-anbâr itdüresin.

4/1101

Şehrizol tahriri ferman olunan Üveys'e dört akçe terakki olmak buyruldu.

EK 5: Beylerbeyinin Kerkük’de Oturması BOA, MHM, 19/118

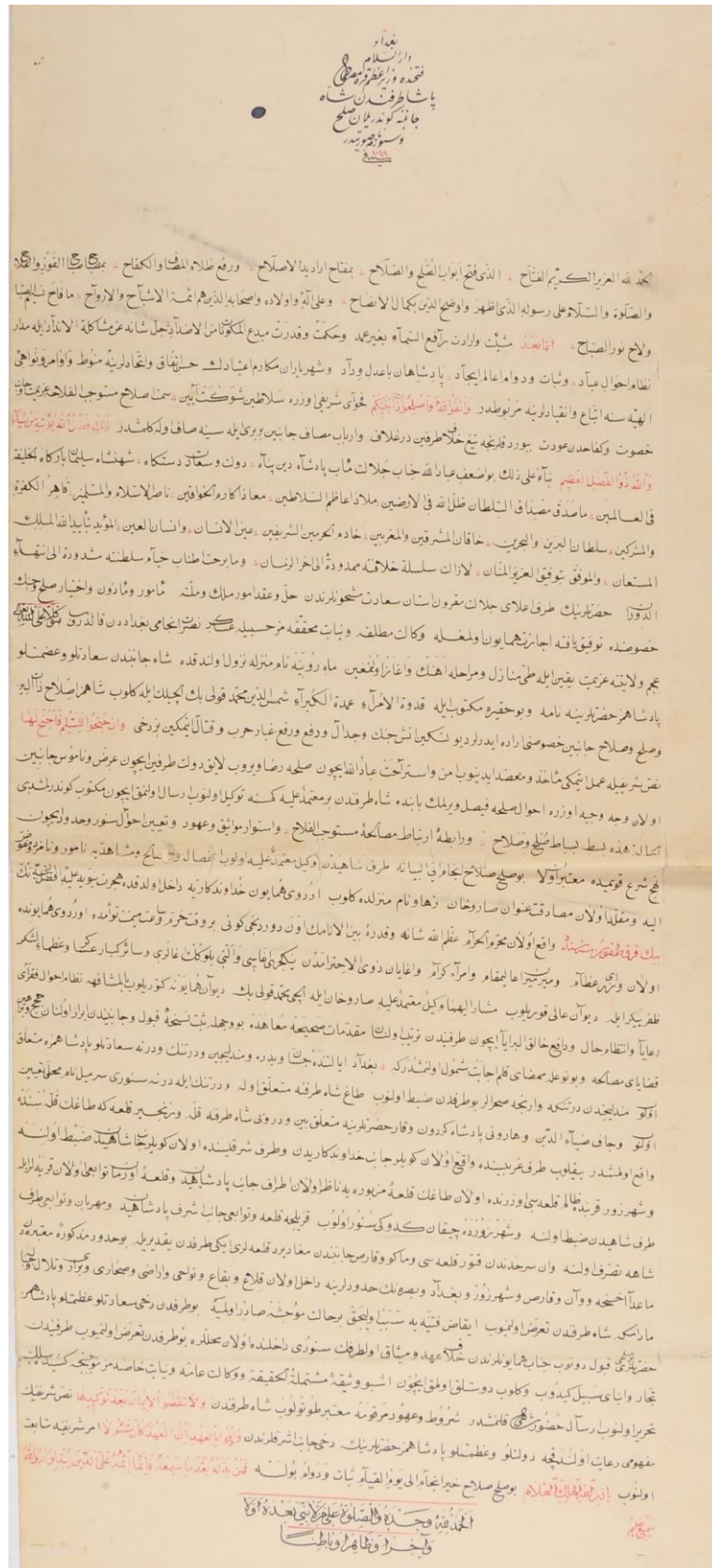

Kethüdâ Mustafa'ya virildi.

fi 20 Muharrem sene 980 (2 Haziran 1572)

Şehrizol Beylerbeyine Hüküm ki:

Mektub(?) gönderüb Şehrizol Beylerbeyiliğine oturmak kâbil olmayub nefsi Kerkük’de oturulmak kâbildir deyü anda temekkün itmek bâbında südde-i saadetimden icâzet-i hümayunum ricasına arz eylediğin ecilden buyurdum ki, hükmü şerifim vusul buldukda kâhi hıfz u hırâset-i memleket ve zabt-ı rabt-ı raiyyet için çıkub ahvâl-i memleketi görmek şartıyla nefsi Kerkük’de temekkün ve tevattun idüb anda oturasın böyle bilesin.

Bağdat

Dâru's-Selâm

fethinde Vezîr-i A'zam Kara Mustafa

Paşa tarafından Şâh

canibine gönderilen sulh

ve sınırnâme suretidir

Fî sene 1049

El-hamdü lillâhi'l-azîzi'l-kerîm el-fettâh, ellezî feteha ebvâbe's-sulhi ve's-salâh, bi-miftâhi erâde yedi'l-ıslâh, ve rafea zulâmu'l-musâf ve'l-kifâh, bi-misbâhi sabâhi'l-fevzi ve'l-felâh, ve's-salavâtü ve's-selâmü alâ rasûlihî ellezî ezhera ve evdaha ellezîne bi-kemâli'l-insâh, ve alâ âlihî ve evlâdihî ve eshâbihî ellezînehum eimmetü'l-eşbâh ve'l-ervâh, mâ-fâha nesîmü's-sabâ ve lâha nuru's-sabâh. **Emmâ ba'd** meşî'et ve erâdet râfea's-semâi bi-gayri amed ve hikmet ve kudret mebde'i'l-mükevvenâti mine'l-eddâd, celle şânuhû an müşâkeleti'l-endâd, ile medâr-ı nizâmı ahvâl-i ibâd, ve sebât ve devâm-ı e'âlim-i îcâd, pâdişâhân-ı bi-a'del-i vidâd ve şehriyârân-ı mekârim-i i'tiyâdın hüsnü ittifâk ve ittihâdlarına menût ve evâmir ve nevâhi-i ilâhiyyesine ittibâ' ve inkıyâdlarına merbûtdur. Vettekullâhe ve eslihû(?) izâ beyneküm fehvâ-yı şerifi üzere selâtîni şevket-âyin, semmet(?) ıslâhu müstevcibi'l-felâha azîmet ve cânibi husumet ve kifâhdan avdet buyurduklarınca tığ-ı hilâf-i tarafeyn der-gılâf(?) ve erbâb-ı musâf-ı cânibeyn birbiri ile sîne sâf olagelmıştır.

(⁸⁹⁷ذلك فضل الله يؤتيه من يشاء والله ذو الفضل العظيم) binâen alâ zâlik bi-vâdı'fi(?) ibâdullâh cenâb-ı celâlet-meâb pâdişâh-ı dîn-i penâh, devlet ve seâdet-i destgâh, şehinşâh Süleyman bârgâh el-halîfetü fi'l-âlemîn, mâ-sadeka misdâku's-sultân zıllullâhi fi'l-

arzeyn, mülâz-ı(?) e'âzımı's-selâtîn, mu'âz-ı ekârimi'l-havâkîn, nâsıru'l-İslâm ve'l-müslimîn, kâhıru'l-keferati ve'l-müşrikîn, sultânu'l-berrayni'l-bahrayn, hâkânu'l-meşrikîn ve'l-mağribîn, hâdimü'l-harameyni's-şerîfeyn, aynü'l-insân, ve insânu'l-ayn, el-müeyyedü bi'te'yîdillâhi'l-meliki'l-müste'ân, el-muvaffak bi-tevfîkı'l-azîzi'l-mennân, lâ-zâlet silsiletü hilâfeti memdûdeti ilâ âhiri'z-zemân, ve mâ-berihat etnâbu hıyâmi saltanatihî meşdûdetin ilâ intihâi ed-deverân hazretlerinin taraf-ı a'lâ-yı celâlet makrûnı âsîtânı saâdet meşhûnlarından hall ve akd-i umûr-ı mülk ve millete me'mûr ve me'zûn ve ihtiyâr sulh ve cenk husûsunda tevfiğ yafta icâzet-i hümayun olmağla vekâleti mutlaka ve niyâbet-i muhakkakamız hasebiyle asâkir-i nusret encâmı Bağdatdan kaldırub müvekkilen alAllâhi Teâlâ Acem vilâyetine azîmet yakîn ile tayy-ı menâzil ve merâhile aheng ve eğâz olmağın Mâhıruniyeh nâm menzile nüzul olundukda Şah canibinden saâdetlü ve azmetlü pâdişâhımız hazretlerine nâme ve bu hakire mektûb ile kıdvetü'l-umerâ umdetü'l-küberâ Şemseddin Muhammed Kulı Beğ elçilik ile gelüb Şâhımız ıslâh-ı zâtı'l-beyn ve sulh ve salâhı cânibeyn husûsunu irâde iderler deyüz teskin-i ateş cenk ve cidâl ve def'-i ref'-i gubârı harb ve kıtâl itmeğın biz dahî (وان جنحوه للسلم فاجنح لها)⁸⁹⁸ nassı şerifîyle amet itmeği me'haz ve mudad idinüb emn veistirâhat-i ibâdullâh içün sulha rızâ virüb lâyı-ı devlet-i tarafeyn içün ırz ve nâmus cânibeyn olan vech-i vecîh üzere ahvâl-i sulha faysal(?) virilmek bâbında Şah tarafından bir mu'temedün aleyh kimesne tevkil olunub irsâl olunmak içün mektûb gönderilmişdi. El-hâletü hâzihî bast-ı besât sulh-i salâh, ve râbitatü irtibât musâlaha-i müstevcibi'l-felâh ve istivâr-ı mevâsik ve uhûd ve ta'yîn-i ahvâl sınır ve hudûd içün nehc-i şer'-i kavimde mu'teber olan bu sulh-ı salâhı encâm-ı âtiyyi'l-beyâna taraf-ı şâhidin vekîl-i mu'temedün aleyh olub infisâl ve (...)

ve müşâhidiyyeye nâ mevr ve nâ müzd ve müfevvez ileyh ve mukalled olan musâdakat unvân-ı Sarun Zehav nâm menzilde gelüb ordu-yı hümâyun-ı hüdâvendigâiyye dâhil oldukda hicret-i nebeviyye aleyhi fazlu't-tahiyye'nin **bin kırk dokuz senesinde vâkı' olan Muharremü'l-haram azmullâh-i şânuhû ve kadruhû beyne'l-enâmın on dördüncü günü [17 Mayıs 1639]** bir vakti haram ve saat meymenet teve'ümde ordu-yı hümâyunda enhâ-yı(?) izâm ve mîr-i mîrân âlî makâm ve umerâ-i kirâm ve ağâyân zevi'l-ihtirâmdan yeniçeri ağası ve altı bölüğün ağaları vesâir asâkir ve uzamâ-i leşker zafer peyker ile divan-ı âlî kurulub müşârun ileyhimâ vekîl mu'temedün aleyh Saruhan ile elçi Muhammed Kulı Beğ dîvân-ı hümâyuna götürilüb bi'l-müşâfehe nizâm-ı ahvâl-i fukara-yı reâyâ ve intizâm-ı hâl ve dâfi-i hâliku'l-berâyâ için tarafeynden tertîb olunan mukaddemât-ı sahîha-i muâhede bu vechle sabit(?) nüshayı kabul ve cânibeynden ibrâz olunan hucec ve berâhîn-i kazâyâ-yı musâleha ve bu nev'le memdâ-yı kalem icâbet şümül olunmuşdur ki, Bağdat Eyâleti'nde Cessân ve Bedre ve Mendelcin ve Derteng ve Derne saâdetlü pâdişâhımıza müteallık olub Mendelcin'den Derteng'e varınca sahralar bu tarafdıan zabt olunub dağ Şah tarafına müteallık ola ve Dertenk ile Derne sınırı Sermil nâm mahall-i ta'yin olunub ve Câf Ziyâeddin ve Hârûnî pâdişah gürün(?) vakar hazretlerine müteallık beyn ve derûnî Şâh tarafına Kulle ve Zencir ki dağın kullesinde vâkı' olmuşdur yıkılub taraf-ı garbîsinde vâkı' olan köylü cânib-i hüdâvendigârîden ve taraf-ı şarkîsinde olan köylü cânib-i şâhiden zabt oluna **ve Şehrizer kurbunda Zâlim kal'ası üzerinde olan dağın kal'a-i mezbûreye nâzır olan etrâf cânib-i pâdişâhîden ve kal'a-i Orman tevâbii olan karyeler ise taraf-ı şâhîden zabt oluna ve Şehrizer'da Çıkan Gedüğü sınır olub Kızılca kal'a ve tevâbii cânib-i eşref-i pâdişâhîden ve Mihriban ve tevâbii taraf-ı Şâh'a tasarruf**

oluna Van serhaddinden Kotur kal'ası ve Makü ve Kars canibinden Mağâdird(?) kal'aları iki taraftan yakdırıla bu hudûd-ı mezkûre mu'tebereden mâ-adâ Ahışa ve Van ve Kars ve Şehrizer ve Bağdat ve Basra'nın hudûdlarına dâhil olan kılâ' ve bekâ' ve nevâhî ve arâzî ve sahârâ ve berârâ ve telâl(?) ve cibâle mademki Şah tarafından taarruz olunmayub îkâz-ı fitneye sebep olıcak bir hâleti mûhişe sâdır olmaya bu taraftan dahi saâdetlü azametlü padişâhımız bu sulhi kubûl dutub cenâb-ı hümayunlarından hilâf-ı ahd ve mîsâk ol tarafın sınırı dahilinde olan mahallere bu taraftan taarruz olunmayub tarafeynden tüccâr ve ebnâyı sebîl gidüb ve gelüb dostluk olmak için işbu vesika-i müştemiletü'l-hakîkati ve vekâlet-i âmme ve niyâbet-i hâssamız mucibince keşide silk(?)-i tahrîr olunub irsâl-i huzur-ı şâhî kılınmışdır. Şurût ve uhûd-ı merkûme mu'teber tutulub Şâh tarafından (ولا تتقضوا الايمان بعد توكيدها)⁸⁹⁹ nassı şerifinin mefhûmı riâyet olundukça devletlü ve azametlü pâdişâhımız hazretlerinin dahi cânibi şerîflerinden (واوفوا بالعهد ان العهد كان)⁹⁰⁰ emr-i şerifine şâyat(?) olunub bi-iznillâhi'l-meliki'l-gulâm(?) bu sulhu salâhı hayr encâm ilâ yevmi'l-kıyâm sebât ve devâm buluna (فمن بدله بعدما سمعه فإنما إثمه)⁹⁰¹ (على الذين يبدلونه ان الله سميع عليم)

El-hamdü lillâhi vecdehû ve's-salâtü alâ men lâ beniyye ba'dehû evvelen

ve âhiran ve zâhiren ve bâtinen

⁸⁹⁹ Nahl sûresi 91. âyet

⁹⁰⁰ İsrâ sûresi 34. âyet

⁹⁰¹ Bakara sûresi 181. âyet

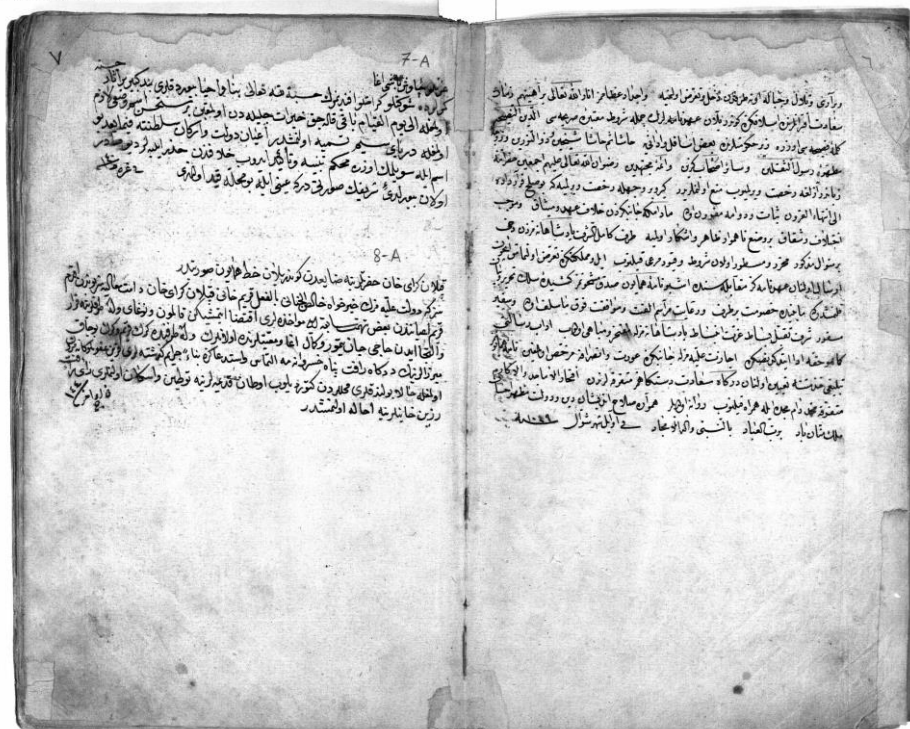
A.DVNS.NMH.d., 7.4

T.C. NEUBAUER, HARVARD-YENCHING INSTITUTE, CHINA

A.DVNS.NMH.d.00007

T.C. NEUBAUER, HARVARD-YENCHING INSTITUTE, CHINA

A.DVNS.NMH.d.00007

EK 7: Erbil’de Muzafferüddin Gökborü’nün Kabri Olarak Bilinen Mekan

EK 8: Örnek Belgeler

TKGM, TT.d. 351

